१—सूक्त विवरण, अथर्ववेद, काण्ड ३ ॥

सूक्त	सूक्त के प्रथम पद	देवता	उपदेश	छन्द
१	अग्निर्नः शत्रून्	अग्नि आदि	युद्ध विद्या	त्रिष्टुप् आदि
२	अग्निर्नो दूतः	अग्नि आदि	सेनापति कर्तव्य	त्रिष्टुप् आदि
३	अचिक्रदत् स्वपा	इन्द्र	राजा,प्रजा का धर्म	त्रिष्टुप् आदि
४	आ त्वा गन् राष्ट्रं	इन्द्र	राज तिलक	त्रिष्टुप् ।
५	आयमगन् पर्णो	पर्ण मणि	तेज, बल, धन	त्रिष्टुप् आदि
६	पुमान् पुंसः परि	अश्वत्थ	उत्साह बढ़ाना	अनुष्टुप् ।
७	हरिणस्य रघुष्यदो	हरिण आदि	रोग नाश	अनुष्टुप् ।
८	आ यातु मित्र	प्रजापति	प्रीति उत्पादक कर्म	त्रिष्टुप् आदि
९	कर्शफस्य विशफस्य	प्रजापति	विघ्न शान्ति	अनुष्टुप् ।
१०	प्रथमा ह व्युवास सा	रात्रि	पुष्टि बढ़ाना	अनुष्टुप् आदि
११	मुञ्चामि त्वा हविषा	राजयक्ष्मघ्न	रोग नाश	त्रिष्टुप् आदि
१२	इहैव ध्रुवां नि मिनोमि	शाला	शाला निर्माण	त्रिष्टुप् आदि
१३	यदद: संप्रयति	आपः	जल के गुण	अनुष्टुप् आदि
१४	सं वो गोष्ठेन	गावः	गोरक्षा	अनुष्टुप् आदि
१५	इन्द्रमहं वणिजं	इन्द्र	व्यापार लाभ	त्रिष्टुप् आदि
१६	प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं	भग उषा आदि	प्रभाती गीत	त्रिष्टुप् आदि
१७	सीरा युञ्जन्ति	कृषीबल	खेती विद्या	त्रिष्टुप् आदि
१८	इमां खनाम्योषधिं	सपत्नी बाधन	अविद्या नाश	अनुष्टुप् आदि
१९	संशितं म इदं ब्रह्म	पुरोहित	युद्ध विद्या	अनुष्टुप् आदि
२०	अयं ते योनिर्	अग्नि आदि	ब्रह्म विद्या	अनुष्टुप् आदि
२१	ये अग्नयो अप्स्व	अग्नि आदि	परमेश्वर गुण	त्रिष्टुप् आदि
२२	हस्तिवर्चसं प्रथतां	विश्वे देवाः	कीर्ति पाना	त्रिष्टुप् आदि
२३	येन वेहद् बभूविथ	माता	वीर सन्तान	अनुष्टुप् आदि
२४	पयस्वतीरोषधयः	प्रजापति	धान्य बढ़ाना	अनुष्टुप् आदि
२५	उत्तुदस्त्वोत् तुदतु	काम	अविद्या नाश	अनुष्टुप् ।
२६	ये ३ स्यां स्थ प्राच्यां	मन्त्रोक्त	मारू गीत	जगती वा त्रिष्टुप्
२७	प्राची दिगग्निरधिपति	मन्त्रोक्त	सेना का व्यूह	त्रिष्टुप् आदि
२८	एकैकयैषा सृष्ट्या	यमिनी	उत्तम नियम	जगती आदि
२९	यद् राजानो विभज	अवि	परमेश्वर भक्ति	अनुष्टुप् आदि
३०	सहृदयं सांमनस्य	प्रजापति	परस्पर मेल	अनुष्टुप् आदि
३१	वि देवा जरसावृतन्	प्रजापति	आयु बढ़ाना	अनुष्टुप् आदि

२—अथर्ववेद, काण्ड ३ के मन्त्र अन्य वेदोंमें सम्पूर्ण या कुछ भेद से।

मन्त्र संख्या	मन्त्र	अथर्ववेद (काण्ड ३) सूक्त, मन्त्र	ऋग्वेद, मंडल, सूक्त, मन्त्र	यजुर्वेद अध्याय, मन्त्र	सामवेद, पूर्वार्चिक, उत्तरार्चिक, प्रपाठक, मन्त्र
१	अमीषां चित्तानि	२ । ५	१० । १०३ । १२	१७ । ४४	उ०९।३।५
२	असौ या सेना मरुतः	२ । ६		१७ । ४७	
३	सा नः पयस्वती	१० । १	४ । ५७ । ७		
४	पूर्णा दर्वे परापत	१० । ७		३ । ४९	
५-८	मुञ्चामि त्वा हविषा	११ । १-४	१० । १६१ । १-४		
९	इध्मेनाग्ने इच्छमानो	१५ । ३	३ । १८ । ३		
१०	इमामग्ने शरणिं	१५ । ४	१ । ३१ । १६		
११-१७	प्रातरग्निं प्रातरिन्द्र	१६ । १-७	७ । ४१ । १-७	३४ । ३४-४०	
१८	सीरा युञ्जन्ति	१७ । १	१० । १०१ । ४	१२ । ६७	
१९	युनक्त सीरा वि	१७ । २	१० । १०१ । ३	१२ । ६८	
२०	लाङ्गलं पवीरवत	१७ । ३		१२ । ७१	
२१	इन्द्रः सीतां नि	१७ । ४	४ । ५७ । ४		
२२	शुनं सुफाला वि	१७ । ५	४ । ५७ । ८	१२ । ६९	
२३-२५	शुनं वाहा शुनं नरः	१७ । ६-८	४ । ५७ । ४-६		
२६	घृतेन सीता मधुना	१७ । ९		१२ । ७०	
२७-३२	इमां खनाम्योषधिं	१८ । १-६	१० । १४५ । १-६		
३३	उद्धर्षन्तां मघवन्	१९ । ६	१० । १०३ । १०	१७ । ४२	
३४	प्रेता जयता नर	१९ । ७	१० । १०३ । १३	१७ । ४६	
३५	अवसृष्टा परा पत	१९ । ८	६ । ७५ । १६	१७ । ४५	
३६	अयं ते योनिर	२० । १	३ । २९ । १०	३।१४॥१२।५२	
३७-३८	अग्ने अच्छा वदेह नः	२० । २-३	१० । १४१ । १-२	९ । २८,२९	
३९	सोमं राजानमवसे	२० । ४	१० । १४१ । ३	९ । २६	
४०	त्वं नो अग्ने अग्निभिर्	२० । ५	१० । १४१ । ६		
४१	इन्द्रवायू उभाविह	२० । ६	१० । १४१ । ४	३३ । ८६	
४२	अर्यमणं बृहस्पति	२० । ७	१० । १४१ । ५	९ । २७	
४३	वाजस्य नु प्रसवे	२० । ८		१९।२५,२४	
४४	कइदं कस्मा अदात्	२९ । ७		७ । ४८	
४५	त्वष्टा दुहित्रे वहतुं	३१ । ५	१० । १७ । १०		

॥ ओ३म् ॥

अथर्ववेदः ॥

तृतीयं काण्डम्

प्रथमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १ ॥

१—६ ॥ १ अग्निः, २ मरुतः, ३—६ इन्द्रश्च देवताः । १, २, ४ त्रिष्टुप्; ३, ६ अनुष्टुप्; ५ स्वराड् गायत्री ॥

युद्धविद्योपदेशः—युद्ध विद्या का उपदेश ॥

अ॒ग्निर्नः॒ शत्रू॒न् प्रत्ये॑तु वि॒द्वान् प्र॑ति॒दह॑न्न॒भिश॑स्ति॒मरा॑तिम् । स सेनां॑ मोहयतु॒ परे॑षां॒ निर्ह॑स्तांश्च कृणव॒ज्जात॑वेदाः ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । नः॒ । शत्रू॑न् । प्रति॑ । ए॒तु॒ । वि॒द्वान् । प्र॒ति॒ऽदह॑न् । अ॒भिऽश॑स्तिम् । अरा॑तिम् ॥ सः । सेना॑म् । मो॒ह॒य॒तु॒ । परे॑षाम् । निःऽह॑स्तान् । च॒ । कृ॒ण॒व॒त् । जा॒तऽवे॑दाः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(अग्निः) अग्नि [के समान तेजस्वी] (विद्वान्) विद्वान् राजा (अभिशस्तिम्) मिथ्या अपवाद और (अरातिम्) शत्रुता को (प्रति-

१—शब्दार्थव्याकरणादिप्रक्रिया—अग्निः । अ० १ । ६ । २ । अङ्गति गच्छति जानाति व्याप्नोतीति वा । विद्वान् । अग्निवत्तेजस्वी । अग्निशब्दो

दहन्) सर्वथा भस्म करता हुआ, (नः) हमारे (शत्रून्) शत्रुओं पर (प्रति, एतु) चढ़ाई करे। (सः) वह (जातवेदाः) प्रजाओं का जानने वाला वा बहुत धनवाला राजा (परेषाम्) शत्रुओं की (सेनाम्) सेना को (मोहयतु) व्याकुल कर देवे, (च) और [उन वैरियों को] (निर्हस्तान्) निहत्था (कृणवत्) कर डाले ॥ १ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य प्रजा में अपकीर्त्ति और अशान्ति फैलावें, विद्वान् अर्थात् नीतिनिपुण राजा ऐसे दुष्टों और उनके साथियों को यथावत् दण्ड देवे, जिससे वे लोग निर्बल होकर उपद्रव न मचा सकें ॥ १ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से सूक्त २ में मन्त्र १ है।

यूयमुग्रा मरुत ईदृशे स्थाभि प्रेत मृणत सहध्वम्। अमीमृणन् वसवो नाथिता इमे अग्निर्ह्येषां दूतः प्रत्येतु विद्वान् ॥ २ ॥

यूयम्। उग्राः। मरुतः। ईदृशे। स्थ। अभि। प्र। इत। मृणत। सहध्वम् ॥ अमीमृणन्। वसवः। नाथिताः। इमे।

भगवता यास्केन बहुधा व्याख्यातः—निरु० ७।१४।नः। अस्माकम्। शत्रून्। अ० २। ५। ३। शातयितॄन्। द्वेष्यान्। प्रत्येतु। प्रतिमुखं गच्छतु। विद्वान्। अ० २। १। २। विद ज्ञाने-शतृ, वसुरादेशः। जयोपायं जानन्। प्रतिदहन्। प्रातिकूल्येन भस्मीकुर्वन्। अभिशस्तिम्। शसु हिंसायाम् क्तिन्। मिथ्यापवादम्। अरातिम्। शत्रुताम्। सः। राजा। सेनाम्। कृवृजॄसिद्रु०। उ०। ३। १०। इति पिञ् बन्धने-न। सेना सेश्वरा समानगतिर्वा निरु० २। ११। सिनोति बध्नाति व्यूहं युद्धार्थम्। सैन्यम्। मोहयतु। व्याकुलां करोतु। परेषाम्। शत्रूणाम्। निर्हस्तान्। हस्तव्यापारशून्यान्। आयुधग्रहणासमर्थान्। कृणवत्। कृवि हिंसाकरणयोः—लिङर्थे लेट्। अडागमः। कुर्यात्। जातवेदाः। अ० १। ७। २। जातप्रज्ञानः। जातधनः ॥

अग्निः । हि । एषाम् । दूतः । प्रति-एतु । विद्वान् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(मरुतः) हे शत्रुघातक शूरो ! (यूयम्) तुम (ईदृशे) ऐसे [कर्म, संग्राम] में (उग्राः) तीव्रस्वभाव (स्थ) हो। (अभि, प्र, इत) आगे बढ़ो, (मृणत) मारो, और (सहध्वम्) जीत लो। (इमे) इन (नाथिताः) प्रार्थना किये हुये (वसवः) श्रेष्ठ पुरुषों [मरुत् गणों] ने [दुष्टों को] (अमीमृणन्) मरवा डाला है। (एषाम्) इन शत्रुओं का (दूतः) दाहकारी (अग्निः) अग्नि [समान] (विद्वान्) विद्वान् राजा (हि) अवश्य करके (प्रत्येतु) चढ़ाई करे ॥ २ ॥

भावार्थ—जो शूरवीर संग्रामविजयी हों, और जो वैरियों के नाश करने में सहायक रहे हों, उन वीरों को अग्रगामी करें और उन का उत्साह बढ़ाते रहें, और राजा विजयी सेनापतियों की पुष्टि करता हुआ शत्रुओं पर चढ़ाई करे ॥ २ ॥

टिप्पणी—(मरुतः) देवताओं के लिये अ० १ । २० । १ देखिये ॥

अमित्रसेनां मघवन्नस्माञ् छत्रूयतीमभि ।
युवं तानिन्द्र वृत्रहन्नग्निश्च दहतं प्रति ॥ ३ ॥

२—उग्राः । उत्कटाः । मरुतः । अ० १ । २० । १ । मारयन्ति शत्रून् दोषान् वा । शत्रुनाशकाः शूराः । ईदृशे । इदम् + दृशिर् प्रेक्षणे—कञ् । एतत्सदृशे कर्मणि संग्रामलक्षणे । स्थ । भवथ । अभि । आभिमुख्येन । प्र इत । इण् गतौ । प्रकर्षेण गच्छत । मृणत । मृण हिंसायाम् । मारयत । सहध्वम् । अभिभवत । अमीमृणन् । मृणतेर्ण्यन्ताच्छान्दसे लुङि चङि । उर्ऋत् । नित्यं छन्दसि । पा० ७ । ४ । ७,८ । इति ऋदादेशः । नाशितवन्तः । वसवः । अ० १ । ९ । १ । प्रशस्ता देवाः । नाथिताः । नाथ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु—क्त । प्रार्थिताः सन्तः । इमे । प्रशंसिताः । अग्निः । ज्ञानवान् तेजस्वी वा राजा । हि । अवश्यम् । एषाम् । उपस्थितानां शत्रूणाम् । दूतः । अ० १ । ७ । ६ । टुदु उपतापे—क्त, दीर्घश्च । दुनोत्युपतापयतीति । संतापकः । प्रत्येतु । प्रतिगच्छतु । विद्वान् । नीतिकुशलः ॥

अमित्र-सेनाम् । मघ-वन् । अस्मान् । शत्रु-यतीम् । अभि ॥
युवम् । तान् । इन्द्र । वृत्र-हन् । अग्निः । च । दहतम् । प्रति॥३॥

भाषार्थ—(मघवन्) हे धनवान्, (वृत्रहन्) अन्धकार वा शत्रुओं के नाश करने वाले, (इन्द्र) सूर्य [समान तेजस्वी] (च) और (अग्निः) हे अग्नि [समान शत्रुदाहक] ! (युवम्) तुम दोनों (अस्मान्) हम पर (शत्रूयतीम्) शत्रुओं के समान आचरण करती हुई (अमित्रसेनाम्) वैरियों की सेना को (अभि=अभिभूय) हराकर (तान्) चोरों वा म्लेच्छों को (प्रति, दहतम्) जला डालो ॥ ३ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य अन्धकार का नाश करके और अग्नि अशुद्धतादि दुर्गुणों को जलाकर हटाते और अनेक प्रकार से उपयोगी होते हैं, ऐसे ही धनी और प्रतापी राजा कुमार्गियों को मिटाकर उपकारी होवें ॥ ३ ॥

प्रसू॑त इन्द्र प्रवता हरि॑भ्यां प्र ते॒ वज्रः॑ प्रमृणन्नेतु शत्रू॑न् । जहि प्रतीचो॑ अनूचः॒ पराचो॒ विष्व॑क् सत्यं कृ॑णुहि चित्तमे॑षाम् ॥ ४ ॥

प्र-सू॑तः । इन्द्र । प्र-वता । हरि॑-भ्याम् । प्र । ते । वज्रः॑ । प्र-मृणन् । एतु । शत्रू॑न् ॥ जहि । प्रतीचः॑ । अनूचः॑ । पराचः॑ ।

३—अमित्रसेनाम्। अमित्रशब्दो व्याख्यातः—अं०२।२८।३। अम पीडने इत्रच्। पीडकसेनाम्। मघवन्। हे धनवन्। अस्मान्। प्रजागणान्। शत्रूयतीम्। उपमानादाचारे। पा०३।१।१०। इति शत्रु—क्यच्। अकृत्सार्वधातुकयोः। पा० ७।४।२५। इति दीर्घः। तदन्तात् शतरि। उगितश्च। पा० ४। १।६। इति ङीप्। शतुरनुमो०। पा०६।१।१७३। इति ङीप उदात्तत्वम्। शत्रूनिव आचरन्तीम्। अभि। अभिभूय। युवम्। युवाम्। तान्। तर्द हिंसे–ड। तर्दति हिनस्तीति तः। चोरान्। म्लेच्छान्। इन्द्र। सूर्यवत्प्रतापिन्। वृत्रहन्। अं० १।२१।१। हे अन्धकारनाशक। शत्रुघातक। अग्निः। हे अग्निवद् दाहक। च। समुच्चये। दहतम्। भस्मीकुरुतम्। प्रति। प्रातिकूल्येन॥

विष्वंक् । सत्यम् । कृणुहि । चित्तम् । एषाम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(इन्द्र) हे परम ऐश्वर्यवाले राजन् ! (प्रवता) उत्तम गति वा मार्ग से (हरिभ्याम्) स्वीकरण और प्रापण [ग्रहण और दान] के साथ (ते) तेरा (प्रसूतः) चलाया हुआ (वज्रः) वज्र अर्थात् दण्ड (शत्रून्) शत्रुओं को (प्रमृणन्) पीड़ा देता हुआ (प्र, एतु) आगे चले । (प्रतीचः) सन्मुख आते हुए, (अनूचः) पीछे से आते हुये और (पराचः) तिरस्कार करके चलते हुये [शत्रुओं] को (जहि) नाश करदे, और (एषाम्) इन [शत्रुओं] के (चित्तम्) चित्त को (विष्वक्) सब प्रकार (सत्यम्) सत्पुरुषों का हितकारी (कृणु) बना दे ॥ ४ ॥

भावार्थ—नीतिज्ञ राजा प्रजा और शत्रुओं से कर लेकर उन के हित कार्य में लगावे, जिस से सब वाहिरी और भीतरी शत्रु लोग नष्ट होकर दबे रहें और श्रेष्ठों का पालन किया करें ॥ ४ ॥

४—**प्रसूतः** । षू प्रेरणे-क्त । प्रेरितः । प्रवर्त्तितः । **इन्द्र** । हे प्रतापिन् राजन् । **प्रवता** । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे । पा० ५ । १ । ११८ । इति उपसर्गात् साधने धात्वर्थे वर्त्तमानात् स्वार्थे वतिः प्रत्ययः । प्रवत उद्वतो निवत इत्यवतिर्गतिकर्मा—निरु० १० । २० । प्रकृष्टगत्या मार्गेण, प्रावनेन वा । **हरिभ्याम्** । हृपिषिरुहि० । उ० ४ । ११९ । इति हृञ् हरणे-इन् । हरणं स्वीकारः प्रापणं स्तेयं नाशनं च । हरिः स्वीकारो ग्रहणं, प्रापणं दानं च ताभ्यां ग्रहणदानाभ्याम् । **ते** । तव । **वज्रः** । दण्डरूपः । **प्रमृणन्** । प्रकर्षेण हिंसन् । **प्र,एतु** । प्रगच्छतु । **शत्रून्** । अरातीन् । **जहि** । हन बधगत्योः । विनाशय । **प्रतीचः** । ऋत्विग्दधृक्० । पा० ३ । २ । ५९ । इति प्रति+अञ्चतेः क्विन् अनिदिताम्० । पा० ६ । ४ । २४ । इति न लोपः । शसि । अचः । पा० ६ । ४ । १३८ । इत्यलोपे । चौ । पा० ६ । ३ । १३८ । इति दीर्घः । प्रतिमुखमागच्छतः शत्रून् । **अनूचः** । अनु+अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । पूर्ववत् सिद्धिः । अनु पश्चाद् आगच्छतः । **पराचः** । परा+अञ्चु-क्विन् । पूर्ववत् सिद्धिः । परा तिरस्कृत्य पराङ्मुखं वा गच्छतः । **विष्वक्** । विषु+अञ्चु—क्विन् । सर्वतः । **सत्यम्** । सद्भ्यो हितम् । **कृणुहि** । उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम् । वा० पा० ६ । ४ । १०६ । इति हेरलुक् । कृणु, कुरु । **चित्तम्** । अन्तःकरणम् **एषाम्** । शत्रूणाम् ॥

इन्द्र॒ सेनां॑ मोहया॒मित्रा॑णाम् ।

अ॒ग्नेर्वात॑स्य॒ ध्राज्या॒ तान् विषू॑चो॒ वि ना॑शय ॥५॥

इन्द्र॑ । सेना॑म् । मो॒ह॒य॒ । अ॒मित्रा॑णाम् ॥ अ॒ग्नेः । वात॑स्य ।

ध्राज्या॑ । तान् । विषू॑चः । वि । ना॒श॒य॒ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(इन्द्र) हे बड़े ऐश्वर्य वाले राजन् (अमित्राणाम्) शत्रुओं की (सेनाम्) सेना को (मोहय) व्याकुल करदे । (अग्नेः) अग्नि के और (वातस्य) पवन के (ध्राज्या) झोके से (विषूचः) सब ओर फिरने वाले (तान्) चोरों को (वि,नाशय) नाश कर डाल ॥ ५ ॥

भावार्थ—राजा अपनी सेना के बल से शत्रु सेना को जीते और जैसे दावानल वन को भस्म करता और प्रचंड वायु वृक्षादि को गिरा देता है, वैसे ही विघ्नकारी वैरियों को मिटाता रहे ॥ ५ ॥

इस मन्त्र का दूसरा आधा अ० ३ । २ । ३ । में आया है ।

इन्द्रः॒ सेनां॑ मोहयतु म॒रुतो॑ घ्न॒न्त्वोज॑सा ।

चक्षूं॑ष्य॒ग्निरा द॑त्तां॒ पुन॑रेतु॒ परा॑जिता ॥ ६ ॥

इन्द्रः॑ । सेना॑म् । मो॒ह॒य॒तु॒ । म॒रुतः॑ । घ्न॒न्तु॒ । ओज॑सा ॥

चक्षूं॑षि । अ॒ग्निः । आ । द॒त्ता॒म् । पुनः॑ । ए॒तु॒ । परा॑-जिता ॥६॥

५—इन्द्र । हे परमैश्वर्य राजन् । सेनाम् । चमूम् । पृतनाम् । मोहय । मूढां कुरु । अमित्राणाम् । म० ३ । पीड़कानां शत्रूणाम् । अग्नेः । पावकस्य । वातस्य । पवनस्य । ध्राज्या । वसिवपियजि० । उ० ४ । १२५ । इति ध्रज गतौ-इञ् । वेगगत्या । तान् । म० ३ । चोरान् । विषूचः । विषु+अन्चु-क्विन् । जसि (प्रतीचः) इति शब्दवत् सिद्धिः—म० ४ । सर्वतः प्राप्तान् । वि,नाशय । विध्वंसय ॥

भाषार्थ— (इन्द्रः) प्रतापी सूर्य (सेनाम्) [शत्रु] सेनाको (मोहयतु) व्याकुल करदे । (मरुतः) दोष नाशक पवन के झोके (ओजसा) बल से (घ्नन्तु) नाश करदें । (अग्निः) अग्नि (चक्षूंषि) नेत्रों को (आ, दत्ताम्) निकाल लेवे । [जिससे] (पराजिता) हारी हुई सेना (पुनः) पीछे (एतु) चली जावे ॥ ६ ॥

भावार्थ—युद्धकुशल सेनापति राजा अपनी सेना का व्यूह ऐसा करे जिससे उसकी सेना सूर्य, वायु और अग्नि वा बिजुली और जल के प्रयोग वाले अस्त्र, शस्त्र, विमान, रथ, नौकादि के बल से शत्रु सेना को नेत्रादि से अंग भंग करके सर्वदा हराकर भगा दे ॥ ६ ॥

सूक्तम् २ ॥

१—६ ॥ १—२ अग्निः, ३—४ इन्द्रः, ५ अप्वा । ६ मरुतो देवताः । १, ५, ६ त्रिष्टुप्, २—४ अनुष्टुप् छन्दः ॥

सेनापतिकृत्यमुपदिश्यते । सेनापति के कर्त्तव्य का उपदेश ॥

अग्निर्नो॑ दूतः प्र॒त्ये॒तु वि॒द्वान् प्र॑ति॒दह॑न्न॒भिश॑स्ति॒मरा॑-
तिम् । स चि॒त्तानि॑ मोहयतु॒ परे॑षां॒ निर्ह॑स्तांश्च कृणवज्जा॒तवे॑दाः ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । नः॒ । दू॒तः । प्र॒ति-ए॒तु॒ । वि॒द्वान् । प्र॒ति-दह॑न् । अ॒भि-श॑स्तिम् । अरा॑तिम् ॥ सः । चि॒त्तानि॑ । मो॒ह॒य॒तु॒ । परे॑षाम् । निः-ह॑स्तान् । च॒ । कृ॒ण॒व॒त् । जा॒त-वे॑दाः ॥ १ ॥

६—इन्द्रः । प्रतापी सूर्यः । मरुतः । दोषनाशका वायुवेगाः । घ्नन्तु । हन-लोट् । नाशयन्तु । ओजसा । शस्त्रास्त्रादीनां बलेन । चक्षूंषि । अक्षीणि । नेत्राणि । अग्निः । अग्निप्रयोगः । आ, दत्ताम् । अपहरतु । पुनः । पश्चात् । निवर्त्य । एतु गच्छतु । पराजिता । पराभूता सती । अन्यत् सुगमं व्याख्यातं च ॥

भाषार्थ-(अग्निः) अग्नि [के समान तेजस्वी], (दूतः) अग्रगामी वा तापकारी (विद्वान्) विद्वान् राजा (नः) हमारे लिये (अभिशस्तिम्) मिथ्या अपवाद और (अरातिम्) शत्रुता को (प्रतिदहन्) सर्वथा भस्म करता हुआ (प्रत्येतु) चढ़ाई करे। (सः) वह (जातवेदाः) प्रजाओं का जानने वाला [सेनापति] (परेषाम्) शत्रुओं के (चित्तानि) चित्तों को (मोहयतु) व्याकुल कर देवे (च) और [उनको] (निर्हस्तान्) निहत्था (कृणवत्) कर डाले ॥ १॥

भावार्थ-राजा सेनादि से ऐसा प्रवन्ध रक्खे कि प्रजा गण आपस में मिथ्या कलङ्क न लगावें और न वैर करें और दुराचारियों को दंड देता रहे कि वे शक्तिहीन होकर सदा दवे रहें, जिससे श्रेष्ठों को सुख मिले और राज्य बढ़ता रहै ॥ १॥

यह मन्त्र इसी काण्ड में सूक्त १ मन्त्र १ कुछ भेद से है।

अयमग्निरमूमुहद्यानि चित्तानि वो हृदि ।
वि वो धमत्वोकसः प्र वो धमतु सर्वतः ॥ २ ॥

अयम् । अग्निः । अमूमुहत् । यानि । चित्तानि । वः । हृदि ॥
वि । वः । धमतु । ओकसः । प्र । वः । धमतु । सर्वतः ॥ २ ॥

भषार्थ—(अयम्) इस (अग्निः) अग्नि [समान तेजस्वी राजा] ने (चित्तानि) उन ज्ञानों को (अमूमुहत्) उलट पलट कर दिया है (यानि) जो (वः) तुम्हारे (हृदि) हृदय में [थे]। वह (वः) तुम को (ओकसः) घर से (वि, धमतु) निकाल देवे, वह (वः) तुम को (सर्वतः) सब स्थान से (प्र, धमतु) बाहिर कर देवे ॥ २॥

१-दूतः । अ० १।७।६। टु गतौ-यद्वा, टुदु उपतापे-क्त । अग्रेसरः। उपतापकः। चित्तानि । अन्तःकरणानि । अन्यद् व्याख्यातम्-सू० १ म० १ ॥

२—अयम् । समीपवर्ती । प्रसिद्धः । अग्निः। ज्ञानवान् । अग्निवत्तेजस्वी। अमूमुहत्। मुहेर्ण्यन्ताद् लुङि चङि रूपम्। व्याकुलीकृतवान् । चित्तानि। ज्ञानानि । वः । युष्माकम् । हृदि । हृञ् हरणे-क्विप्, तुक्, तस्य दः । हृदये ।

भावार्थ—जिस सेनापति राजा ने दुष्टों को वश में करके रक्खा था, वह राजा विरोधियों को प्रतिज्ञा भंग करने पर देश निकाला आदि दण्ड देवे ॥ २ ॥

इन्द्रं चित्तानि मोहयन्नर्वाङाकूत्या चर ।
अग्नेर्वातस्य ध्राज्या तान् विषूचो वि नाशय॥३॥

इन्द्रं । चित्तानि । मोहयन् । अर्वाङ् । आ-कूत्या । चर ॥
अग्नेः । वातस्य । ध्राज्या । तान् । विषूचः । वि । नाशय ॥३॥

भाषार्थ—(इन्द्र) हे महाप्रतापी राजन् ! [शत्रुओं के] (चित्तानि) चित्त को (मोहयन्) व्याकुल करता हुआ (अर्वाङ्) हमारे सन्मुख (आकूत्या) उत्तम संकल्प से (चर) आ । (अग्नेः) अग्नि के और (वातस्य) पवन के (ध्राज्या) झोके से (तान्) उन (विषूचः) विरुद्ध गति वालों को (वि, नाशय) नाश कर डाल ॥ ३ ॥

भावार्थ—जैसे अग्नि और वायु मिलकर प्रचंड होजाते हैं, इसी प्रकार राजा प्रचण्ड होकर दुष्टों को दंड देवे और सत्कर्मी पुरुषों का शिष्टाचार करे ॥ ३ ॥

इस मन्त्र का दूसरा आधा अ० ३ । १ । ५ । में आ चुका है ।

वि । विशेषेण । वः । युष्मान् । धमतु । धमति, गतिकर्मा-निघ० २ । १४ । वधकर्मा—निघ० २ । १९ । सौत्रो धातुः । अन्तर्भावितण्यर्थः । धमयतु । गमयतु । निः सारयतु । ओकसः । उच समवाये- असुन्, गुणः, न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । गृहात् । सर्वतः । सर्वप्रकारेण । अन्यत् सुगमम् ॥

३—इन्द्र । हे परमैश्वर्यवन् राजन् । चित्तानि । मनांसि । मोहयन् । व्याकुलीकुर्वन् । अर्वाङ् । अवरे काले देशे वा अञ्चति । अवर+अञ्च—क्विन्, अर्वादेशः । अस्मदभिमुखः । आकूत्या । आङ्+कूङ् शब्दे-क्तिन् । संकल्पेन । अन्यद् व्याख्यातं सू० १ म० ५ ॥

व्याकूतय एषामिताथो चित्तानि मुह्यत ।
अथो यदद्यैषां हृदि तदेषां परि निर्जहि ॥ ४ ॥

वि । आ-कूतयः । एषाम् । इत । अथो इति । चित्तानि । मुह्यत ॥ अथो इति । यत् । अद्य । एषाम् । हृदि । तत् । एषाम् । परि । निः । जहि ॥ ४ ॥

भाषार्थ—हे (एषाम्) इन [शत्रुओं] के (आकूतयः) विचारो ! (वि) उलट पलट होकर (इत) चले जाओ, (अथो) और हे (चित्तानि) इनके चित्तो ! (मुह्यत) व्याकुल होजाओ ।

(अथो) और [हे राजन्] (यत्) जो कुछ [मनोरथ] (अद्य) अब (एषाम्) इनके (हृदि) हृदय में है, (एषाम्) इनके (तत्) उस [मनोरथ] को (परि) सर्वथा (निर्जहि) नाश करदे ॥ ४ ॥

भावार्थ—नीतिकुशल राजा दुराचारियों में परस्पर मतभेद करादे और उनका मनोरथ सिद्ध न होने दे ॥ ४ ॥

अमीषां चित्तानि प्रतिमोहयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि ।
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैर्ग्राह्यामित्रांस्तमसा विध्य शत्रून् ॥ ५ ॥

अमीषाम् । चित्तानि । प्रति-मोहयन्ती । गृहाण । अङ्गानि । अप्वे । परा । इहि ॥ अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्-

४—आकूतयः । म० ३ । हे सङ्कल्पाः । मनोरथाः । एषाम् । शत्रूणाम् । वि,इत । विरोधेन गच्छत । अथो । अपि च । चित्तानि । मनांसि । मुह्यत । व्याकुलानि भवत । यत् । प्रयोजनम् । अद्य । इदानीम् । हृदि । मनसि । तत् । प्रयोजनम् । परि । परितः । सर्वतः । निः । नितराम् । जहि । नाशय ॥

सु । शोकैः । ग्राह्या । अमित्रान् । तमसा । विध्य । शत्रून् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अप्वे) हे शत्रुओं को मार डालने वा हटा देनेवाली सेना (अमीषाम्) उन [शत्रुओं] के (चित्तानि) चित्तों, और (अङ्गानि) शरीर के अवयवों और सेना विभागों को (प्रतिमोहयन्ती) व्याकुल करती हुई (गृहाण) पकड़ ले, और (परा, इहि) पराक्रम से चल । (अभि) चारों ओर से (प्र, इहि) धावा कर, (हृत्सु) उनके हृदयों में (शोकैः) शोकों से (निर्दह) जलन करदे, और (ग्राह्या) ग्रहण शक्ति [बन्धनादि] से और (तमसा) अन्धकार से (अमित्रान्) पीड़ा देने वाले (शत्रून्) शत्रुओं को (विध्य) छेद डाल ॥ ५ ॥

भावार्थ—सेनापति इस प्रकार व्यूह रचना करे कि उसकी उत्साहित सेना धावा करके अश्ववार अश्ववारों को, रथी रथियों को, पदाति पदातियों को व्याकुल करदें, अर्थात् आग्नेय अस्त्रों से धूंआ धड़क, और वारुणेय अस्त्रों से बन्धन में करके जीत लें ॥ ५ ॥

इस मन्त्र का ऋग्वेद १० । १०३ । १२, यजुर्वेद १७ । ४४, साम वेद उ० ६ । ३ । ५, तथा निरुक्त ६ । ३३ में इस प्रकार समान पाठ है ।

अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती गृहाणाङ्गान्यप्वे परेहि । अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकैरन्धेनामित्रास्तमसा सचन्ताम् ॥

(अप्वे) हे शत्रुओं के मार डालने वा हटा देनेवाली सेना ! (अमीषाम्) उनके (चित्तम्) चित्त को (प्रतिलोभयन्ती) व्याकुल करती हुई (अङ्गानि) अङ्गों को (गृहाण) पकड़ ले और (परा, इहि) पराक्रम से चल । (अभि)

५—अमीषाम् । अदस्-इत्यस्य रूपम् । परिदृश्यमानानां शत्रूणाम् । चित्तानि । मनांसि । प्रतिमोहयन्ती । मुह वैचित्ये-हेतौ शतृ । सर्वथा व्याकुलीकुर्वती । गृहाण । वशीकुरु । अङ्गानि । शरीरावयवान् । सेना विभागान् । अप्वे । अन्येष्वपि दृश्यते । पा० ३ । २ । १०१ । इति अपपूर्वात् वा

चारों ओर से (प्र,इहि) आगे बढ़ (हत्सु) उनके हृदयों में (शोकैः) शोकों से (निर्दह) जलन करदे। (अन्धेन) गाढ़े [दृष्टि रोकने वाले] (तमसा) अन्धकार से (अमित्राः) पीड़ा देनेवाले लोग (सचन्ताम्) संयुक्त हो जावें॥

असौ या सेना मरुतः परेषामस्मानैत्यभ्योजसा स्पर्धमाना। तां विध्यत तमसापव्रतेन यथैषामन्यो अन्यं न जानात्॥ ६॥

असौ। या। सेना। मरुतः। परेषाम्। अस्मान्। आ-एति। अभि। ओजसा। स्पर्धमाना॥ ताम्। विध्यत। तमसा। अपव्रतेन। यथा। एषाम्। अन्यः। अन्यम्। न। जानात्॥ ६॥

भाषार्थ—(मरुतः) हे शूर पुरुषो! (परेषाम्) वैरियों की (असौ) वह (या) जो (सेना) सेना (अस्मान्) हम पर (अभि) चारों ओर से (ओजसा) बल के साथ (स्पर्धमाना) ललकारती हुयी (आ-एति) चढ़ी

गतिहिंसनयोः, अथवा, वेञ् तन्तुसन्ताने, ऊन्दर्तितरयर्थात् उ प्रत्ययः। अथवा। शेवायह्वजिह्वाग्रीवाऽप्वामीवाः। उ० १। १५४। इति आप्लृ व्याप्तौ-वन्। टाप्। छान्दसं रूपम्। अप्वा यदेनया विद्धोऽपवीयते। व्याधिर्वा भयं वा। निरु० ६। १२। अपवाति हिनस्ति, यद्वा, अपवयति अपगमयति वा आप्नोति शत्रून् सा अप्वा तत्संबुद्धौ। परा। पराक्रमेण। इहि। गच्छ। अभि। अभितः सर्वतः। प्र। प्रकर्षेण निः। नितराम्। दह। दहनं कुरु। हृत्सु। हृदयेषु। शोकैः। शुच शोके—घञ्। खेदैः। ग्राह्या। अ० २। ६। १। ग्रह आदाने इञ्। ग्रहण-शक्त्या। बन्धनादिना। अमित्रान्। अ० १। १६। २। पीडकान्। तमसा। अन्धकारेण। आग्नेयास्त्रोत्थितेन धूमेनेत्यर्थः। विध्य। व्यध ताड़ने, छेदने। ताडय। छिन्धि। शत्रून् अ० २। ५। ३ शातयितॄन्, हिंसकान्॥

६—असौ। परिदृश्यमाना। या सेना। सू० १ म० १। सैन्यम्। मरुतः। अ० १। २०। १। हे शत्रुमारणशीलाः। शूराः। आ-एति।

आती है। (ताम्) उसको (अपव्रतेन) क्रियाहीन कर देने वाले (तमसा) अन्धकार से (विध्यत) छेद डालो, (यथा) जिससे (एषाम्) इनमें से (अन्यः) कोई (अन्यम्) किसी को (न) न (जानात्) जाने ॥ ६ ॥

भावार्थ—सेनापति अपनी पलटनों को घातस्थानों में इस प्रकार खड़ा करे कि आती हुयी शत्रुसेना को रोक कर सब नष्ट करदेवें ॥ ६ ॥

(मरुतः) शब्द के लिये अ० १ । २० । १ । देखो ।

यह मन्त्र यजुर्वेद १७ । ४७ । में इस प्रकार है ।

असौ या सेना मरुतः परेषामभ्यैति न ओजसा स्पर्धमाना । तां गूहत तमसापव्रतेन यथामी अन्यो अन्यं न जानन् ॥

(मरुतः) हे शूरो ! (परेषाम्) वैरियों की (असौ या सेना) वह जो सेना (नः) हमको (अभि) चारों ओर से (ओजसा स्पर्धमाना) बल के साथ ललकारती हुयी (आ, एति) चली आती है । (ताम्) उसको (अपव्रतेन तमसा) क्रियाहीन कर देने वाले अंधकार से (गूहत) ढक दो, (यथा) जिससे (अमी) वे लोग (अन्यः,अन्यम्) एक दूसरे को (न जानन्) न जानें ॥

आगच्छति । अभि । सर्वतः । ओजसा । बलेन । स्पर्धमाना । स्पर्ध संघर्षे—लटः शानच् । संघर्षं युद्धोद्यमं कुर्वाणा । ताम् । सेनाम् । विध्यत । ताडयत । छिन्त । तमसा । अन्धकारेण । अपव्रतेन । व्रतंकर्म-निघ० २ । १ । अपगतकर्मणा । सर्वव्यापारविघातकेन । यथा । येन प्रकारेण । एषाम् । उपस्थितानां शत्रूणाम् । अन्यः । कश्चित् । अन्यम् । कमपि । न । निषेधे । जानात् । ज्ञा अवबोधने-लेट् । इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । पा० ३ । ४ । ९७ । इकारलोपः । जानीयात् ॥

सूक्तम् ३ ॥

१-६ ॥ इन्द्रो देवता । १-४ त्रिष्टुप्, ५,६ अनुष्टुप् छन्दः॥

राजप्रजाधर्मोपदेशः—राजा और प्रजा के धर्म का उपदेश ॥

अचिक्रदत् स्वपा इह भुवदग्ने व्यचस्व रोदसी उरूची।
युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस आमुं नय नमसा रातहव्यम् ॥ १ ॥

अचिक्रदत् । सु-पाः [सु-अपाः] इह । भुवत् । अग्ने । वि । अचस्व । रोदसी इति । उरूची इति ॥ युञ्जन्तु । त्वा । मरुतः विश्व-वेदसः । आ । अमुम् । नय । नमसा । रात-हव्यम् ॥१॥

भाषार्थ—(अचिक्रदत्) उस [परमेश्वर] ने पुकारकर कहा है, "(इह) यहां पर (स्वपाः) अपने जनों का पालने वाला, अथवा, उत्तम कर्मों वाला प्राणी (भुवत्) होवे ।"

(अग्ने) हे अग्नि [समान तेजस्वि राजन् !] (उरूची) बहुत पदार्थों को प्राप्त करानेवाले (रोदसी) सूर्य और पृथ्वी में (वि) विविध प्रकार से (अचस्व) गति कर। (विश्ववेदसः) सब प्रकार के ज्ञान या धनवाले (मरुतः) शूर और विद्वान् पुरुष (त्वा) तुझसे (युञ्जन्तु) मिलें । [हे राजन्] (रातहव्यम्) भेंट वा भक्ति का दान करनेवाले (अमुम्) उस [प्रजा गण] को (नमसा) अन्न वा सत्कार के साथ (आ,नय) अपने समीप ला॥ १॥

१—अचिक्रदत् । क्रदि आह्वाने रोदने च—एयन्तात् लुङि चङि रूपम्, नुमभावः । आहूतवान्, शब्दमकरोत् । स्वपाः। स्व+पा रक्षणे-विच् । अथवा । आपः कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट्, च वा । उ० ४ । २०८ । इति सु+आप्लृ व्याप्तौ-असुन्। स्वकीयप्रजापालकः । शोभनकर्मा । इह । अत्र । अस्मिन् जन्मनि लोके वा । भुवत् । भू-लेट् । भवेत् । वि । विविधम् । अचस्व । अचु गतौ ।

भावार्थ-परमेश्वर ने यजुर्वेद ४०। २। भी कहा है।

(कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः)

मनुष्य (इह) यहां पर (कर्माणि कुर्वन् एव) कर्मों को करता हुआ ही (शतं समाः) सौ वर्षों तक (जिजीविषेत्) जीना चाहे।

इस प्रकार राजा परमेश्वर की आज्ञा पालन और स्वप्रजापालन में कुशल होकर सूर्य विद्या और पृथिवी आदि विद्या में निपुण बन कर विज्ञानी होवे, शूरवीर विद्वान् लोग उससे मिलें और राजा उन भक्त प्रजागणों का सत्कार करे॥ १॥

दूरे चित् सन्तमरुषास इन्द्रमा च्यावयन्तु सख्याय विप्रम्। यद् गायत्रीं बृहतीमर्कमस्मै सौत्रामण्या दधृषन्त देवाः॥ २॥

दूरे। चित्। सन्तम्। अरुषासः। इन्द्रम्। आ। च्यावयन्तु।

गच्छ। प्राप्नुहि। **रोदसी**। अ० १। ३२। ३। सर्वधातुभ्योऽसुन। उ० ४। १८६। इति रुधिर् आवरणे-असुन्। गौरादित्वात् ङीप्। धकारस्य दकारः। पा छन्दसि। पा० ६। १। १०६। इति पूर्वसवर्णः। आभ्यां हि रुद्धानि सर्वभूतानि। रोदस्यौ। द्यावापृथिव्यौ—निघ० ३। ३०। भूमिस्वर्गौ। **उरूची**। उरु बहुनाम-निघ० ३। १। ऋत्विग्दधृक्। पा० ३। २। ५९। इति उरु+अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् अनलोपो दीर्घश्च। अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्। वा० पा०४।१।६। इति ङीप्। ङीपउदात्तत्वम। पूर्ववत् पूर्वसवर्णः। उरवो बहवः पदार्था अञ्चन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति याभ्यां ते उरूच्यौ। बहुपदार्थप्रापिके। **युञ्जन्तु**। प्राप्नुवन्तु। **त्वा**। त्वाम्। **मरुतः**। अ० १। २०। १। शूराः। विद्वांसः। **विश्ववेदसः**। विश्व+विद ज्ञाने, वा विद्लृ लाभे-असुन्। सर्वविषयज्ञातारः। सर्वधनयुक्ताः। **अमुम्**। परिदृश्यमानं प्रजागणम्। **आ, नय**। समीपे प्रापय। **नमसा**। अन्नेन—निघ० ३। ७। सत्कारेण। **रातहव्यम्**। हुदानादनयोः आदाने प्रीणनेच-यत। हूयते हव्यम्। रातं दत्तं हव्यं देवान्नं देवपूजनं येन तम्॥

सख्याय । विप्रम् ॥ यत् । गायत्रीम् । बृहतीम् । अर्कम् । अस्मै । सौत्रामण्या । दधृषन्त । देवाः ॥ २ ॥

भाषार्थ । (अरुपासः=०-षाः) गतिशील [उद्यमी] पुरुष (दूरे) दुर्गम वा दूर देश में (चित्) भी (सन्तम्) विद्यमान (विप्रम्) बुद्धिमान् (इन्द्रम्) बड़े प्रतापी राजा को (सख्याय) अपना सखा बनाने के लिये (आ,च्यावयन्तु) ले आवें । (यत्) क्योंकि (देवाः) व्यवहार कुशल महात्माओं ने (गायत्रीम्) गान क्रिया, (बृहतीम्) स्तुति क्रिया और (अर्कम्) अन्न वा सत्कार क्रिया को (अस्मै) इस [इन्द्र] के लिये (सौत्रामण्या) सुत्रामा [उत्तम रक्षक] के योग्य भक्ति के साथ (दधृषन्त) एकत्र किया है ॥ २ ॥

भावार्थ—उद्योगी प्रजागण प्रजापालक नीतिकुशल राजा को दूर देश से भी अपनी सहायता के लिये बुलावें, और अनेक प्रकार से उसका उत्साह और अपना आनन्द बढ़ाने के लिये उसका योग्य अभिनन्द करें, और गायत्री, बृहती आदि छन्दों से भी उसका यश गावें ॥ २ ॥

२—**दूरे** । दुरीणो लोपश्च । उ० २ । २० । इति दुर्+इण् गतौ—रक्, इणो लोपो दीर्घश्च । दुःखेनेयते प्राप्यते । दुर्गमे विप्रकृष्टे वा स्थाने । **चित्** । अपि । **सन्तम्** । अस-शतृ । विद्यमानम् । **अरुपासः** । अहनिभ्यामृपन् । उ० ४ । ७३ । ऊपन्नेव उपन् । इति ऋ गतिप्रापणयोः—उपन् । असि असुक् । अरुपः=अश्वः—निघ० १ । १४ । अरुप आरोचनात्—निरु० १२ । ७ । गतिशीलाः । ज्ञानिनः । उद्योगिनः पुरुषाः । **इन्द्रम्** । ऐश्वर्यवन्तं सम्राजम् । **आ,च्यावयन्तु** । च्यु हासे, सहने । वेदे च गतौ । आगमयन्तु । **सख्याय** । सख्युर्यः । पा० ५ । १ । १२६ । इति सखि—य । सखिकर्मणे । साहाय्याचरणाय । **विप्रम्** । ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र० । उ० । २ । २८ । इति टुवप बीजसन्ताने—रन्, इत्वं गुणाभावश्च निपात्येते । वपति धर्ममिति । यद्वा । आतोऽनुपसर्गे कः । पा०३ । २ । ३ । इति वि+प्रा पूरणे—क । विशेषेण पूरयति सच्छिष्यानिति विप्रः । विप्राणां व्यापनकर्मणामादित्यरश्मीनाम्—निरु० १४ । १३ । मेधाविनम्—निघ० ३ । १५ । **यत्** । यस्मात् कारणात् । **गायत्रीम्** । आतोऽनुपसर्गे कः । पा० ३ । २ । ३ । इति गायत्+त्रैङ् पालने—क । ततो ङीप् । गायत्री गायतेः स्तुति कर्मणः—निरु० ७ । १२ । गानक्रियाम् स्तुतिम् । **बृहतीम्** । वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृ-

अद्भ्यस्त्वा राजा वरुणो ह्वयतु सोमस्त्वा ह्वयतु पर्वतेभ्यः। इन्द्रस्त्वा ह्वयतु विड्भ्य आभ्यः श्येनो भूत्वा विश आ पतेमाः ॥ ३ ॥

अत्-भ्यः। त्वा। राजा। वरुणः। ह्वयतु। सोमः। त्वा। ह्वयतु। पर्वतेभ्यः। इन्द्रः। त्वा। ह्वयतु। विट्-भ्यः। आभ्यः। श्येनः। भूत्वा। विशः। आ। पत। इमाः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—[हे राजराजेश्वर !] (वरुणः) अति श्रेष्ठ (राजा) शासन-कर्ता पुरुष (त्वा) तुझको (अद्भ्यः) प्राणों के लिये (ह्वयतु) बुलावे, (सोमः) औषधों का रस निकालने वाला [वैद्यराज] (त्वा) तुझको (पर्वतेभ्यः) [शरीर की] पुष्टियों के लिये (ह्वयतु) बुलावे । (इन्द्रः) बड़ा प्रतापी सेनापति

बच्च उ० २ । ८४ । इति बृह वृद्धौ—अति, गौरादित्वात् ङीप्। बृहती परिबर्हणात्—निरु० ७ । १२ । वृद्धिम् । कीर्त्तिम् । अर्कम्। कृदाधारार्चिकलिभ्यः क। उ० ३ । ४० । इति अर्च पूजायाम्—क । यद्वा । अर्क तापे स्तुतौ च—अच् । अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदनेनार्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति संवृतः कटुकिम्ना—निरु० ५ । ४ । सत्कारम् । अन्नम् । अस्मै । इन्द्राय । सौत्रामण्या । सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४ । १४५ । इति सु+त्रैङ् पालने-मनिन् । साऽस्य देवता । पा० ४ । २ । २४ । इति सुत्रामन् अण् । बाहुलकात् न टिलोपः, स्त्रियां ङीप् । महारक्षकयोग्यां भक्तिं पूजां वा । दधृषन्त । धृष संहतौ । संगृहीतवन्तः । अधारयन् । देवाः । व्यवहारकुशलाः । विद्वांसः ॥

३—अद्भ्यः । आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । उ० २ । ५८ । इति आप्लृ व्याप्तौ—क्विप् । आपः=अन्तरिक्षम्—निघ० १ । ३ । उदकानि—निघ० १ । १२ । भूस्थानदेवताः, आप आप्नोतेः-निरु० ६ । २६ । प्राणा जलानि वा-यजु० ४ । ७ । आप्ता, प्रजाः—य० वे० ६ । २७, दयानन्दभाष्ये । प्राणेभ्यः । प्रजाभ्यः । त्वा । सम्राजम् । राजा । अ० १ । १० । १ । राजृ दीप्तौ, ऐश्वर्ये च-कनिन् । ऐश्वर्यवान् ।

वा निधिपति (त्वा) तुझको (आभ्यः विड्भ्यः) इन प्रजाओं के लिये (ह्वयतु) बुलावे, [हे महाराजाधिराज !] (श्येनः) शीघ्र गति वाला [वा बाज़ पक्षी के समान शीघ्रगति वाला] (भूत्वा) होकर (इमाः) इन (विशः) प्रजाओं में (आ,पत) उड़कर आ ॥ ३ ॥

भावार्थ—राजा वरुण, सोम, इन्द्रादि पदवीवाले बड़े २ अधिकारी अपने अधिकार की उन्नति के लिये राजाज्ञा का पालन करें और प्रधान राजा अपनी प्रजा के हित का उद्योग सदा करता रहे ॥ ३ ॥

श्येनो हव्यं नयत्वा परस्मादन्यक्षेत्रे अपरुद्धं चरन्तम्। अश्विना पन्थां कृणुतां सुगं त इमं संजाता अभिसंविशध्वम् ॥ ४ ॥

श्येनः । हव्यम् । नयतु । आ । परस्मात् । अन्य-क्षेत्रे । अप-रुद्धम् । चरन्तम् ॥ अश्विना । पन्थाम् । कृणुताम् ।

वरुणः । अ० १ । ३ । ३ । वृञ् वरणे-उनन् । वरणीयः पुरुषः । दुष्टनिवारकः । ह्वयतु । आकारयतु । सोमः । अ० १ । ६ । २ । षुञ् अभिषवे-मन् । सुनोति यः । ओषधिरसानां निःसारकः । वैद्यराजः । पर्वतेभ्यः । भूमृदृशियजिपर्वि० । उ० ३ । ११० । इति पर्व पूर्त्तौ-अतच् । पूर्त्तिभ्यः । पुष्टिभ्यः । इन्द्रः । ऐश्वर्यवान् । सेनापतिः । निधिपतिः । विड्भ्यः । अ० १ । २१ । १ । विश प्रवेशने—क्विप् । विशः, मनुष्याः—निघ० २ । ३ । प्रजाः । आभ्यः । परिदृश्यमानाभ्यः । श्येनः । श्यास्त्याह्वञविभ्य इनच् । उ० २ । ४६ । इति श्यैङ् गतौ—इनच् । श्येनासः=अश्वाः—निघ० ४ । १४ । श्येनः शंसनीयं गच्छति—निरु० ४ । २४ । श्येन आदित्य आत्मा च भवति श्यायतेर्गतिकर्मणः—निरु० १४।१३ । शीघ्रगतिः । श्येनपक्षिवच्छीघ्रगामी । भूत्वा । विशः । प्रजाः । आ पत । शीघ्रमागच्छ । इमाः । उपस्थिताः ॥

सु-गम् । ते । इमम् । स-जाताः । अभि-संविशध्वम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(श्येनः) शीघ्रगति वाले आप (अन्यक्षेत्रे) परदेश में (अपरुद्धम्) रोक दिये गये (चरन्तम्) उत्तम आचरण करते हुये (हव्यम्) बुलाने योग्य पुरुष को (परस्मात्) दूर देश से (आ, नयतु) समीप लावें। (अश्विना=०—नौ) सूर्य और चन्द्रमा (ते) तेरे (पन्थाम्=पन्थानम्) मार्ग को (सुगम्) सुगम (कृणुताम्) करें। (सजाताः) हे सजातीय लोगो ! (इमम्) इस [वीर पुरुष] से (अभि-सं-विशध्वम्) चारो ओर से मिलो ॥ ४ ॥

भावार्थ—यदि कोई सत्पुरुष प्रजागण परदेश में रोक दिया गया हो, राजा उसे प्रयत्न पूर्वक बुला लेवे। और सूर्य चन्द्रमा के समान नियम से प्रजा पालन करे जिससे सब प्रजागण उससे मिले रहें ॥ ४ ॥

ह्वयन्तु त्वा प्रतिजनाः प्रति मित्रा अवृषत ।
इन्द्राग्नी विश्वे देवास्ते विशि क्षेममदीधरन् ॥ ५ ॥

ह्वयन्तु । त्वा । प्रति-जनाः । प्रति । मित्राः । अवृषत ॥

४—श्येनः । म० ३ । शीघ्रगतिः पुरुषः । हव्यम् । ह्वेञ्-यत् । आह्वातव्यम् । नयतु । प्रापयतु । आ । समीपे । परस्मात् । दूरदेशात् । अन्यक्षेत्रे । परभूमौ । अपरुद्धम् । निरुद्धम् । चरन्तम् । चर गमने, अदने, आचारे च—शतृ । शुभाचारवन्तम् । अश्विना । अ० २ । २९ । ६ । सूर्याचन्द्रमसौ—निरु० १२ । १ । पन्थाम् । छान्दसो नलोपः । पन्थानम् । कृणुताम् । कुरुताम् । सुगम् । सुदुरोरधिकरणे । वा० पा० ३ । २ । ४८ । इति सु+गम्लृ ड । सुखेन गन्तव्यम् । ते । तव । इमम् । प्रशंसितं राजानम् । सजाताः । हे समानजन्मानाः । सजातीयाः । बान्धवाः । अभिसंविशध्वम् । विशेश्छन्दस्यात्मनेपदम् । अभितः संगच्छध्वम् ॥

इन्द्राग्नी इति । विश्वे । देवाः । ते । विशि । क्षेमम् । अदी-धरन् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(प्रतिजनाः) प्रतिकूल जन (त्वा) तुझे (ह्वयन्तु) बुलावें । (मित्राः) स्नेही पुरुषों ने (प्रति) प्रत्यक्ष (अवृषत) सेवा की है । (इन्द्राग्नी) वायु और अग्नि [के समान गुणवाले] (ते) उन (विश्वे देवाः) सब तेजस्वी पुरुषों ने (विशि) प्रजा में (क्षेमम्) कुशल (अदीधरन्) स्थापित की है ॥५॥

भावार्थ—जिस राजा को प्रजा गण चुनते हैं; वैरी लोग उस राजा के अधीन रहते हैं । और विद्वान् शूर वीर पुरुष प्रजा में उन्नति करते हैं ॥ ५ ॥

यस्ते॒ हवं॑ वि॒वद॑त् सजा॒तो यश्च॒ निष्ट्यः॑ ।
अपा॑ञ्चमिन्द्र॒ तं कृ॒त्वाथे॒ममि॒हाव॑ गमय ॥ ६ ॥

यः । ते॒ । हव॑म् । वि॒-वद॑त् । स॒-जा॒तः । यः । च॒ । निष्ट्यः॑ ॥ अपा॑ञ्चम् । इ॒न्द्र॒ । तम् । कृ॒त्वा । अथ॑ । इ॒मम् । इ॒ह । अव॑ । ग॒म॒य॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(अथ) और (इन्द्र) हे महाप्रतापी राजन् ! (यः) जो

५—ह्वयन्तु । आह्वयन्तु । त्वा । त्वां धर्मात्मानम् । प्रतिजनाः । प्रतिकूलजनाः । शत्रवः । प्रति । प्रत्यक्षम् । मित्राः । अ० १ । ३ । २ । स्नेहिनः । अवृषत । वृङ् संभक्तौ—छान्दसे लुङि रूपम् । सेवितवन्तः । इन्द्राग्नी । वायुपावकौ । तद्वद्गुणवन्तः पुरुषाः । विश्वे । सर्वे । देवाः । तेजस्विनो व्यवहारिणो वा जनाः । ते । उदात्तोऽयंशब्दः । प्रसिद्धाः । विशि । प्रजायाम् । क्षेमम् अर्त्तिस्तुसुहुसृधृक्षि० । उ० १ । १४० । इति क्षि क्षयैश्वर्ययोः—मन् । क्षयति दुःखं नाशयतीति, ऐश्वर्यवान् भवतीति वानेन । कुशलम् । ऐश्वर्यम् । अदीधरन् । धृ धारणे—ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । धृतवन्तः ॥

६—यः । यः पुरुषः । ते । तव । हवम् । ह्वेञ् आह्वाने—अप् । आवाहनम् ।

(सजातः) सजातीय, (च) और (यः) जो (निष्ट्यः) विजातीय पुरुष (ते) तेरे (हवम्) विज्ञापन में (विवदत्) विवाद करे, (तम्) उसको (अपाञ्चम्) बहिष्कृत [देश बाहिर] (कृत्वा) करके (इमम्) इस [विज्ञापन] को (इह) यहां पर (अव, गमय) जता दे ॥ ६ ॥

भावार्थ—राजा अपने और पराये का विचार छोड़ पक्षपात रहित होकर शान्तिनाशक विवादी पुरुष को देश बाहिर करदे, और यह विज्ञापन राज्य भर में प्रसिद्ध कर दे जिससे फिर कोई धर्म विरुद्ध चेष्टा न करे ॥ ६ ॥

सूक्तम् ४ ॥

१—७ ॥ इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

राज्याभिषेकोत्सवः—राज तिलक का उत्सव।

आ त्वा गन् राष्ट्रं सह वर्चसोदिहि प्राङ् विशां पतिरेकराट् त्वं वि राज । सर्वास्त्वा राजन् प्रदिशो ह्वयन्तूपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥

आ । त्वा । गन् । राष्ट्रम् । सह । वर्चसा । उत् । इहि । प्राङ् । विशाम् । पतिः । एक-राट् । त्वम् । वि । राज ॥

विज्ञापनम् । विवदत् । वि पूर्वाद् वदेर्लेटि अडागमः । विरुद्धं वदेत् । विवादयेत् । सजातः । समानजातीयः । बान्धवः । निष्ट्यः । अव्ययात् त्यप् । पा० ४ । २ । १०४ । इत्यत्र निसो गते । इति वार्त्तिकेन—निस + त्यप् । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । पा० ८ । ३ । १०१ । इति षत्वम् । निर्गतो वर्णाश्रमादिभ्यः । म्लेच्छः । चाण्डालः । अपाञ्चम् । अप + अञ्चु गति पूजनयोः—क्विन् । अपगतम् । बहिर्गतम् । बहिष्कृतम् । इन्द्र । परमैश्वर्यवन् राजन् । तम् । विवादिनम् । कृत्वा । विधाय । अथ । तदनन्तरम् । इमम् । हवम् । इह । अस्मिन् राज्ये । अव गमय । बोधय । ज्ञापय ॥

सर्वाः । त्वा । राजन् । प्र-दिशः । ह्वयन्तु । उप-सद्यः । नमस्यः । भव । इह ॥ १ ॥

भाषार्थ—(राजन्) हे राजन् ! (राष्ट्रम्) यह राज्य (त्वा) तुझ को (आ, गन्=अगमत्) प्राप्त हुआ है । (वर्चसा सह) तेज के साथ (उत्+इहि= उदिहि) उदय हो । (प्राङ्) अच्छे प्रकार पूजा हुआ, (विशाम्) प्रजाओं का (पतिः) रक्षक, (एकराट्) एक महाराजाधिराज (त्वम्) तू (वि, राज) विराजमान हो । (सर्वाः) सब (प्रदिशः) पूर्वादि दिशायें (त्वा) तुझ को (ह्वयन्तु) पुकारें । (उपसद्यः) सब का सेवनीय और (नमस्यः) नमस्कार योग्य (इह) यहां पर [अपने राज्य में] (भव) तू हो ॥ १ ॥

भावार्थ—राजा सिंहासन पर विराज कर महाप्रतापी और प्रजापालक हो, सब दिशाओं में उसकी दुहाई फिरे, और सब प्रजागण उसकी न्यायव्यवस्था पर चलकर उसका सदा आदर और अभिनन्दन करते रहें ॥ १ ॥

१—त्वा । त्वां शूरवीरम् । आ,गन् । गमेर्लुङि । मन्त्रे घस० । पा० २ । ४ । ८० । इति च्लेर्लुक् । मो नो धातोः । पा० ८ । २ । ६४ । इति नत्वम् । आगमत् । प्राप्तम् । राष्ट्रम् । अ० १ । २९ । १ । राज्यम् । सह । सहितम् । वर्चसा । तेजसा । उदिहि । उदितः प्रख्यातो भव । प्राङ् । ऋत्विग्दधृक्० । पा० ३ । २ । ५९ । इति प्र+अञ्चु गतिपूजनयोः—क्विन् । सम्यक् पूजितः । विशाम् । प्रजानाम् । पतिः । पालकः । एकराट् । सत्सूद्विष० । पा० ३ । २ । ६१ । इति एक+राजृ—क्विप् । मुख्यो राजा । वि राज । विशेषेण दीप्यस्व, ईश्वरो भव । सर्वाः । निखिलाः । राजन् । हे नृपते । प्रदिशः । अ० १ । ११ । २ । प्रकृष्टा दिशः । प्राच्याद्याः । तत्रस्था जनाः । ह्वयन्तु । स्वामित्वेन अनुजानन्तु । उपसद्यः । उप+षद्लृ गतौ—यत् । सर्वैरुपसदनीयः । सेवनीयः । नमस्यः । नमस्य नामधातुः+कर्मणि यत् । नमस्कारयोग्यः । इह । अस्मिन् राज्ये । भव । वर्तस्व ॥

त्वां विशो वृणतां राज्याय त्वामिमाः प्रदिशः पञ्च देवीः । वर्ष्मन् राष्ट्रस्य ककुदि श्रयस्व ततो न उग्रो वि भंजा वसूनि ॥ २ ॥

त्वाम् । विशः । वृणताम् । राज्याय । त्वाम् । इमाः । प्र-दिशः । पञ्च । देवीः ॥ वर्ष्मन् । राष्ट्रस्य । ककुदि । श्रयस्व । ततः । नः । उग्रः वि । भज । वसूनि ॥ २ ॥

भावार्थ—[हे राजन् !] (त्वाम्) तुझ को (राज्याय) राज्य के लिये (विशः) प्रजायें, और (त्वाम्) तुझ को ही (इमाः) यह सब (पञ्च) विस्तीर्ण या पांच (देवीः=०—व्यः) दिव्य गुणवाली (प्रदिशः) महा दिशायें (वृणताम्) स्वीकार करें । (राष्ट्रस्य) राज्य के (वर्ष्मन्=०—णि) ऐश्वर्य-युक्त या ऊंचे (ककुदि) शिखर पर (श्रयस्व) आश्रय ले । (ततः) फिर

२—त्वाम् । राजानम् । विशः । प्रजाः । वृणताम् । वृङ् सम्भक्तौ-लोट् । संभजताम् । सेवन्ताम् । राज्याय । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । पा० ५ । १ । १२८ । इति राजन्—यक् । राजकर्मणे । राष्ट्राय । इमाः । परिदृश्यमानाः । प्रदिशः । प्रधानदिशाः । पञ्च । अ० १ । ३० । ४ । पचि विस्तारे-कनिन् । विस्तीर्णाः । प्राच्याद्या मध्यदिशा सह पञ्चसंख्याकाः । देवीः । देव्यः । प्रकाशमानाः । दिव्याः । वर्ष्मन् । सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४ । १४५ । इति वृष प्रजननैश्वर्ययोः-मनिन् । सप्तम्या लुक् । वर्ष्मन् शब्द उन्नवचनः स्थिरवचनो वा, इति सायणः, ऋग्वेदभाष्ये म० १० । २८ । २ । ऐश्वर्ययुक्ते । उन्नते । स्थिरे । राष्ट्रस्य । राज्यस्य । ककुदि । क+कु शब्दे-क्विप, तुक् च, तस्य दः, अन्तर्भावितण्यर्थः । कं सुखं कावयति गृहस्थस्य औन्नत्यं प्रापयतीति ककुद् । वृषस्कन्धपृष्ठस्थमांसपिण्डे । नृपचिह्ने । पर्वतशिखरे । श्रयस्व । श्रिञ् सेवने आश्रितो भव । आस्स्व । ततः । तदनन्तरम् । नः । अस्मभ्यम् । वि, भज

(उग्रः) तेजस्वी तू (नः) हमारे लिये (वसूनि) धनों का (वि, भज) विभाग कर ॥ २ ॥

भावार्थ—राजा को सब प्रजा गण चुनें। और सब मनुष्यादि प्रजा और चारों पूर्वादि दिशाओं और पांचवीं ऊपर-नीचे की दिशा के पदार्थ [जैसे आकाश मार्ग और भूगर्भादि के पदार्थ] सब राजा के अधीन रहें, और वह बड़ा ऐश्वर्यवान् होकर राजभक्त सुपात्रों को विद्या और सुवर्णादि धनों का दान करता रहे ॥ २ ॥

अच्छ॑ त्वा यन्तु ह॒विनः॑ सजा॒ता अ॒ग्निर्दू॒तो अ॑जि॒रः सं च॑राते। जा॒याः पु॒त्राः सु॒मन॑सो भवन्तु ब॒हुं ब॒लिं प्रति॑ पश्यासा उ॒ग्रः ॥ ३ ॥

अच्छ॑। त्वा॒। य॒न्तु॒। ह॒विनः॑। स॒-जा॒ताः। अ॒ग्निः। दू॒तः। अ॒जि॒रः। सम्। च॒रा॒ते॒॥ जा॒याः। पु॒त्राः। सु॒-मन॑सः। भ॒व॒न्तु॒। ब॒हुम्। ब॒लिम्। प्रति॑। प॒श्या॒सै॒। उ॒ग्रः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(हविनः) पुकार करने वाले (सजाताः) सजातीय लोग (त्वा) तुझको (अच्छ) सन्मुख आकर (यन्तु) मिलें। (अग्निः) आग के

सांहितिको दीर्घः। यथाभागं देहि। **वसूनि**। धनानि ॥

३—**अच्छ**। अभिमुखम्। **यन्तु**। गच्छन्तु, प्राप्नुवन्तु। **हविनः**। हव इनि। आह्वानशीलाः। **सजाताः**। समानजन्मानः। बान्धवाः। **अग्निः**। पावकवद् राजा। **दूतः**। अ० ३। २। १। तापकारी। गतिशीलः। **अजिरः**। अजिर शिशिर शिथिल०। उ० १। ५३। इति अज गतिक्षेपणयोः-किरच्। गमनशीलः। प्रजाप्रेरकः। **सम्**। सम्यक्। विधिवत्। **चराते**। चरतेर्लेटि आडागमः। वैतोऽन्यत्र। पा० ३। ४। ९६। इत्यैकारः। आचरतु भवान्। **जायाः**। जनेर्यक्। उ० ४। १११। इति जन जनने-यक्, आत्वम्, टाप्। जनयति वीरान्। भार्याः।

समान (दूतः) तापकारी और (अजिरः) वेगवान् [आप] (सम्) यथा-योग्य (चराते) आचरण करें । (जायाः) हमारी धर्मपत्नियां और (पुत्राः) कुलशोधक वा बहुरक्षक सन्तान (सुमनसः) प्रसन्नमन (भवन्तु) रहें । (उग्रः) तेजस्वी तू (बहुं बलिम्) बहुत भेंट को (प्रति) संमुख (पश्यासे) देखे ॥ ३ ॥

भावार्थ—सब भाई बन्धु और प्रजागण राजा से मिले रहें, और प्रसन्न होके (बलि) राजग्राह्य भाग कर आदि देवें, और वह राजा भी उनकी रक्षा में सर्वथा तत्पर रहे ॥ ३ ॥

अश्विना त्वाग्रे मित्रावरुणोभा विश्वे देवा मरुतस्त्वा ह्वयन्तु । अधा मनो वसुदेयाय कृणुष्व ततो न उग्रो वि भंजा वसूनि ॥ ४ ॥

अश्विना । त्वा । अग्रे । मित्रावरुणा । उभा । विश्वे । देवाः । मरुतः । त्वा । ह्वयन्तु ॥ अध । मनः । वसु-देयाय । कृणुष्व । ततः । नः । उग्रः । वि । भज । वसूनि ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अग्रे) अगले वा मुख्य पद पर [विराजमान] (त्वा) तुझ

पुत्राः । अ० १ । ११ । ५ । पूञ् शोधे—क्त । पुत्रः पुरु त्रायते निपरणाद् [पालनात्] वा पुं नरकं ततस्त्रायत इति वा—निरु०२ । ११ । कुलशोधकाः । बहुरक्षका वा दुःखनाशका वा सन्तानाः । वीराः पुत्रीपुत्राः । सुमनसः । शोभनमनस्काः । प्रसन्नचित्ताः । भवन्तु । सन्तु । बहुम् । लङ्घि वंह्योर्नलोपश्च । उ० १ । २६ । बहि वृद्धौ-कु, नलोपः । विपुलम् । बलिम् । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । इति बल संवरणे, दाने-इन् । बल्यते दीयते स बलिः । राजग्राह्य भागम् । करम् । उपहारम् । पूजासामग्रीम् । प्रति । अभिमुखम् । पश्यासे । दृशेर्लेटि आडैत्वे, यथा (चराते) शब्दे । आत्मने पदम् । पश्य । उग्रः उत्कटः । तेजस्वी ॥

४—अश्विना । अ० २ । २६ । ६ । सूर्याचन्द्रमसावित्येके—निरु०

को (अश्विना=०-नौ) सूर्य और चन्द्र, और (उभा=उभौ) दोनों (मित्रा-वरुणा=०-णौ) प्राण और अपान वा दिन और रात और (विश्वे देवाः) सब व्यवहार कुशल (मरुतः) शूर पुरुष (त्वा) तुझ को (ह्वयन्तु) पुकारें [मार्गदर्शक हों]। (अध) और, तू (मनः) अपने मन को (वसुदेयाय) धन का दान करने के लिये (कृणुष्व) स्थिर कर। (ततः) फिर (उग्रः) तेजस्वी तू (नः) हमारे लिये (वसूनि) धनों का (वि, भज) विभाग कर ॥ ४ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य और चन्द्र परस्पर आकर्षण से, दिन और रात, प्राण और अपान अपने २ क्रम से, और शूर विद्वान् पुरुष नियम पर चलने से संसार का उपकार करते हैं, इसी प्रकार ऐश्वर्यवान् राजा विचार पूर्वक सुपात्रों को दान देकर प्रजा की उन्नति करे ॥ ४ ॥

इस मन्त्र का अन्तिम पाद (ततो न उग्रो……) मन्त्र २ में आ चुका है।

ऋ० म० ५ सू० ५१ म० १५। का भी मिलान करें ॥

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ॥

(सूर्याचन्द्रमसौ इव) सूर्य और चन्द्रमा के समान (स्वस्ति) कल्याणयुक्त (पन्थाम्) मार्ग पर (अनुचरेम) हम चलते रहें ॥

आ प्र द्र॑व पर॒मस्याः॑ परा॒वतः॑ शि॒वे ते॒ द्यावा॑पृथि॒वी उ॒भे स्ता॑म्। तद॒यं राजा॒ वरु॑ण॒स्तथा॑ह॒ स त्वा॒यम॑ह्व॒त् स उपे॒दमेहि॑ ॥ ५ ॥

१२। १। सूर्यचन्द्रौ। अग्रे। मुख्यपदे वर्त्तमानम्। मित्रावरुणा। अ० १। २०। २। प्राणापानौ। अहोरात्रौ। उभा। उभौ। विश्वेदेवाः। सर्वे व्यवहारिणः। मरुतः। अ० १। २०। १। शूराः पुरुषाः। ह्वयन्तु। आह्वयन्तु। अधा। =अथ। पुनः। मनः। चित्तम्। वसुदेयाय। अचो यत्। पा० ३। १। ९७। इति वसु+दाञ् दाने-भावे यत्। ईद्यति। पा० ६। ४। ६५। ईकारादेशः। वसुनो धनस्य प्रदानाय। अन्यत् सुगमम्। ततो न इत्यादि व्याख्यातं मं० २ ॥

आ। प्र। द्रव। पर॒मस्याः। प॒रा-वतः। शि॒वे इति। ते। द्यावा-पृथिवी इति। उ॒भे इति। स्ताम्। तत्॥ अयम्। राजा। वरुणः। तथा। आ॒ह। सः। त्वा। अ॒यम्। अह्वत्। सः। उप। इ॒दम्। आ। इ॒हि॥ ५॥

भाषार्थ—(परमस्याः) अत्यन्त (परावतः) दूर देश से (आ, प्र, द्रव) आकर पधार। (ते) तेरे लिये (उभे) दोनों (द्यावापृथिवी=०—द्यौ) सूर्य और पृथिवी (शिवे) मङ्गलकारी (स्ताम्) होवें। (तथा) वैसा ही (अयम्) यह (राजा) राजा (वरुणः) सब में श्रेष्ठ परमेश्वर (तत्) यह (आह) कहता है। (सः) सो (अयम्) इस [वरुण परमेश्वर] ने (त्वा) तुझको (अह्वत्) बुलाया है। (सः=सः त्वम्) सो तू (इदम्) इस [राज्य] को (उप) आदर पूर्वक (आ) आकर (इहि) प्राप्त कर॥ ५॥

भावार्थ—प्रजा गण श्रेष्ठ राजा को दूर देश से भी बुला लेवें, और वह अपने बुद्धियत्न से ऐसा प्रबन्ध करे कि राज्य भर में दैवी और पार्थिव शान्ति रहे, अर्थात् अनावृष्टि और दुर्भिक्षादि में भी उपद्रव न मचे, और आकाश, पृथिवी और समुद्रादि के मार्ग अनुकूल रहें। यही आज्ञा परमेश्वर ने वेदों में दी है, उसको राजा यथावत् माने॥ ५॥

५—आ। आगत्य। प्र द्रव। द्रु गतौ। प्रकर्षेण प्राप्नुहि। परमस्याः। स्याडागमः। अत्यन्तात्। परावतः। उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे, पा० ५। १। ११८। इति उपसर्गसाधने धात्वर्थे स्वार्थे वतिः प्रत्ययः। परावतः प्रेरितवतः परागताद्वा—निरु० ११। ४८। दूरदेशात्। शिवे। मङ्गलकारिण्यौ। ते। तुभ्यम्। द्यावापृथिवी। सूर्यभूमी। तत्रत्याः पदार्था इत्यर्थः। स्ताम्। भवताम्। तत्। प्रसिद्धं वचनम्। अयम्। सर्वव्यापकः। राजा। ईश्वरः। समर्थः। वरुणः। वरणीयः। परमेश्वरः। तथा। तेनैव प्रकारेण। आह। ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि—लट्। ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः। पा० ३। ४। ८४। इति आहादेशः परस्मैपदे। ब्रवीति। कथयति। अह्वत्। ह्वेञ्—लुङ्। आहूतवान्। उप। पूजायाम्। इहि। इण् गतौ। प्राप्नुहि। अन्यत् सुगमम्॥

इन्द्रेन्द्र मनुष्या३ः परेहि सं ह्यज्ञास्था वरुणैः संविदानः । स त्वायमह्वत् स्वे सधस्थे स देवान् यक्षत् स उ कल्पयाद् विशः ॥ ६ ॥

इन्द्र-इन्द्र । मनुष्याः । परा । इहि । सम् । हि । अज्ञास्थाः । वरुणैः । सम्-विदानः ॥ सः । त्वा । अयम् । अह्वत् । स्वे । सध-स्थे । सः । देवान् । यक्षत् । सः । ऊं इति । कल्पयात् । विशः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रेन्द्र) हे राजराजेश्वर ! (मनुष्याः=मनुष्यान्) मनुष्यों को (परेहि) समीप से प्राप्त कर, (हि) क्योंकि (वरुणैः) श्रेष्ठ पुरुषों से (संविदानः) मिलाप करता हुआ तू (सम्) यथाविधि (अज्ञास्थाः) जाना गया है । (सः अयम्) सो इस [प्रत्येक मनुष्य] ने (त्वा) तुझको (स्वे सधस्थे) अपने समाज में (अह्वत्) बुलाया है । (सः=सः भवान्) सो आप (देवान्) व्यवहार कुशल पुरुषों का (यक्षत्) सत्कार करें, (सः उ=सः उं भवान्) वही आप (विशः) प्रजाओं को (कल्पयात्) समर्थ करें ॥ ६ ॥

६—इन्द्रेन्द्र । हे इन्द्राणामिन्द्र । राजराजेश्वर । मनुष्याः । मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च । पा० ४ । १ । १६१ । इति मनु-यत्-षुक् च । मनुर्मननम् । शसो नत्वाभावश्छान्दसः । मनुष्यजातीन् मनुष्यान् । मननशीलान् प्रजागणान् परा । समीपे । इहि । गच्छ । प्राप्नुहि । हि । यस्मात् कारणात् । सम्, अज्ञास्थाः । ज्ञा अवबोधने-लुङि । सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । पा० १ । ३ । ४६ । इत्यात्मनेपदम् । सम्यक्, यथाविधि ज्ञातोऽसि । वरुणैः । वरणीयैः । श्रेष्ठैः । वरयितृभिः । संविदानः । अ० २ । २८ । २ । सम्+विद ज्ञाने-शानच् । संगच्छमानः । सः । स प्रत्यकजनः । अह्वत् । आह्वयति स्म । स्वे । स्वकीये । सधस्थे । सह+ष्ठा गतिनिवृत्तौ-क । सध मादस्थयोश्छन्दसि । पा० ६ । ३ । ९६ । इति सहस्य सधादेशः । समाजे । सः । स भवान् राजा । देवान् । व्यवहारिणः पुरुषोत्त

भावार्थ—प्रजापालक राजा विद्वान् चतुर मनुष्यों से मिलाता रहे और सुपात्रों को योग्यतानुसार पदाधिकारी करे ॥ ६ ॥

पथ्या॑ रे॒वती॑र्बहु॒धा विरू॑पाः सर्वाः॑ स॒ङ्गत्य॒ वरी॑यस्ते अक्रन्। तास्त्वा॒ सर्वाः॑ संविदा॒ना ह्व॑यन्तु द॒श॒मीमु॒ग्रः सु॒मना॑ वशे॒ह ॥ ७ ॥

पुथ्याः । रे॒वतीः । ब॒हु॒-धा । वि-रू॑पाः । सर्वाः॑ । स॒म्-गत्य॑ । वरी॑यः । ते॒ । अ॒क्र॒न् ॥ ताः । त्वा॒ । सर्वाः॑ । स॒म्-वि॒दा॒नाः । ह्व॒य॒न्तु॒ । द॒श॒मीम् । उ॒ग्रः सु॒-मनाः॑ । व॒श॒ । इ॒ह ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(पथ्याः) मार्ग पर चलने वाली, (रेवतीः=०—त्यः) धन वाली, (बहुधा) प्रायः (विरूपाः) विविध आकार वा स्वभाव वाली (सर्वाः) सब [प्रजाओं] ने (संगत्य) मिलकर (ते) तेरे लिये (वरीयः) अधिक विस्तीर्ण वा श्रेष्ठ [पद] (अक्रन्) किया है। (ताः सर्वाः) वे सब [प्रजायें] (संविदानाः) एकमत होकर (त्वा) तुझको (ह्वयन्तु)

मान्। यक्षत्। यजतेर्लेटि अडागमः। सिब् बहुलं लेटि। पा० ३। १। ३४। इति सिप्। यजतु। सत्करोतु। उ। अवधारणे। कल्पयात्। कृपू। सामर्थ्ये णिचि लेटि आडागमः। कल्पयतु। समर्थयतु। **विशः**। प्रजाः॥

७—**पथ्याः**। धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते। पा०४। ४। ६२। इति पथिन्-यत्। पथोऽनपेताः। सुमार्गगामिन्यः। **रेवतीः**। रयेर्मतौ बहुलम्। वा० पा० ६।१।३७। इति रयि-मतुप्, संप्रसारणं गुणश्च। छन्दसीरः। पा० ८। २। १५। इति मतुपो वत्वम्। ङीप्। विभक्तौ पूर्वसवर्णदीर्घः। रेवत्यः। धनवत्यः **बहुधा**। प्रायः। **विरूपाः**। विविधाकाराः। नानास्वभावाः। **सर्वाः**। अखिलाःप्रजाः। **संगत्य**। संभूय। **वरीयः**। प्रियस्थिर०। पा० ६। ४। १५७। इति उरु+ईयसुनि वरादेशः। यद्वा, वर+ईयसुन्। उरुतरं वरतरं पदं सिंहासनं वा। **ते**। तुभ्यम्। **अक्रन्**। करोतेर्लुङि च्लेर्लुक्। कृतवत्यः। **संविदानाः**।

पुकारें। (उग्रः) तेजस्वी और (सुमनाः) प्रसन्न चित्त तू (इह) इस [राज्य] में (दशमीम्) दसमी [नव्वे वर्ष से ऊपर] अवस्था को (वश) वश में कर ॥ ७ ॥

भावार्थ—सब प्रजा गण मिलकर और सुमार्ग में चलकर राजा को सिंहासन पर बिठलावें और अपना रक्षक बनावें। और वह राजा भी इस प्रकार से न्याय और आनन्द करता हुआ नीरोग पूर्ण आयु भोगे ॥ ७ ॥

सूक्तम् ५ ।

१—८ ॥ पर्णमणिर्देवता । १, ४ त्रिष्टुप् । २, ३, ५—८ अनुष्टुप् ॥

तेजोबलायुर्धनादिपुष्ट्य उपदेशः—तेज, बल, आयु, धनादि बढ़ाने का उपदेश ॥

आयमगन् पर्णमणिर्बली बलेन प्रमृणन्त्सपत्नान् । ओजो देवानां पय ओषधीनां वर्चसा मा जिन्वत्वप्रयावन् ॥ १ ॥

आ । अयम् । अगन् । पर्ण-मणिः । बली । बलेन । प्र-मृणन् । स-पत्नान् ॥ ओजः । देवानाम् । पयः ॥ ओषधीनाम् । वर्चसा । मा । जिन्वतु । अप्र-यावन् ॥ १ ॥

भावार्थ—(अयम्) यह (बली) बली (पर्णमणिः) पालन करने वालों में प्रशंसनीय [परमेश्वर] (बलेन) अपने बल से (सपत्नान्) हमारे वैरियों

मं० ६ । संगच्छमानाः । ऐकमत्यं प्राप्ताः सन्तः । ह्वयन्तु । आह्वयन्तु रक्षार्थम् । दशमीम् । नवतिसंवत्सरोर्ध्वभाविनीं चरमावस्थाम् । उग्रः । पराक्रमी । सुमनाः । प्रसन्नचितः । दयालुः । वश । आयत्तीकुरु । इह । अस्मिन् राज्ये ॥

१—अयम् । सर्वत्र वर्तमानः । आ, अगन् । गमेर्लुङ् । आगतवान् ।

को (प्रमृणन्) विध्वंस करता हुआ (आ अगन्) प्राप्त हुआ है (देवानाम्) इन्द्रियों का (ओजः) बल और (ओषधीनाम्) अन्नादि औषधों का (पयः) रस, (अप्रयावन्=०-वा) भूल न करने वाला वह (मा) मुझको (वर्चसा) तेज से (जिन्वतु) सन्तुष्ट करें ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे अन्तर्यामी परम कारण परमेश्वर अपने सामर्थ्य से हमारे विघ्नों को हटाकर हमें ओजस्वी इन्द्रियां और पुष्टिकारक अन्नादि पदार्थ देकर उपकार करता है। वैसे ही हम ओजस्वी, पराक्रमी होकर परस्पर उपकार करते रहें ॥ १ ॥

मयि क्षत्रं पर्णमणे मयि धारयताद् रयिम् ।
अहं राष्ट्रस्याभीवर्गे निजो भूयासमुत्तमः ॥ २ ॥

मयि । क्षत्रम् । पर्ण-मणे । मयि । धारयतात् । रयिम् ॥
अहम् । राष्ट्रस्य । अभि-वर्गे । नि-जः । भूयासम् । उत्-तमः ॥२॥

भाषार्थ—(पर्णमणे) हे पालन करने वालों में प्रशंसनीय ! तू (मयि)

प्राप्तवान् । पर्णमणिः । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३ । ६ । इति पॄ पालने पूर्त्तौ च न । सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । इतिमण शब्दे-इन् । मण्यते स्तूयते स मणिः । पालकेषु स्तुत्यः । बली । शक्तिमान् । बलेन । शक्त्या । प्रमृणन् । विनाशयन् । सपत्नान् । शत्रून् । ओजः । सामर्थ्यम् । देवानाम् । इन्द्रियाणाम् । पयः । दुग्धम् । जलम् । रसः । सारः । ओषधीनाम् । अ० १ । २३ । १ । ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोदगाः । मनु० १ । ४६ । ओदिवयवादीनाम् । रोगनाशकद्रव्याणाम् । वर्चसा । तेजसा । मा । माम् । जिन्वतु । जिवि प्रीणने । इदित्वान्नुम् । प्रीणयतु । तर्पयतु । अप्रयावन् । यातेर्वनिप् । सुपां सुलुक० । पा० ७ । १ । ३९ । इति सोर्लुक् । नलोपाभावश्छान्दसः । अप्रयावा । अप्रगन्ता । अनपगन्ता अप्रमादशीलः सन् ॥

२—मयि । ईश्वरोपासके । क्षत्रम् । अ० २ । १५ । ४ । क्षतो हिंसनात्

मुझ में (क्षत्रम्) बल, और (मयि) मुझ में ही (रयिम्) सम्पत्ति (धारयताम्) स्थापित कर । (अहम्) मैं (राष्ट्रस्य) राज्य के (अभीवर्गे) मण्डल में (निजः) आप ही (उत्तमः) उत्तम (भूयासम्) बना रहूं ॥ २ ॥

भावार्थ — मनुष्य सर्वशक्तिमान् परमेश्वर का ध्यान करता हुआ अपने बुद्धिबल और बाहुबल से शारीरिक आत्मिक और सामाजिक उन्नति और सुवर्णादि धन प्राप्त करके संसार भर में कीर्त्ति बढ़ावे और आनन्द भोगे ॥ २ ॥

यं निदधुर्वनस्पतौ गुह्यं देवाः प्रियं मणिम् ।
तमस्मभ्यं सहायुषा देवा ददतु भर्तवे ॥ ३ ॥

यम् । नि-दधुः । वनस्पतौ । गुह्यम् । देवाः । प्रियम् । मणिम् ॥ तम् । अस्मभ्यम् । सह । आयुषा । देवाः । ददतु । भर्तवे ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यम्) जिस (गुह्यम्) गुप्त, (प्रियम्) प्रिय वा हितकारी (मणिम्) प्रशंसीय [परमेश्वर] को (देवाः) व्यवहार जानने वाले देवताओं ने (वनस्पतौ) वननीय अर्थात् सेवनीय गुणों के रक्षक [पुरुष] में (निदधुः) अवश्य दान किया है, (तम्) उस [परमेश्वर] को (अस्मभ्यम्)

त्रायते । बलम् । पर्णमणे । म० १ । हे पालकेषु प्रशंसनीय । धारयतात् धारयतेर्हेस्तातङ् आदेशः । धारय । स्थापय । रयिम । अ० १ । १५ । २ । रा दानादानयोः-इ, गुक् । धनम्-निघ० २ । १० । सम्पत्तिम् । राष्ट्रस्य । अ० १ । २९ । १ । राज्यस्य । अभीवर्गे । अभि+वृजी वर्जने-घञ् । उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् । पा० ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः । अभिगतो वर्गो मनुष्यादिसमूहो यस्मिन् । राज्यमण्डले । निजः । नि+जनी प्रादुर्भावे-ड । निश्चयेन जायते । स्वकीयः । भूयासम । भू-आशीर्लिङ् । अहं भवानि । उत्तमः । उत्कृष्टतमः ॥

३—यम् । प्रसिद्धम् । निदधुः । नि धाञ् धारणपोषणदानेषु-लिट्, निहितवन्तः । स्थापितवन्तः । निश्चयेन दत्तवन्तः । वनस्पतौ ।

हमें (देवाः) तेजस्वी महात्मा पुरुष (आयुषा सह) बड़ी आयु के साथ (भर्तवे) हमारे पोषण करने के लिये (ददतु) दान करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—सूक्ष्मदर्शी देवताओं ने निश्चय किया है कि वह अन्तर्यामी, सर्वहितकारी परमेश्वर प्रत्येक शुभचिन्तक पुरुष में वर्तमान रहकर साहस बढ़ाता है, उसी परमात्मा का उपदेश विद्वान् महात्मा संसार में करें ॥ ३ ॥

सोमस्य पूर्णः सह उग्रमागन्निन्द्रेण दत्तो वरुणेन शिष्टः । तं प्रियासं बहु रोचमानो दीर्घायुत्वाय शतशारदाय ॥ ४ ॥

सोमस्य । पूर्णः । सहः । उग्रम् । आ । अगन् । इन्द्रेण । दत्तः । वरुणेन । शिष्टः ॥ तम् । प्रियासम् । बहु । रोचमानः । दीर्घायु-त्वाय । शत-शारदाय ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रेण) बड़े ऐश्वर्य वाले और (वरुणेन) स्वीकरणीय श्रेष्ठ, गुरु आदि करके (दत्तः) हमें दिया हुआ और (शिष्टः) सिखाया

म० १ । १२ । ३ । वन सेवने—अच् । पारस्करादित्वात् सुट् । वन्यते सेव्यते वनः । वनानां वननीयानां गुणानां पत्यौ रक्षके पुरुषे । गुह्यम् । तदर्हति । पा० ५ । १ । ६३ । इति गुहा+यत् । गुहां गोपनमर्हतीति । यद्वा । शंसि गुहि-दुहिभ्यो वा । वार्त्तिकम्, पा० ३ । १ । १०६ । इति गुहू संवरणे—कर्मणि क्यप् । गुहायां हृदये गुप्तम् । प्रियम् । प्रीतिकरम् । हितकारम् । मणिम् । म० १ । प्रशंसनीयं परमेश्वरम् । तम् । मणिम् । तस्य परमेश्वरस्य बोधमित्यर्थः । अस्मभ्यम् । अस्मदर्थम् । अस्माकं लाभाय । सह । सहितम् । आयुषा । चिरजीवनेन । देवाः । तेजस्विनः पुरुषाः । ददतु । डुदाञ् दाने—लोट् । प्रयच्छन्तु । भर्तवे । तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्से० । पा० ३ । ४ । ६ । इति डुभृञ् धारणपोषणयोः—तवेन् । पालनाय । भरणाय ॥

४—सोमस्य । ऐश्वर्यस्य । अमृतस्य । मोक्षस्य । पर्णः । म० १ ।

हुआ (सोमस्य) अमृत का (पर्णः) पूर्ण करने वाला परमेश्वर, (उग्रम्) पराक्रम वाला (सहः) बल [बलरूप], (आ) सब ओर से (अगन्) मिला है। (बहु) अनेक प्रकार से (रोचमानः) रुचि करता हुआ मैं (तम्) उस [अमृतपूरक परमेश्वर] को (शतशारदाय) सौ शरद् ऋतु युक्त (दीर्घायुत्वाय) बड़े जीवन के लिये (प्रियासम्) प्रसन्न करूं ॥ ४ ॥

भावार्थ—जब मनुष्य विद्वानों की शिक्षा पाकर शुद्ध गुण स्वभाव परमेश्वर के ज्ञान से आत्मा में बल पाता है, तब वह धर्मात्मा बड़े उत्साह से परमात्मा की आज्ञा पालता हुआ बड़े अर्थात् यशस्वी जीवन के साथ आनन्द भोगता है ॥ ४ ॥

(इन्द्रेण दत्तो वरुणेन शिष्टः) यह पाद अ० २ । २६ । ४ । में और (दीर्घायुत्वाय शतशारदाय) यह पाद अ० १ । ३५ । १ । में आचुके हैं ॥

आ मा॑रुक्षत् प॒र्णम॒णिर्म॒ह्या अ॑रिष्टता॑तये ।
यथा॒हमु॑त्त॒रोऽसा॑न्यर्य॒म्ण उ॒त सं॒विदः॑ ॥ ५ ॥

आ । मा । अरुक्षत् । पर्ण-मणिः । मह्यै । अरिष्ट-तातये ॥ यथा । अहम् । उत्तरः । असानि । अर्यम्णः । उत । सम्-विदः ॥ ५ ॥

पालकः । पूरकः । सहः । बलरूपः परमेश्वरः । उग्रम् । उत्कटम् । आ । समन्तात् । सम्यक्प्रकारेण । अगन् । अगमत् । प्राप्तः । इन्द्रेण । परमैश्वर्यवता तेजस्विना पुरुषेण । दत्तः । प्रापितः । वरुणेन । श्रेष्ठेन । शिष्टेन । अ० २ । २६ । ४ । शिक्षितः । अनुज्ञातः । तम् । सोमस्य पर्णम् । प्रियासम् । प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च—आशीर्लिङ् । तर्पयामि । प्रसन्नीक्रियासम् । बहु । अनेकविधम् । रोचमानः । रुच प्रीतिप्रकाशयोः—शानच् । रोचिष्णुः प्रसन्नः । दीप्यमानः । दीर्घायुत्वात । अ० १ । ३५ । १ । चिरजीवनाय । शतशारदाय । अ० १ । ३५ । १ । शतशरदृतुयुक्ताय ॥

भाषार्थ—(पर्णमणिः) पालन करने वालों में श्रेष्ठ परमेश्वर (मह्यै अरिष्टतातये) बड़ी कुशलता के लिये (मा) मेरे (आ, अरुक्षत्) ऊपर बैठा है। (यथा) जिससे (अहम्) मैं (अर्यम्णः) श्रेष्ठों के मान करने वाले, (उत) और (संविदः) ज्ञानी पुरुष से (उत्तरः) अधिक श्रेष्ठ (असानि) हो जाऊं ॥ ५ ॥

भावार्थ—सर्वोपरि परमेश्वर अन्तर्यामी होकर हमें दुष्कर्मों से बचने की प्रेरणा करता है जिससे हम श्रेष्ठों में अति श्रेष्ठ और ज्ञानियों में अति ज्ञानी होवें ॥

ये धीवा॑नो रथका॒राः क॒र्मा॒रा ये म॑नी॒षिणः॑ ।
उ॒प॒स्तीन् प॑र्ण॒ मह्यं॒ त्वं सर्वा॑न् कृ॒ण्व॒भितो॒ जना॑न् ॥६॥

ये । धीवा॑नः । र॒थ॒ऽका॒राः । क॒र्मा॒राः । ये । म॒नी॒षिणः॑ ॥
उ॒प॒ऽस्तीन् । प॒र्ण॒ । मह्य॑म् । त्वम् । सर्वा॑न् । कृ॒णु॒ । अ॒भितः॑ ।
जना॑न् ॥ ६ ॥

५—मा । माम् । आ, अरुक्षत् । रुह जन्मप्रादुर्भावयोः—लुङ् । आरूढवान् । उपरि विराजमानोऽभूत् । पर्णमणिः । म० १ पालकेषु श्रेष्ठः। मह्यै । महत्यै । अरिष्टतातये । रिष हिंसायाम्—क्त । रिष्टं हिंसनम् । उपद्रवः । उत्पातः । नञ्समासः । शिवशमरिष्टस्य करे । पा० ४ । ४ । १४३ । इति अरिष्ट—करोत्यर्थे तातिल् । प्रत्ययः । लिति । पा० ६ । १ । १९३ । इति प्रत्ययात् पूर्वस्य उदात्तः । रिष्टवर्जनाय । अनुपद्रवाय । क्षेमकरणाय । यथा । येन प्रकारेण । अहम् । परमेश्वरोपासकः । उत्तरः । उत्कृष्टः । असानि । अस्तेर्लोट् । भवानि । अर्यम्णः । श्वन्नुक्षन् पूषन्प्लीहन् उ० १ । १५९ । इति अर्य+माङ् माने शब्दे च—कनिन् । अर्यान् श्रेष्ठान् मातीति । श्रेष्ठानां सत्कारकात् । उत । अपि च । संविदः । सम्+विद ज्ञाने—क्विप् । ज्ञानिनः पुरुषात् ॥

भाषार्थ—(ये) जो (धीवानः) तीक्ष्ण बुद्धिवाले (रथकाराः) रथों के बनाने वाले, और (ये) जो (मनीषिणः) बड़े पण्डित (कर्माराः) कर्मों में गति रखनेवाले शिल्पी जन हैं। (पर्ण) हे पालन करनेवाले परमेश्वर! (त्वम्) तू (मह्यम्) मेरे लिये (सर्वान्) उन सब (जनान्) जनों को (अभितः) चारो ओर से (उपस्तीन्) समीपवर्ती (कृणु) कर ॥ ५ ॥

भावार्थ—सब मनुष्यों और विशेष कर राजा लोगों को चाहिये कि भूमिरथ, आकाशरथ, जलरथ आदि के बनाने वाले, और अन्य शिल्पकर्मी विश्वकर्मा चतुर विद्वानों का सत्कार करते रहें जिससे अनेक व्यापारों से संसार में उन्नति होवे ॥ ६ ॥

ये राजानो राजकृतः सूता ग्रामण्यश्च ये ।
उपस्तीन् पर्ण मह्यं त्वं सर्वान् कृण्वभितो जनान् ॥७॥

ये । राजानः । राज-कृतः । सूताः । ग्रामण्यः । च । ये ॥

६—ये । प्रसिद्धाः । धीवानः । ध्याप्योः सम्प्रसारणं च । उ० ४ । ११५ । इति ध्यै चिन्तने-कनिप् । ध्यानशीलाः । पण्डिताः । रथकाराः । कर्मण्यण् । पा० ३ । २ । १ । इतिरथ+कृञ्—अण् विमानादिनिर्मातारः । कर्माराः । कर्म+ऋ गतौ—अण् पूर्ववत् । कर्माणि ऋच्छन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति । विश्वकर्माणः । कर्मकाराः । अस्त्रशस्त्रकारिणः । मनीषिणः । कॄतॄभ्यामीषन् । उ० ४ । २६ । इति मनु अवबोधने-ईषन् । टाप् । मनीषा प्रज्ञाऽस्यास्ति व्रीह्यादित्वाद् इनि । यद्वा । ईष गतौ—अ,टाप् । शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् । वार्त्तिकम् । पा०१ । १ । ६४ । इति पररूपम् । मनस् ईषा मनस ईषा मनीषा मनोगतिः बुद्धिः । पूर्ववद्—इनि । मेधाविनः पुरुषाः-निघ० ३ । १५ । पण्डिताः । उपस्तीन् । उप+अस सत्तायाम्, यद्वा, आस उपवेशने-क्तिच् । आदिलोपश्छान्दसः । समीपे विद्यमानान् । उपासीनान् । पर्ण । म० १ । हे पालक, पूरक । मह्यम् । मदर्थम् । सर्वान् । अखिलान् । कृणु । कुरु । अभितः । सर्वतः । जनान् । लोकान् ॥

उप-स्तीन् । पर्ण । मह्यम् । त्वम् । सर्वान् । कृणु । अभितः । जनान् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (राजानः) ऐश्वर्यवाले (राजकृतः) राजाओं के बनाने वाले, (च) और (ये) जो (सूताः) सर्वप्रेरक, (ग्रामण्यः) ग्रामों के नेता लोग हैं। (पर्ण) हे पालन करने वाले परमेश्वर ! (त्वम्) तू (मह्यम्) मेरे लिये (सर्वान्) उन सब (जनान्) जनों को (अभितः) चारों ओर से (उपस्तीन्) समीपवर्त्ती (कृणु) कर ॥ ७ ॥

भावार्थ—चक्रवर्ती राजा सबके राजाधिराज परमेश्वर का ध्यान करता हुआ अपने हितकारी माण्डलिक राजाओं और अन्य प्रधान पुरुषों को यथोचित व्यवहार से अपना इष्ट मित्र बनाये रक्खे ॥ ७ ॥

पर्णोऽसि तनूपानः सयोनिर्वीरो वीरेण मया ।
संवत्सरस्य तेजसा तेन बध्नामि त्वा मणे ॥ ८ ॥

पर्णः । असि । तनू-पानः । स-योनिः । वीरः । वीरेण । मया ॥ सम्-वत्सरस्य । तेजसा । तेन । बध्नामि । त्वा । मणे ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(मणे) हे प्रशंसनीय परमेश्वर ! तू (पर्णः) हमारा पूर्ण करने वाला, (तनूपानः) शरीर रक्षक और (वीरेण मया) मुझ वीर के

७—ये । हितकारिणः । राजानः । राजृ दीप्तौ, ऐश्वर्ये च—कनिन् । दीप्यमानाः । ऐश्वर्यवन्तः । राजकृतः । राजन्+कृञ् करणे—क्विप्, तुक् च । राज्ञां कर्तारः, अभिषेक्तारः । सूताः । षू प्रेरणे, ऐश्वर्ये, प्रसवे च—क्त । प्रेरकाः । ऐश्वर्यवन्तः । सूर्याः, सूर्यवत्तेजस्विनः । ग्रामण्यः । ग्राम+णीञ् प्रापणे—क्विप् । ग्रामं संवसथं तत्रत्यान् जनान् नयतीति ग्रामणीः । प्रधानाः । अधिपतयः । अन्यद् व्याख्यातं म० ६ ॥

८—पर्णः । पूरकः । पालकः । असि । भवसि । तनूपानः । शरीररक्षकः । सयोनिः । वहिश्रिश्रुयुद्रु० । उ० ४ । ५१ । इति यु मिश्रणामिश्र-

साथ (सयोनिः) मिलने योग्य घर में रहनेवाला (वीरः) वीर (असि) है। (संवत्सरस्य) सब में यथा नियम वास करनेवाले [तेरे] (तेन तेजसा) उस तेज से (त्वा) तुझको (बध्नामि) मैं बांधता हूं ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य उस उत्तम कामनाओं के पूरक, और शरीररक्षक महापराक्रमी परमेश्वर को अपने साथ सब स्थानोंमें निवास करता हुआ जानकर, और उसके तेजोमय स्वरूप को हृदय में धारण करके पराक्रमी और तेजस्वी होकर आनन्द भोगे ॥ ८ ॥

ईश्वर का जीव के साथ नित्य सम्बन्ध है जैसे—

द्वा सु॑प॒र्णा स॒युजा॒ सखा॑या समा॒नं वृ॒क्षं परि॑ षस्वजाते। तयो॑र॒न्यः पिप्प॑लं स्वा॒द्वत्त्यन॑श्नन्न॒न्यो अ॒भि चा॑कशीति ॥

ऋग्वेद १ । १६४ । २० ॥ अथर्व० ६ । ६। २० ॥

(द्वा) दो (सुपर्णा) सुन्दर पालन शक्ति वाले, (सयुजा) समान योग्य रखने वाले, (सखाया) मित्रों के समान वर्त्तमान [ईश्वर और जीव] (समानम्) एक (वृक्षम्) सेवनीय [संसार वा वृक्ष] से (परि) सब प्रकार (सस्वजाते) संबन्ध रखते हैं। (तयोः) उन दोनों में (अन्यः) एक [जीव, ईश्वराधीन होने से] (स्वादु) चखने योग्य (पिप्पलम्) फल [पुण्य पाप का] (अत्ति) खाता है. (अन्यः) दूसरा [परमात्मा] (अनश्नन्) न खाता हुआ (अभि) भले प्रकार [जीवों को] (चाकशीति) देखता है ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

णयोः—नि । युतं सम्पृक्तं सर्वपदार्थैः । योनिः, गृहनाम-निघ० ३ । ४ । समानगृहयुक्तः । **वीरः** । स्फायितञ्चिवञ्चि० । उ० २ । १३ । इति अज गतिक्षेपणयोः—रक् । अजेर्वीभावः । यद्वा । वीर विक्रान्तौ-पचाद्यच् । यद्वा । वि+ईर गतौ-क । वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्याद् गतिकर्मणो वीरयतेर्वा—निरु० १ । ७ । शूरः । **वीरेण** । पराक्रमिणा । **मया** । उपासकेन । **संवत्सरस्य** । अ०१।३५।४।संपूर्वाच्चित् । उ०३।७२। इति सम्+वस निवासे-सरन् । स च चित् । सम्यग्वसन्ति लोका यत्र, निवसति लोकेषु यः । सम्यग्निवासस्थानस्य परमेश्वरस्य । **तेजसा** । प्रकाशेन । **तेन** । प्रसिद्धेन । **बध्नामि** । धारयामि । स्वदीयतेजोऽवाप्तये स्वहृदये स्थापयामीत्यर्थः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् ६

१—८ ॥ अश्वत्थो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

उत्साहवर्धनायोपदेशः—उत्साह बढ़ाने के लिये उपदेश ॥

पुमा॑न् पुं॒सः परि॑जातोऽश्व॒त्थः ख॑दि॒राद॑धि ।
स ह॑न्तु॒ शत्रू॑न् माम॒कान् यान॒हं द्वेष्मि॒ ये च॒ माम् ॥१॥

पुमा॑न् । पुं॒सः । परि॑-जातः । अ॒श्व॒त्थः । ख॒दि॒रात् । अधि॑ । सः । ह॒न्तु॒ । शत्रू॑न् । मा॒म॒कान् । यान् । अ॒हम् । द्वेष्मि॑ । ये । च॒ । माम् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(सः) (पुमान्) रक्षाशील (अश्वत्थः) अश्वत्थामा अर्थात् अश्वों, बलवानों में ठहरने वाला पुरुष, अथवा वीरों के ठहरने का स्थान पीपल का वृक्ष, (पुंसः) रक्षाशील (खदिरात् अधि) स्थिर स्वभाव वाले परमेश्वर से, अथवा खैर वृक्ष से (परिजातः) प्रकट होकर (मामकान् शत्रून्) मेरे उन शत्रुओं

१—पुमान् । पातेर्डुमसुन् । उ० ४ । १७८ । इति पा रक्षणे—डुमसुन्, डित्वात् टिलोपः । पातीति पुमान् [पुमस्] । रक्षकः पुरुषः । पुंसः । रक्षकात् । परिजातः । प्रादुर्भूतो भवति । अश्वत्थः । अशूप्रुषिलटि० । उ० १ । १५१ । इति अशू व्याप्तिसंहत्योः—क्वन् । अश्नुते कार्याणि स अश्वः, बलवान् पुरुषः । सुपि स्थः । पा० ३ । २ । ४ । इति अश्व+ष्ठा गतिनिवृत्तौ—क । पृषोदरादित्वाद् रूपम् । अश्वेषु बलवत्सु तिष्ठतीति सः । अतिवीरपुरुषः । अश्वत्थामा । अथवा । अश्वा वीरास्तिष्ठन्ति यत्र स अश्वत्थः पिप्पलवृक्षः । खदिरात् । अजिरशिशिरशिथिल० । उ० १ । ५३ । इति खद स्थैर्यहिंसयोः—किरच् । स्थिरस्वभावात् परमेश्वरात् । वृक्षविशेषाद्वा । अधि । पञ्चम्यर्थानुवादी । सः ।

वा रोगों को (हन्तु) नाश करे (यान्) जिन्हें (अहम्) मैं (द्वेष्मि) वैरी जानता हूं, (च) और (ये) जो (माम्) मुझे [वैरी जानते हैं] ॥ १ ॥

भावार्थ—जो पुरुष सर्वरक्षक दृढ़ स्वभावादि गुण वाले परमेश्वर का विचार करके अपने को सुधारते हैं, वे शूरों में महाशूर होकर कुकर्मी शत्रुओं से बचाकर संसार में कीर्त्ति पाते हैं ॥ १ ॥

२—अश्वत्थ, पीपल का वृक्ष दूसरे वृक्षों के खोखले, घरों की भीतों, और अन्य स्थानों में उगता है, और बहुत गुणकारी है। खैर के वृक्ष पर उगने से अधिक गुणदायक होजाता है। लोग बड़ा आदर करके पवित्र पीपल की चित्त-प्रसादक छाया और वायु में सन्ध्या, हवन, व्यायाम आदि करते, और इस के दूध, पत्ते फल, छाल, लकड़ी से बहुत ओषधें बनाते हैं। शब्दकल्पद्रुम कोष में इस को मधुर, कसैला, शीतल, कफ पित्त विनाशी, रक्तदाहशान्तिकारक आदि, और खदिर अर्थात् खैर को शीतल, तीखा, कसैला, दांतों का हितकारी, कृमि, प्रमेह, ज्वर, फोड़े, कुष्ठ, शोथ, आम, पित्त, रुधिर पांडु और कफ का विनाशक आदि लिखा है ॥

पाद्मोत्तरखण्ड अध्याय १२६, १६०—१६१ में अश्वत्थ की कथा सविस्तार लिखी है।

तानश्वत्थ निः शृंणीहि शत्रून् वैबाधदोधतः।
इन्द्रेण वृत्रघ्ना मेदी मित्रेण वरुणेन च ॥ २ ॥

तान्। अश्वत्थ। निः। शृणीहि। शत्रून्। वैबाध-दोधतः॥
इन्द्रेण। वृत्र-घ्ना। मेदी। मित्रेण। वरुणेन। च ॥ २ ॥

स अश्वत्थः। हन्तु। नाशयतु। शत्रून्। शातयितॄन्। अरीन्। रोगान्। मामकान्। अ० १। २६। ५। मदीयान्। यान्। अपकारिणः। द्वेष्मि। द्विष वैरे। प्रतिकूलान् जानामि। ये। अपकारिणः। माम्। उपासर्गे द्विषन्तीति विपरिणामेन सम्बन्धः ॥

भाषार्थ—(अश्वत्थ) हे बलवानों में ठहरने वाले शूर ! [वा पीपल वृक्ष !] (वृत्रघ्ना) अन्धकार मिटाने वाले (इन्द्रेण) सूर्य से, (मित्रेण) प्रेरणाकरने वाले वायु से (च) और (वरुणेन) स्वीकार करने योग्य जल से (मेदी+सन्) स्नेही होकर (तान्) उन (वैबाधदोधतः) विविध बाधा डालने वाले क्रोधशील (शत्रून्) शत्रुओं वा रोगों को (निः) सर्वथा (शृणीहि) मार डाल ॥२॥

भावार्थ—राजा सूर्यादि के समान गुणयुक्त होकर भीतरी और बाहिरी बैरियों का और सद्वैद्य पीपल के प्रयोग से रोगों का नाश करके प्रजा में शान्ति रक्खे ॥ २ ॥

यथा॑श्वत्थ नि॒रभ॑नो॒ऽन्तर्म॑ह॒त्य॑र्ण॒वे ।
ए॒वा तान्त्सर्वा॒न्निर्भ॑ङ्ग्धि॒ याने॒हं द्वेष्मि॒ ये च॒ माम्॥३॥

यथा॑ । अ॒श्व॒त्थ॒ । निः॒-अभ॑नः । अ॒न्तः । म॒ह॒ति । अ॒र्ण॒वे ॥
ए॒व । तान् सर्वा॑न् । निः । भ॒ङ्ग्धि॒ । यान् । अ॒हम् । द्वेष्मि॑ । ये । च॒ । माम् ॥ ३ ॥

२—तान् । प्रसिद्धान् । अश्वत्थ । म० १ । हे अश्वेषु बलवत्सु स्थितिशील शूरराजन् । निः । निःशेषम् । शृणीहि । शॄ हिंसायाम् । घातय शत्रून् । अपकारिणः । वैबाधदोधतः । तस्येदम् । पा० ४ । ३ । १२० । इति विबाध+अण् । विविधं बाधः प्रतिरोधो यस्य स वैबाधः । दोधतिः क्रुध्यतिकर्मा—निघ० २ । १२ । नैरुक्तोधातुः–शतृप्रत्ययः । वैबाधान् विबाधकान् दोधतः क्रोधशीलान् । इन्द्रेण । ऐश्वर्यवता सूर्येण । वृत्रघ्ना । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु—क्विप् । पा० ३ । २ । ८७ । इति वृत्र+हन वधे-क्विप् । अन्धकारं हतवतः । मेदी । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । पा० ३ । १ । १३४ । इति ञिमिदा स्नेहे—णिनि । घञन्ताद्वा मत्वर्थीय इनि । स्नेही । मित्रेण । अ० १ । ३ । २ । डुमिञ् प्रक्षेपणे-क्र । यद्वा । ञिमिदा स्नेहे–त्र । सर्वप्रेरकः । स्नेहवान् । वायुः । मध्यस्थानदेवता-निरु० १० । २१—२२ । वरुणेन । अ० १ । ३ । ३ । मध्यस्थानदेवता-निरु० १० । ३ । वृष्टिजलेन ॥

भाषार्थ—(अश्वत्थ) हे वीरों में ठहरने वाले राजन्! [वा पीपल वृक्ष!] (यथा) जैसे (महति) बड़े (अर्णवे अन्तः) समुद्र के बीच में (निरभनः) निश्चय करके तू भद्र करने वाला हुआ है। (एव) वैसे ही (तान् सर्वान्) उन सब को (निर्) निरन्तर (भङ्ग्धि) नष्ट करदे, (यान्) जिन्हें (अहम्) मैं (द्वेष्मि) वैरी जानता हूं, (च) और (ये) जो (माम्) मुझे [वैरी जानते हैं] ॥३॥

भावार्थ—मनुष्यों को शूर वीर और सहैद्य होकर दुःख सागर में डूबे हुए प्रजागणों के उभारने में प्रयत्न करना चाहिये ॥ ३ ॥

यः सहमानश्चरसि सासहान इव ऋषभः ।
तेनाश्वत्थ त्वया वयं सपत्नान्त्सहिषीमहि ॥ ४ ॥

यः । सहमानः । चरसि । ससहानः-इव । ऋषभः ॥ तेन । अश्वत्थ । त्वया । वयम् । स-पत्नान् । सहिषीमहि ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अश्वत्थ) हे शूरों में ठहरनेवाले राजन्! [वा पीपल वृक्ष]! (यः) जो तू (सहमानः) [वैरियों को] दबाता हुआ, (ससहानः) महाबली (ऋषभः इव) श्रेष्ठ पुरुष वा बलीवर्द वा ऋषभ औषध के समान (चरसि) विचरता

३—**यथा** । येन प्रकारेण । **अश्वत्थ** । म० १ । हे बलवत्सु स्थितिशील ! ! पिप्पलवृक्ष ! **निरभनः** । भदि कल्याणकरणे—लङि हल्ङ्यादिना सिपो लोपे दश्च । पा० ८ । २ । ७५ । इति धातुदकारस्य वैकल्पिकं रुत्वम् । निरन्तरं भद्रं कृतवानसि । **महति** । विशाले । **अर्णवे** । अ० १ । १० । ४ । समुद्रे । **निर्** । निश्चयेन । निरन्तरम् । **भङ्ग्धि** । भञ्जो आमर्दने—लोट् । भञ्जय । विदारय । अन्यत् सुगमं व्याख्यातं च । म० १ ॥

४—**यः** । यस्त्वम् । **सहमानः** । षह अभिभवे-शानच् । शत्रून् अभिभवन् । **चरसि** । गच्छसि । वर्तसे । **ससहानः** । सहेर्यङ्लुगन्तात् लटः शानच् । संहितायां दीर्घः । अत्यर्थमभिभवन् । **इव** । यथा । **ऋषभः** ।

है । (तेन त्वया) उस तेरे साथ (वयम्) हम (सपत्नान्) बैरियों को (सहिषीमहि) हरा देवें ॥ ४ ॥

भावार्थ—प्रजा गण शूरवीर नीतिनिपुण राजा और सद्वैद्य के सहाय से शत्रुओं को वश में करते रहें । ऋषभ औषध विशेष है । इस को शब्द कल्पद्रुम कोष में मीठा, शीतल, रक्त-पित्त-विरेक—नाशक, वीर्य-श्लेष्म-कारी, और दाह-क्षय-ज्वरहारी आदि लिखा है ॥ ४ ॥

सिनात्वेनान् । निर्ऋतिर्मृत्योः पाशैरमोक्यैः ।
अश्वत्थ शत्रून् मामकान् यानहं द्वेष्मि ये च माम् ॥५॥

सिनातु । एनान् । निः-ऋतिः । मृत्योः । पाशैः । अमोक्यैः ॥ अश्वत्थ । शत्रून् । मामकान् । यान् । अहम् । द्वेष्मि । ये । च । माम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अश्वत्थ) हे शूरों में ठहरने वाले राजन् ! [वा पीपल वृक्ष !] (निर्ऋतिः) अलक्ष्मी (मृत्योः) मृत्यु के (अमोक्यैः) न खुल सकने वाले (पाशैः) पाशों से (एनान्) इन (मामकान् शत्रून्) मेरे शत्रुओं को (सिनातु) बांध लेवे, (यान्) जिन्हें (अहम्) मैं (द्वेष्मि) वैरी जानता हूं, (च) और (ये) जो (माम्) मुझे [वैरी जानते हैं] ॥५॥

भावार्थ—राजा सत्पुरुषों के विरोधी दुराचारियों को दृढ़ बन्धनों में डालकर निर्धन और नष्ट करदे ॥५॥

ऋषिवृषिभ्यां कित् । उ० २ । १२३ । इति ऋष गतौ । दर्शने च—अभक् । ऋषिर्दर्शनात्—निरु० २ । ११ । श्रेष्ठपुरुषो बलीवर्दो वा । औषधविशेषो वा । तेन । उक्तलक्षणेन । त्वया । अश्वत्थेन । वयम् । सपत्नान् । शत्रून् ॥ सहिषीमहि । सहेराशीर्लिङि रूपम् । सहामहै । अभिभूयास्म ॥

५—सिनातु । षिञ् बन्धने । बध्नातु । एनान् । समीपवर्त्तिनः । निर्ऋतिः । अ० १ । ३१ । २ । निः+ऋ हिंसने—क्तिन् । अलक्ष्मीः । मृत्योः । मरणस्य । पाशैः । बन्धनैः । अमोक्यैः । ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३ । १ । १२४ इति मुच्लृ मोक्षे =त्यागे—ण्यत् । चजोः कु घिण्ण्यतोः । पा० ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् । अमोचनीयैः । अत्याज्यैः । अश्वत्थ, शत्रून् । इत्यादि व्याख्यातं म० १ ॥

यथाश्वत्थ वानस्पत्यानारोहन् कृणुषेऽधरान् ।
एवा मे शत्रोर्मूर्धानं विष्वग् भिन्धि सहस्व च ॥६॥

यथा । अश्वत्थ । वानस्पत्यान् । आ-रोहन् । कृणुषे । अध-रान् ॥ एव । मे । शत्रोः । मूर्धानम् । विष्वक् । भिन्धि । सहस्व । च ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यथा) जिस प्रकार से (अश्वत्थ) हे शूरों में ठहरने वाले अश्वत्थामा राजन् ! [वा पीपल वृक्ष] ! (वानस्पत्यान्) सेवकों वा सेवनीय गणों के रक्षक [आप] से सम्बन्ध वाले पुरुषों [वा वृक्ष समूहों] पर (आरोहन्) ऊंचा होकर (अधरान्) नेचे (कृणुषे) तू करता है, (एव) वैसे ही (मे शत्रोः) मेरे शत्रु के (मूर्धानम्) मस्तक को (विष्वक्) सब विधि से (भिन्धि) तोड़दे (च) और (सहस्व) जीत ले ॥ ६ ॥

भावार्थ—समस्त और प्रत्येक प्रजागण समर्थ शूर वीर पुरुष वा सद्वैद्य को नायक बनाकर शत्रुओं और रोगों से अपने को बचावें ॥ ६ ॥

तेऽधराञ्चः प्र प्लवन्तां छिन्ना नौरिव बन्धनात् ।
न वैबाधप्रणुत्तानां पुनरस्ति निवर्तनम् ॥ ७ ॥

६—वानस्पत्यान् । वनति सेवते । अथवा । वन्यते सेव्यते स वनः । तेषां पतिः, वनस्पतिः । [वनस्पते] वनस्य सम्भजनीयस्य शास्त्रस्य पालक—इति दयानन्दभाष्ये, यजु० २७ । २१ । ततः । दित्यदित्यादित्य० । पा० ४ । १ । ८५ । इति ण्यप्रत्ययः । सेवकानां सेव्यगुणानां वा पालकस्य संबन्धिनःपुरुषान् । स्वभक्तानित्यर्थः । यद्वा,समूहार्थे ण्यः । वृक्षान् । आरोहन् । रुह जन्मप्रादुर्भावयोः—शतृ । आरूढः, अधिष्ठाता सन् । कृणुषे । करोषि । अधरान् । नीचान् । स्वशरणे रक्षितान् । मूर्धानम् । श्वन्नुक्षन्पूषन्प्लीहन्० । उ० १ । १५९ । इति मुर्व बन्धने—कनिन् । मस्तकम् । विष्वक् । विषु+अञ्चु—क्विन् । सर्वतः । भिन्धि । विदारय । सहस्व । अभिभव ॥

ते । अधराञ्चः । प्र । प्लवन्ताम् । छिन्ना । नौःऽइव । बन्धनात् ॥ न । वैबाधऽप्रनुत्तानाम् । पुनः । अस्ति । निऽवर्तनम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(ते) वे (अधराञ्चः) अधोगति वाले लोग वा रोग (बन्धनात्) बन्धन से (छिन्ना) छूटी हुयी (नौः इव) नाव के समान (प्र प्लवन्ताम्) बहते चले जावें जिस से (वैबाधप्रणुत्तानाम्) विविध बाधा डालने वालों में पड़े हुये लोगों का (पुनः) फिर (निवर्तनम्) लौटना (न) नहीं (अस्ति) है॥७॥

भावार्थ—महादुष्ट रोग वा दुराचारियों के हटाने के लिये कठिन उपाय करना चाहिये, क्योंकि कोमलता से उन का सुधार नहीं हो सकता ॥ ७ ॥

प्रैणान् नुदे मनसा प्र चित्तेनोत ब्रह्मणा ।
प्रैणान् वृक्षस्य शाखयाश्वत्थस्य नुदामहे ॥ ८ ॥

प्र । एनान् । नुदे । मनसा । प्र । चित्तेन । उत । ब्रह्मणा ॥
प्र । एनान् । वृक्षस्य । शाखया । अश्वत्थस्य । नुदामहे ॥८॥

भाषार्थ—(एनान्) इन [शत्रुओं] को (मनसा) मनन शक्ति से, (चि-

७—ते । शत्रवः । अधराञ्चः । अधर+अञ्चतेः । क्विन् । अधोगतिं प्राप्ताः । प्रप्लवन्ताम् । प्लुङ् गतौ । प्रवाहेण सह गच्छन्तु । न कदाचित् पारं प्राप्नुवन्तु । छिन्ना । भिन्ना । वियुक्ता । नौः । ग्लानुदिभ्यां डौः । उ० २ । ६४ । इति णुद प्रेरणे—डौ। जलतरणसाधनम् । तरणिः । बन्धनात् । बन्ध-ल्युट् । रज्ज्वाः सकाशात् । न । निषेधे । वैबाधप्रणुत्तानाम् । वैबाधो यथा मन्त्रे २ । प्र+णुद प्रेरणे—क्त, तस्य नः । वैबाधेषु विविधबाधकेषु प्रणुत्तानां प्रेरितानां क्षिप्तानां । पुनः । पश्चात् । अस्ति । भवति । निवर्त्तनम् । नि+वृत—ल्युट् निवृत्य आगमनम् ॥

८—एनान् । पूर्वोक्तान् शत्रून् । नुदे । णुद प्रेरणे । स्वरितेत्त्वाद् आत्मनेपदम् । प्रेरयामि । निः सारयामिः । मनसा । मननशक्त्या । चित्तेन ।

स्तेन) ज्ञान शक्ति से (उत) और (ब्रह्मणा) वेदशक्ति से (प्र प्र) सर्वथा (तुदे) मैं हटाता हूं । (एनान्) इन को (वृक्षस्य) स्वीकार करने योग्य (अश्वत्थस्य) बलवानों में ठहरने वाले शूर [वा पीपल] की (शाखया) व्याप्ति [वा शाखा] से (प्र, नुदामहे) हम निकाले देते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थ—प्रत्येक व्यक्ति और सब लोग मिल कर शूर वीर वा पीपल के प्रभाव से आगा पीछा विचारकर शत्रुओं को नष्ट कर देते हैं ॥

सूक्तम् ७ ॥

१–७ ॥ १-३ हरिणो देवता, ४-७ मन्त्रोक्ता देवताः । अनुष्टुप् छन्दः ॥

रोगनाशनायोपदेशः—रोग नाश करने के लिये उपदेश ॥

हरिणस्य रघुष्यदोऽधि शीर्षणि भेषजम् ।
स क्षेत्रियं विषाणया विषूचीनमनीनशत् ॥ १ ॥

हरिणस्य । रघु-स्यदः । अधि । शीर्षणि । भेषजम् ॥ सः । क्षेत्रियम् । विसानया । विषूचीनम् । अनीनशत् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(रघुष्यदः) शीघ्रगामी (हरिणस्य) अन्धकार हरने वाले सूर्य रूप परमेश्वर के (शीर्षणि अधि) आश्रय में ही (भेषजम्) भय जीतने वाला औषध है । (सः) उस [ईश्वर] ने (विषाणया) विविध दानों से (क्षेत्रियम्)

चिती ज्ञाने-क्तः । ज्ञानशक्त्या । ब्रह्मणा । वेदविज्ञानेन । वृक्षस्य । इगुपधज्ञाप्रीकिरः । पा० ३ । १ । १३५ । इति वृञ् वरणे-क । वरणीयस्य । विटपस्य वा । शाखया । शाख व्याप्तौ-अच्, टाप् । व्याप्त्या । पूर्णतया । वृक्षावयवेन । अश्वत्थस्य । म० १ । बलवत्सु स्थितिशीलस्य शूरस्य । पिप्पलस्य । नुदामहे । प्रेरयामः ॥

१—हरिणस्य । श्यास्त्याहृञविभ्य इनच् । उ० २ । ४६ । इति हृञ् हरणे-इनच् । दुःखहरणशीलस्य परमेश्वरस्य । सूर्यस्य । पशुविशेषस्य मृगस्य । रघु-

शरीर वा वंश के रोग को (विषूचीनम्) सब ओर से (अनीनशत्) नष्ट कर दिया है ॥ १ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने आदि सृष्टि में वेद द्वारा हमारे स्वाभाविक और शारीरिक रोगों की औषधि दी है उसी के आज्ञापालन में हमारा कल्याण है ॥

(हरिण) "शब्दकल्पद्रुम" कोष में विष्णु, शिव, सूर्य, हंस और पशु विशेष मृग का नाम है और पहिले चारो नाम प्रायः परमेश्वर के है ॥

दूसरा अर्थ ॥

(रघुष्यदः) शीघ्रगामी (हरिणस्य) हरिण के (शीर्षणि अधि) मस्तक के भीतर (भेषजम्) औषध है । (सः) उस [हरिण] ने (विषाणया) [अपने] सींग से (क्षेत्रियम्) शरीर वा वंश के रोग को (विषूचीनम्) सब ओर (अनीनशत्) नष्ट कर दिया है ॥ १ ॥

भावार्थ—मृग के सींग आदि से मनुष्य बड़े २ रोग नष्ट करें । मृग की नाभि में प्रसिद्ध औषधि कस्तूरी होती है । उस का सींग पसली आदि की पीड़ा में लगाया जाता है, प्रायः घरों में रक्खा रहता है और उस में नौसादर भी होता है । [विषाणम्] सींग कुष्ठ का औषध है ॥ १ ॥

ष्यदः । लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च । उ० १ । २६ । इति लघि अशुगत्योः—कु, नलोपः । बालमूललघ्वसुरालम० वा० पा० ८ । २ । १८ । इति लस्य रत्वम् । स्यन्देः क्विप् । अनिदिताम् ० । पा० ६ । ४ । २४ । इति नलोपः । शीघ्रगामिनः । **अधि** । सप्तम्यर्थानुवादी । **शीर्षणि** । श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च । उ० ४ । १९४ । इति श्रिञ् सेवने-असुन् । इति शिरः । शीर्षंश्छन्दसि । पा० ६ । १ । ६० । इति शिरः शब्दस्य शीर्षन्, इत्यादेशः । आश्रये । मस्तके । **भेषजम्** । अ० १ । ४ । ४ । भयजेतृसामर्थ्यम् । **सः** । पूर्वोक्तो हरिणः । **क्षेत्रियम्** । अ० २ । ८ । १ । क्षेत्र-घच् । क्षेत्रे देहे वंशे वा जातं रोगं दोषं वा । **विषाणया** । वि+षणु दाने, सेवने च-घञ् टाप् । विषाणं विशेषेण मदस्य दातारम्-इति सायणः-ऋ० ५ । ४४ ११ । विषाणेन । विविधदानेन । शृङ्गेण । **विषूचीनम्** । विषु+अञ्चतेः-क्विन् । अनिदितां हल उप० । पा० ६ । ४ । २४ । इति नलोपः । विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । पा० ५ । ४ । ८ । इति स्वार्थे खः । अचः । पा० ६ । ४ । १३८ । इत्यकारलोपे । चौ । पा० ६ । ३ । १३८ । इति दीर्घः । विष्वक्, सर्वतः । **अनीनशत्** । णश अदर्शने-णिच्, लुङ् । नाशितवान् ॥

अनु त्वा हरिणो वृषा पद्भिश्चतुर्भिरक्रमीत् ।
विषाणे वि ष्य गुष्पितं यदस्य क्षेत्रियं हृदि ॥ २ ॥

अनु । त्वा । हरिणः । वृषा । पत्-भिः । चतुः-भिः । अक्र-मीत् ॥ वि-सने । वि । स्य । गुष्पितम् । यत् । अस्य । क्षेत्रियम् । हृदि ॥ २ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्य] (वृषा) परम ऐश्वर्यवाला (हरिणः) विष्णु भगवान् (चतुर्भिः) मांगने योग्य [अथवा चार, धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष] (पद्भिः) पदार्थों के साथ (त्वा अनु) तेरे साथ २ (अक्रमीत्) पद जमाकर आगे बढ़ा है । (विषाणे) [परमेश्वर के] विविध दान में [उस रोग को] (विष्य) नाश करदे (यत्) जो (क्षेत्रियम्) शरीर व वंश का रोग (अस्य) इसके (हृदि) हृदय में (गुष्पितम्=गुफितम्) गुंथा हुआ है ॥ २ ॥

भावार्थ—परमेश्वर अनेक उत्तम २ पदार्थ देकर सदा सहायक रहता है । उसकी अनन्त दया से औषधि द्वारा नीरोग रहकर अपना सामर्थ्य बढ़ावें ॥ २ ॥

दूसरा अर्थ ।

[हे मनुष्य !] (वृषा) बलवान् (हरिणः) हरिण (चतुर्भिः पद्भिः) चारो पैरों से (त्वा अनु) तेरे अनुकूल (अक्रमीत्) प्राप्त हुआ है ।

२—अनु । सह । अनुकूलं व्याप्य । त्वा । त्वां मनुष्यम् । हरिणः । म० १ । विष्णुः । परमेश्वरः । मृगः । वृषा । कनिन् युवृषितक्षि० । उ० १ । १५६ । इति वृषु सेचनप्रजननैश्वर्येषु कनिन् । ऐश्वर्यवान् । इन्द्रः । पद्भिः । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । पा० ३ । १ । १३४ । इति पद स्थैर्ये गतौ च-अच् । पद्दन्नो-मास्० । पा० ६ । १ । ६३ इति । पद् आदेशः । स्थातव्यैः । प्राप्तव्यैः । पदार्थैः । पादैः चतुर्भिः । चतेरुरन् । उ० ५ । ५८ । इति चते याचने-उरन् । याचनीयैः । चतुः संख्याकैर्धर्मार्थकाममोक्षैर्वा । अक्रमीत् । क्रमु पादविक्षेपे, गतौ-लुङ् । पादविक्षेपेण प्राप्तवान् । विषाणे । म० १ । वि+षणु दाने-घञ् । विविधदानेन ।

(विषाणे) हे सींग! [उस रोग को] (विष्य) नाश करदे (अस्तु) जो (क्षेत्रियम) शरीर वा वंश का रोग (अस्य हृदि) इसके हृदय में (गुष्पितम्) गुंथा हुआ है ॥ २ ॥

भावार्थ—मनुष्य हरिण के सींग आदि औषध से रोग निवृत्ति करें ॥ २ ॥

अदो यदवरोचते चतुष्पक्षमिवच्छदिः ।
तेना ते सर्वं क्षेत्रियमङ्गेभ्यो नाशयामसि ॥ ३ ॥

अदः । यत् । अव-रोचते । चतुष्पक्षम्-इव । छदिः ॥ तेन । ते । सर्वम् । क्षेत्रियम् । अङ्गेभ्यः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अदः) वह (यत्) जो [वा पूजनीय ब्रह्म] (चतुष्पक्षम्) याचनीय व्यवहारों से युक्त, अथवा चार पक्ष वाले (छदिः इव) घर के समान (अवरोचते) चमकता है। (तेन) उसके द्वारा (ते अङ्गेभ्यः) तेरे अङ्गों से

अथवा (विषाण) इत्यस्य संबोधनम्। हे शृङ्ग। **वि, स्य**। षो अन्तकर्मणि-लोट्। विनाशय। **गुष्पितम्**। गुफ, गुम्फ ग्रन्थे-क्त। छान्दसं रूपम्। गुफितं गुम्फितं वा ग्रन्थितम्। **यत्**। यत्किंचित्। **अस्य**। समीपवर्त्तिनः पुरुषस्य। **क्षेत्रियम्**। रोगजातम्। **हृदि**। हृदये ॥

३—**अदः**। न+दसु उत्क्षेपे-क्विप्। एतत्। पुरोवर्त्ति। **यत्**। त्यजितनियजि०। उ० १। १३२। इति यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु-अदि, स च डित्। सर्वत्रसंगतं सर्वपूजनीयं ब्रह्म। अथवा, सर्वनामैतत्। **अवरोचते**। निश्चयेन व्याप्य वा दीप्यते। **चतुष्पक्षम्**। चते याचने-उरन्। म० २। गृधिपण्योर्दकौ च। उ० ३। ६६। इति पण व्यवहारे स्तुतौ च-स, कश्चान्तादेशः। यद्वा। पक्ष परिग्रहे-घञ्। याचनीयव्यवहारयुक्तम्। चतुष्कोणं वा। **छदिः**। अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः। उ० २। १०८। इति छद संवृतौ+णिच्—इसि। इस्मन्त्रन्क्विषु। पा० ६। ४। ९७। इति ह्रस्वः। पटलम्। गृहम्। आच्छादनम्। **तेन**। ब्रह्मणा। **ते**। तव। **सर्वम्**।

(सर्वम्) सब (क्षेत्रियम्) शरीर वा वंश के रोग को (नाशयामसि=०-मः) हम नाश करते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—ज्ञानी पुरुष उस सर्वत्र विराजमान परब्रह्म की रचनाओं में उत्तम कर्मों से युक्त घर के समान आनन्द पाकर अपने सब विघ्नों का सब जगह नाश करके आगे बढ़े चले जाते हैं ॥ ३ ॥

२—हरिण के सींग आदि औषध से रोग नष्ट करना चाहिये ॥ ३ ॥

अमू ये दिवि सुभगे विचृतौ नाम तारके ।
वि क्षेत्रियस्य मुञ्चतामधमं पाशमुत्तमम् ॥ ४ ॥

अमू इति । ये इति । दिवि । सुभगे इति सु-भगे । वि-चृतौ । नाम । तारके इति ॥ वि । क्षेत्रियस्य । मुञ्चताम् । अधमम् । पाशम् । उत्-तमम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अमू) वे (ये) जो (सुभगे) बड़े ऐश्वर्य वाले (विचृतौ) [अन्धकार से] छुड़ाने वाले (नाम) प्रसिद्ध (तारके) दो तारे [सूर्य और चन्द्रमा] (दिवि) आकाश में हैं, वे दोनों (क्षेत्रियस्य) शरीर वा वंश के दोष वा रोग के (अधमम्) नीचे और (उत्तमम्) ऊंचे (पाशम्) पाश को (वि+मुञ्चताम्) छुड़ा देव ॥ ४ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य और चन्द्रमा परस्पर आकर्षण से प्रकाश, वृष्टि और पुष्टि आदि देकर संसार का उपकार करते हैं, इसी प्रकार मनुष्य सुमार्ग में चलकर सब विघ्नों को हटाकर स्वस्थ और यशस्वी हों ॥ ४ ॥

यह मन्त्र अ० २ । ८ । १ । में कुछ भेद से आ चुका है ।

अखिलम् । क्षेत्रियम् । नाशकरं रोगम् । अङ्गेभ्यः । शरीरावयवेभ्यः । नाशयामसि । वयं नाशयामः ॥

४—अमू । परिदृश्यमाने । ये । ज्ञाते । दिवि । द्युलोके । आकाशे । सुभगे । शोभनैश्वर्ययुक्ते । शिष्टं व्याख्यातम्-अ० २ । ८ । १ ।

आप इद्वा उं भेषजीरापो अमीवचातनीः ।
आपो विश्वस्य भेषजीस्तास्त्वा मुञ्चन्तु क्षेत्रियात् ॥५॥

आपः । इत् । वै । ऊं इति । भेषजीः । आपः । अमीव-चातनीः । आपः । विश्वस्य । भेषजीः । ताः । त्वा । मुञ्चन्तु । क्षेत्रियात् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(आपः) सर्वव्यापक परमेश्वर वा जल (इत् वै उ) अवश्य ही (भेषजीः=०—ज्यः) भय निवारक है, (आपः) परमेश्वर, वा जल (अमीवचातनीः=०—न्यः) पीड़ानाशक है । (आपः) परमेश्वर वा जल (विश्वस्य) सब का (भेषजीः) भय निवारक है, (ताः) वह (त्वा) तुझ को (क्षेत्रियात्) शरीर वा वंश के दोष वा रोग से (मुञ्चन्तु) छुड़ावे ॥ ५ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने मनुष्य को बुद्धि, नेत्र, हस्तादि, सूर्य, चन्द्र, पृथिवी आदि, और अन्नादि पदार्थ देकर बड़ा उपकार किया है, सो हम भी उसको धन्यवाद देते हुये सब के साथ उपकार करें, और खेती आदि में जल के सुप्रयोग से पुरानी और नवी दरिद्रता, और स्नान आदि में प्रयोगों से सब रोग नाश करें ॥ ५ ॥

(आपः) शब्द नित्य स्त्रीलिङ्ग बहुवचनान्त है, इसी से उस के विशेषण भी स्त्रीलिङ्ग बहुवचनान्त हैं । (आपः) शब्द परमेश्वरवाची भी है, प्रमाण में अगला मन्त्र है । उस में एक वचनान्त शब्दों के साथ प्रयोग से उसका अर्थ एक परमेश्वर का है ॥

५—आपः । अ० १ । ४ । ३ । सर्वव्यापकः परमेश्वरः । जलानि । इत्, वै, उ । इति सर्वेऽवधारणे । अत्यन्तनिश्चयेन । भेषजीः । भेषं भयं जयतीति भेषजम् । भेष+जि—ड । केवलमामकभागधेय० । पा० ४ । १ । ३० इति । भेषज, ङीप् । वा छन्दसि । पा० ६ । १ । १०६ । इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः । भेषज्यः । भयनिवारिकाः । अमीवचातनीः । अ० १ । २८ । १ । रोगाणां नाशयित्र्यः ।

तदे॒वाग्निस्तदा॑दि॒त्यस्तद्वा॒युस्तदु॑ च॒न्द्रमाः॑। तदे॒व शु॒क्रं तद्ब्रह्म॒ ता आपः॒ स प्र॒जाप॑तिः ॥

(तत्) विस्तार करने वाला प्रसिद्ध ब्रह्म (एव) ही (अग्निः) ज्ञान-स्वरूप, (तत्) ब्रह्म ही (आदित्यः) प्रकाश स्वरूप, (तत्) ब्रह्म ही (वायुः) गतिशील बलवान्, और (तत् उ) ब्रह्म ही (चन्द्रमाः) आनन्द कारक है। (तत् एव) ब्रह्म ही (शुक्रम्) शुक्र वा शुद्धस्वभाव, (तत्) सब में विस्तृत ब्रह्म (ब्रह्म) महान्, (ताः) वही (आपः) सर्वव्यापक, और (सः) वही (प्रजापतिः) प्रजापालक है ॥

तनोति विस्तारयतीति तद् ब्रह्म। तनु विस्तारे-अदि, स च डित् उ० १। १३२।

यदा॑सु॒तेः क्रि॒यमा॑णायाः क्षेत्रि॒यं त्वा॑ व्या॒न॒शे ।
वेदा॒हं तस्य॑ भेष॒जं क्षे॑त्रि॒यं ना॑शयामि॒ त्वत् ॥ ६ ॥

यत् । आ॒ऽसु॒तेः । क्रि॒यमा॑णायाः । क्षे॒त्रि॒यम् । त्वा॒ । वि॒ऽआ॒न॒शे ॥ वेद॑ । अ॒हम् तस्य॑ । भे॒ष॒जम् । क्षे॒त्रि॒यम् । ना॒श॒यामि॒ । त्वत् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यत्) जो (क्षेत्रियम्) शरीर वा वंश का रोग (क्रियामाणायाः) बिगड़ते हुये (आसुतेः) काढ़े से (त्वा) तुझ में (व्यानशे) व्याप गया है। (अहम्) मैं (तस्य) उसका (भेषजम्) औषध (वेद) जानता हूं। (क्षेत्रि-

---

पीड़ानाशिकाः । विश्वस्य । सर्वस्य। त्वा । त्वां मनुष्यम्। मुञ्चन्तु । मोचयन्तु । वियोजयन्तु, इत्यर्थः। क्षेत्रियात् । महारोगात्।

६—यत् । यत्किञ्चित्। आसुतेः । आङ्+षुञ् सन्धानपीड़नमन्थनेषु-क्तिन्। ओषधिपाकात्। क्वाथात्। क्रियमाणायाः । कृञ् वधे कर्मणि शानच्, मुक् आगमः । वध्यमानायाः । नश्यमानायाः । क्षेत्रियम् । म० १ । महारोगः । त्वा । त्वां मनुष्यम्। व्यानशे । वि+अशू व्याप्तौ—लिट्। अश्नोतेश्च । पा०

यम्) शरीर वा वंश के रोग को (त्वत्) तुम से (नाशयामि) नाश करता हूं ॥६॥

भावार्थ—विकृत औषध और विकृत अन्न के काढ़े वा पाक रस आदि से शरीर में भारी रोग व्याप जाते हैं, मनुष्य हितकारक पदार्थों का सेवन प्रयत्न करके किया करें ॥ ६ ॥

अपवासे नक्षत्राणामपवास उषसामुत ।
अपास्मत् सर्वं दुर्भूतमप क्षेत्रियमुच्छतु ॥ ७ ॥

अप-वासे । नक्षत्राणाम् । अप-वासे । उषसाम् । उत ॥ अप । अस्मत् । सर्वम् । दुः-भूतम् । अप । क्षेत्रियम् । उच्छतु ॥७॥

भाषार्थ—(नक्षत्राणाम्) नक्षत्रों के (अपवासे) छिपने पर (उत) और (उषसाम्) प्रभात वेलाओं के (अपवासे) चले जाने पर (अस्मत्) हम से (सर्वम्) सब (दुर्भूतम्) अनिष्ट (अप=अप उच्छतु) चला जावे, और (क्षेत्रियम्) शरीर वा वंश का रोग (अप उच्छतु) हट जावे ॥ ७ ॥

भावार्थ—यह मन्त्र उपसंहार है, अर्थात् जैसे प्रतापी सूर्य के चमकने पर तारे छिप जाते और उषाओं का रङ्ग फीका पड़ जाता है, वैसे ही उद्योगी पुरुष आलस्यादि अनिष्टों और रोगों को दबाकर आनन्द भोगता है ॥ ७ ॥

---

७ । ४ । ७२ । इति दीर्घीभूतात् अभ्यास्यात् तुट् । व्याप्नोत् । **वेद** । जानामि । **अहम्** । उपासकः । **तस्य** । **क्षेत्रियस्य** । **भेषजम्** । भयनिवारकमौषधम् । **नाशयामि** । निवारयामि । **त्वत्** । त्वत्तः सकाशात् ॥

७—**अपवासे** । अप+वस वासे, आच्छादने—भावे घञ् । अन्तर्धाने । अपगमने । **नक्षत्राणाम्** । अमिनक्षियजि० । उ० ३ । १०५ । इति णक्ष गतौ—अत्रन् । नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः—निरु० ३ । २० । तारकाणाम् । **उषसाम्** । उषः किच्च । उ० ४ । २३४ । इति उष वधे दाहे च—असि । प्रभातप्रकाशानाम् । **उत** । अपि । **अप** । अप उच्छतु । **अस्मत्** । अस्मत्तः । **सर्वम्** । निखिलम् । **दुर्भूतम्** । दुर्+भू—क्त । दुर् दुःखेन भूतं युक्तम् । अनिष्टम् । दुःखम् । **क्षेत्रियम्** । महारोगजातम् । **अप उच्छतु** । उछी विवासे । अपगच्छतु । निवर्ततां ॥

सूक्तम ८ ॥

१—६ ॥ प्रजापतिर्मन्त्रोक्ता देवता वा । १-४, ६ त्रिष्टुप्, ५ अनुष्टुप् ॥

प्रीतिजननायोपदेशः—प्रीति उत्पन्न करने का उपदेश ॥

आ यातु मित्र ऋतुभिः कल्पमानः संवेशयन् पृथिवीमुस्रियाभिः । अथास्मभ्यं वरुणो वायुरग्निर्बृहद् राष्ट्रं संवेश्यं दधातु ॥ १ ॥

आ । यातु । मित्रः । ऋतु-भिः । कल्पमानः । सम्-वेशयन् । पृथिवीम् । उस्रियाभिः ॥ अथ । अस्मभ्यम् । वरुणः । वायुः । अग्निः । बृहत् । राष्ट्रम् । सम्-वेश्यम् । दधातु ॥ १ ॥

भाषार्थ—(ऋतुभिः) ऋतुओं से (कल्पमानः) समर्थ होता हुआ, और (उस्रियाभिः) किरणों से (पृथिवीम्) पृथिवी को (संवेशयन्) सुखी करता हुआ (मित्रः) मरण से बचाने वाला वा लोकों का चलाने वाला सूर्य (आयातु) आवे । (अथ) और (वरुणः) वृष्टि आदि का जल (वायुः)

---

१ आयातु । आगच्छतु । दीप्यतामित्यर्थः । मित्रः । अ० १ । ३ । २ । मित्रः प्रमीतेस्त्रायते संमिन्वानो द्रवतीति वा मेदयतेर्वा-निरु० १० । २१ । सुपि स्थः । पा० ३ । २ । ४ । इति प्रमीति+त्रैङ् रक्षणे-क, प्रमीतिशब्दस्य च मिद्भावः । यद्वा, डुमिञ् प्रक्षेपणे-क्त । यद्वा, ञि मिदा स्नेहने क्त । प्रमीतेः मरणात् त्राता रक्षको वृष्टिदानेन । लोकान् सम्मिन्वानः प्रक्षिपन् प्रेरयन् आकर्षणेन । शस्यानि स्नेहयति जलेन । यद्वा, मित्रवद् उपकारकः । सूर्यः । ऋतुभिः वसन्ताद्यैः । कल्पमानः । कृपू सामर्थ्ये—लटः शानच् । कृपो रो लः पा० ८ । २ । १८ । इति लत्वम् । उपकाराय समर्थः सन् । संवेशयन् । संपूर्वाद् विश सुखीकरणे, णिच्, शतृ । सुखीकुर्वन् । पृथिवीम् । विस्तीर्णां भूमिम् ।

पवन और (अग्निः) अग्नि (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (बृहत्) विशाल (संवेश्यम्) शान्तिदायक (राष्ट्रम्) राज्य को (दधातु) स्थिर करे ॥ १ ॥

भावार्थ—राजा प्रयत्न करे कि उसके प्रजागण सब ऋतुओं में पृथिवी पर भानुताप [सूर्य की किरणों को कांच के दर्पणों से खींचने का यन्त्र] आदि यन्त्रों द्वारा सूर्य से, जल चक्र, जल नाली आदि द्वारा जल से, पवन चक्रादि द्वारा पवन से, और आग्नेय अस्त्र शस्त्र द्वारा अग्नि से, विमान, अग्निरथ, नौका आदि में अनेक विधि से उपकार लेकर राज्य की उन्नति करें ॥ १ ॥

धाता रातिः सवितेदं जुषन्तामिन्द्रस्त्वष्टा प्रति हर्यन्तु मे वचः । हुवे देवीमदितिं शूरपुत्रां सजातानां मध्यमेष्ठा यथासानि ॥ २ ॥

धाता । रातिः । सविता । इदम् । जुषन्ताम् । इन्द्रः । त्वष्टा । प्रति । हर्यन्तु । मे । वचः ॥ हुवे । देवीम् । अदितिम् । शूर-पुत्राम् । स-जातानाम् । मध्यमे-स्थाः । यथा । असानि ॥ २ ॥

भाषार्थ—(धाता) पोषणकर्ता, (रातिः) दानकर्ता, (सविता) सर्व

उस्रियाभिः । स्फायि त ञ्चि० । उ० २ । १३ । इति वस निवासे रक्, टाप् । इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । वा० पा० ७ । १ । ३९ । इति विभक्तौ डियाच्, भिस् इति च छान्दसः प्रयोगः । वसन्त्यत्र रसाः । उस्रैः किरणैः । अथ । अपि च । अस्मभ्यम् । अस्मदर्थम् । वरुणः । वरणीयं जलम् । वायुः । पवनः । अग्निः । पावकः । बृहत् । महत् । राष्ट्रम् । अ० १ । २९ । १ राज्यम् । संवेश्यम् । संपूर्वाद् विश सुखीकरणे—अर्हार्थे यत् । सुखीकरणयोग्यम् । शान्तिदायकम् । दधातु । धरतु । विदधातु । करोतु । स्थापयतु । प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् ॥

२—धाता । धारकः । पोषकः । रातिः । रा दाने—कर्तरि क्तिच् ।

प्रेरक, (इन्द्रः) बड़ा ऐश्वर्यवान्, और (त्वष्टा) देवशिल्पी वा विश्वकर्मा [यह सब पुरुष] (मे) मेरे (इदम्) परम ऐश्वर्य के कारण (वचः) वचन को (जुषन्ताम्) विचारें और (प्रति) प्रत्यक्ष रूप से (हर्यन्तु) स्वीकार करें। (देवीम्) दिव्य गुणवाली, (शूरपुत्राम्) शूर पुत्रों वाली (अदितिम्) अदीन वा अखण्ड व्रतवाली देव माता [चतुर स्त्री वा विद्या] को (हुवे) मैं आवाहन करता हूं, (यथा) जिससे मैं (सजातानाम्) अपने समान जन्मवाले भाई बन्धुओं में (मध्यमेष्ठाः) प्रधान मध्यस्थ [mediator] होकर (असानि) रहूं ॥ २ ॥

भावार्थ—राजा बड़े २ गुणवान् पुरुषों, बड़ी २ गुणवती स्त्रियों और विद्या की प्रतिष्ठा बढ़ावे, जिस से वह उनके सहाय से अपनी उन्नति करे ॥ २ ॥

हुवे सोमं सवितारं नमोभिर्विश्वानादित्याँ अहमुत्तरत्वे । अयमग्निर्दीदायद् दीर्घमेव संजातैरिद्धोऽप्रतिब्रुवद्-भिः ॥ ३ ॥

दानशीलः। **सविता** । सर्वप्रेरकः। **इदम्** । इन्देः कमिन्नलोपश्च। उ० ४। १५७। इति इदि परमैश्वर्ये—कमिन्, न लोपः। परमैश्वर्यकारणम्। **जुषन्ताम्** । जुष तर्के, जुषी प्रीतिसेवनयोः। तर्कयन्तु। विचारयन्तु सेवन्ताम्। **इन्द्रः** । परमैश्वर्यवान्। **त्वष्टा** । अ० २। ५। ६। देवशिल्पी विश्वकर्मा। **प्रति** । प्रत्यक्षम्। **हर्यन्तु** । हर्य गतिकान्त्योः। कामयन्ताम् सादरं शृण्वन्तु। स्वीकुर्वन्तु। **मे** । मदीयम्। **वचः** । वच कथने, संदेशे च-असुन्। वचनम्। **हुवे** । ह्वेञ् आह्वाने। आह्वयामि। **देवीम्** । दानादिगुणयुक्ताम्। दिव्यगुणवतीम्। **अदितिम्** । अ० २। २८। ५। अखण्डव्रताम्। अदीनां देवमातरम्। सुलक्षणां स्त्रियं विद्यां वा। **शूरपुत्राम्** । शूरा विक्रान्ताः शौर्योपेताः पुत्रा यस्याः सा तथोक्ता। ताम्। वीरपुत्रवतीम्। **सजातानाम्** । समानजन्मनाम्। बन्धूनाम्। **मध्यमेष्ठाः** । अ० २। ६। ४। मध्यम+ष्ठा गतिनिवृत्तौ-विच्। सप्तम्या अलुक्। मध्यमवेषु प्रधानेषु स्थितः। **यथा** । यस्मात् कारणात्। **असानि** । असेर्लोटि। अहं भवानि ॥

हुवे । सोमम् । सुवितारम् । नमः-भिः । विश्वान् । आदित्यान् । अहम् । उत्तर-त्वे ॥ अयम् । अग्निः । दीदयत् । दीर्घम् । एव । सु-जातैः । इद्धः । अप्रतिब्रुवत्-भिः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (सोमम्) ऐश्वर्यवाले और (सवितारम्) सर्वप्रेरक पुरुष को और (विश्वान्) सब (आदित्यान्) अदीन देवमाता के पुत्रों वा तेजस्वी शूर जनों को (उत्तरत्वे) श्रेष्ठता के निमित्त (नमोभिः) अनेक सत्कारों से (हुवे) आवाहन करता हूं। (अप्रतिब्रुवद्भिः) प्रतिकूल न बोलने वाले (सजातैः) समान जन्म वाले भाई बन्धुओं करके (इद्धः) प्रकाशित किया हुआ (अयम्) यह (अग्निः) अग्नि [सदृश तेजस्वी पुरुष] (दीर्घम्) बहुत काल तक (एव) अवश्य (दीदयत्) ज्योतिवाला रहे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो राजा शूर वीर सत्यवादी पुरुषों और भाई बन्धुओं का सत्कार करता रहता है, वह उनकी सहायता से चिरकाल तक तेजस्वी होकर संसार में कीर्त्ति पाता है ॥ ३ ॥

इहेदसाथ न परो गमाथेर्यो गोपाः पुष्टपतिर्व आजत्।

३—**हुवे** । आह्वयामि । **सोमम्** । ऐश्वर्यवन्तं पुरुषम् **सवितारम्** । सर्वस्य प्रेरकं नायकम् । **नमोभिः** । सत्कारैः । **विश्वान्** । सर्वान् । **आदित्यान्** । अ० १ । ६ । १ । अदिति-एय । यद्वा । आङ् दीपी दीप्तौ-यक् निपातनात् साधुः । अदितिपुत्रान् । देदीप्यमानान् शूरान् । **अहम्** । प्रधानपुरुषः । **उत्तरत्वे** । निमित्ते सप्तमी । श्रेष्ठतार्थम् । **अयम्** । निर्दिष्टः । अहमित्यर्थः । **अग्निः** । अग्निवत् तेजस्वी । **दीदयत्** । दीदेतिश्छान्दसो दीप्तिकर्मा-लेटि । अडागमः दीर्घश्छान्दसः । दीप्यताम् । **दीर्घमेव** । चिरकालमेव । **सजातैः** । समानजन्मभिः । बन्धुभिः । **इद्धः** । ञि इन्धी दीप्तौ-क्त । समिद्धः । अभिवर्धितः । **अप्रतिब्रुवद्भिः** । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि-शतृ । अप्रतिकूलवादिभिः । सत्यवादिभिः ॥

अस्मै कामायोप कामिनीर्विश्वे वो देवा उपसंयन्तु ॥ ४ ॥

इह । इत् । असाथ । न । परः । गमाथ । इर्यः । गोपाः । पुष्ट-पतिः । वः । आ । अजत् ॥ अस्मै । कामाय । उप । कामिनीः । विश्वे । वः । देवाः । उप-संयन्तु ॥ ४ ॥

भाषार्थ—[हे प्रजाओ ! स्त्री पुरुषो !] (इह इत्) यहां पर ही (असाथ) रहो, (परः) दूर (न) मत (गमाथ) जाओ, (इर्यः) अन्नवान् वा विद्यावान् (गोपाः) भूमि, वा विद्या वा गौ का रक्षक, (पुष्टपतिः) पोषण का स्वामी पुरुष (वः) तुम को (आ, अजत्) यहां लावे । (अस्मै) इस [पुरुष] के अर्थ (कामाय) कामना [की पूर्त्ति] के लिये (विश्वे) सब (देवाः) उत्तम २ गुण (कामिनीः) उत्तम कामना वाली (वः) तुम प्रजाओं को (उप) अच्छे प्रकार से (उपसंयन्तु) आकर प्राप्त हों ॥ ४ ॥

भावार्थ—राजा राज्य की वृद्धि के लिये प्रजा अर्थात् स्त्री पुरुषों को नगरों

४—इह । अस्मिन् राज्ये । इत् । एव । असाथ । अस्तेर्लेटि आडागमः । भवत । वर्तध्वम् । न । निषेधे । परः । पूर्वाधरावराणामसि० । पा० ५ । ३ । ३९ । इति छन्दसि पर-असि । दूरे । गमाथ । गमेर्लेटि आडागमः । गच्छत । इर्यः । ऋज्रेन्द्राग्र० । उ० २ । २८ । इति इण् गतौ रक्, टाप्, गुणाभावो निपात्यते । इरा, अन्ननाम-निघ० २ । ७ । सरस्वती । तत्र साधुः । पा० ४ । ४ । ९८ । इति इरा-यत् । अन्नवान् । विद्यावान् । गोपाः । आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । पा० ३ । २ । ७४ । इति गो+पा रक्षणे-विच् । चितः । पा० ६ । १ । १६३ । इति अन्तोदात्तः । गां भूमिं वाचं धेनुं वा पातीति । भूपालः । विद्यारक्षकः । धेनुरक्षकः । पुष्टपतिः । पुष्टस्य पोषणस्य स्वामी । वः । युष्मान् । आ, अजत् । अज गतिक्षेपणयोः । आगमयतु । आनयतु । अस्मै । अस्य हिताय । कामाय । शुभकामनासिद्धये । इष्टप्राप्तये । उप । अधिके । पूजायाम् । कामिनीः । काम-इनि, ङीप् । शुभकामवतीः प्रजाः । विश्वे । सर्वे ।

में बसावे और अन्नादि से पोषण करके शुभ गुणों के उपार्जन में सदा प्रवृत्त रक्खे ॥ ४ ॥

सं वो मनांसि सं व्रता समाकूतीर्नमामसि ।
अमी ये विव्रता स्थन तान् वः सं नमयामसि ॥ ५ ॥

सम् । वः । मनांसि । सम् । व्रता । सम् । आऽकूतीः । नमामसि ॥ अमी इति । ये । विऽव्रताः । स्थन । तान् । वः । सम् । नमयामसि ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[हे मनुष्यो !] (वः) तुम्हारे (मनांसि) मनों को (सम्) ठीक रीति से, (व्रता=व्रतानि) कर्मों को (सम्) ठीक रीति से, (आकूतीः) संकल्पों को (सम्) ठीक रीति से, (नमामसि=०—मः) हम झुकते हैं। (अमी ये) यह जो तुम (विव्रताः) विरुद्ध कर्मी (स्थन) हो, (तान् वः) उन तुम को (सम्) ठीक रीतिसे (नमयामसि=०—मः) हम झुकाते हैं ॥५॥

भावार्थ—प्रधान पुरुष सब के उत्तम विचारों, उत्तम कर्मों और उत्तम मनोरथों को माने और धर्म पथ में विरुद्ध मतवालों को भी सहमत करलेवे ॥५॥

देवाः । दिव्यगुणाः । उपसंयन्तु । इण् गतौ—लोट् । समीपे सम्यक् प्राप्नुवन्तु ॥

५—सम् । षो नाशने-कमु । स्यति अनर्थान् सम्यक् । यथाविधि । वः । युष्माकम् । मनांसि । मननानि । चेतांसि । व्रता । अ० २ । ३० । २ । कर्माणि-निघ० २ । १ । आकूतीः । अ० ३ । २ । २ । सङ्कल्पान् । मनोरथान् । नमामसि । इदन्तो मसि । पा०७।१।४६ । इति मसःस्थाने मसि । वयं नमामः । नम्रीभवामः । अमी । समीपस्थाः । ये । पुरुषाः । विव्रताः । विरुद्धकर्माणः । स्थन । अ०१ । ३१ । २ । यूयं स्थ । वर्तध्वे । तान् । पूर्वोक्तान् । वः । युष्मान् । नमयामसि । णम नम्रीभावे । णिच, लट् । नामयामः । प्रह्वीकुर्मः । नम्रीकुर्मः ॥

अहं गृभ्णामि मनसा मनांसि मम चित्तमनु चित्तेभिरेत । मम वशेषु हृदयानि वः कृणोमि मम यातमनुवर्त्मान एत ॥ ६ ॥

अहम् । गृभ्णामि । मनसा । मनांसि । मम । चित्तम् । अनु । चित्तेभिः । आ । इत ॥ मम । वशेषु । हृदयानि । वः । कृणोमि । मम । यातम् । अनु-वर्त्मानः । आ । इत ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (मनसा) अपने मन से (मनांसि) तुम्हारे मनों को (गृभ्णामि=गृह्णामि) थामता हूं, (मम) मेरे (चित्तम् अनु) चित्त के पीछे २ (चित्तेभिः=चित्तैः) अपने चित्तों से (आ इत) आओ । (मम वशेषु) अपने वश में (वः हृदयानि) तुम्हारे हृदयों को (कृणोमि) मैं करता हूं, (मम यातम्) मेरी चाल पर (अनुवर्त्मानः) मार्ग चलते हुये (आ इत) यहां आओ ॥ ६ ॥

भावार्थ—प्रधान पुरुष अपने शुभ विचार और साहस से सब सभासदों और प्रजागणों को धर्म पथ पर चलाकर परस्पर मेल के साथ साहसी और उत्साही बनावे ॥ ६ ॥

६—अहम् । प्रधानपुरुषः । गृभ्णामि । भस्य हः । गृह्णामि । स्थिरीकरोमि । मनसा । मानसिकबलेन । मनांसि । मानसिकबलानि । चित्तम् । ज्ञानम् । अनु । अनुसृत्य । चित्तेभिः । चित्तैः । ज्ञानैः । आ इत । आगच्छत । मम । स्वकीयेषु । वशेषु । वश कान्तौ-अप् । आयत्तत्वेषु । प्रभुत्वेषु । हृदयानि । अन्तः करणानि । वः । युष्माकम् । कृणोमि । करोमि । यातम् । या गतौ-क्त । गमनम् । अनुवर्त्मानः । अनु+वर्त्मन् । अनुसृतमार्गाः सन्तः ॥

सूक्तम् ८ ॥

१-६ । प्रजापतिर्देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

विघ्नशमनायोपदेशः—विघ्न की शान्ति के लिये उपदेश ॥

कुर्शफस्य विशुफस्य द्यौः पिता पृथिवी माता ।
यथाभिचुक्र देवास्तथापं कृणुता पुनः ॥ १ ॥

कुर्शफस्य । वि-शुफस्य [विशुफस्य] । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता ॥ यथा । अभि-चुक्र । देवाः । तथा । अप । कृणुत । पुनः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(कर्शफस्य) निर्बल का और (विशफस्य) प्रबल का (द्यौः) प्रकाशमान परमेश्वर (पिता) पिता और (पृथिवी) विस्तीर्ण परमेश्वर (माता) निर्मात्री, माता है । (देवाः) हे विजयी पुरुषो ! (यथा) जैसे [शत्रुओं को] (अभिचक्र) तुम ने हराया था, (तथा) वैसेही (पुनः) फिर [उन्हें] (अप कृणुत) हटा दो ॥ १ ॥

भावार्थ—जगत् के माता पिता परमेश्वर ने वृष्टि द्वारा सूर्य और पृथिवी के संयोग से सब निर्बल और प्रबल जीवों को उत्पन्न किया है, इसलिये

१—**कर्शफस्य** । कॄशॄशलिकलिगर्दिभ्योऽभच् । उ० ३ । १२२ । इति कृश तनूकरणे, अल्पीभावे-अभच् , भस्य फः । कृशस्य । निर्बलस्य । **विशफस्य** । ऋषिवृषिभ्यां कित् । उ० ३ । १२३ । इति विश अन्तर्गमने-अभच् स च कित्, भस्य फः । विशः=मनुष्याः निघ० २ । ३ । विशालस्य । प्रबलस्य । **द्यौः** । गमेर्डोः उ०२।६७। इति द्युत दीप्तौ-डो । द्योतमानः परमेश्वरः । **पिता** । पालकः । जनकः । **पृथिवी** । विस्तीर्णा । भूमिः । परमेश्वरः । **माता** । अ० १ । २ । १ । मानङ् । पूजायाम्-माङ् माने वा तृच् । निपातितश्च । मातरः=निर्मात्र्यः-निरु०१२ । ७ । मान्या । निर्मात्री । जननी । **यथा** । येन प्रकारेण । **अभिचक्र** । करोतेर्लिटि मध्यमबहुवचने रूपम् । यूयम् अभिभूतवन्तः । जितवन्तः । **देवाः** ।

सब सबल और निर्बल मिलकर अविद्या, निर्धनता आदि शत्रुओं को मिटाकर आनन्द से रहें ॥ १ ॥

अश्रे॑ष्माणो अधारयुन् तथा॒ तन्मनु॑ना कृतम् ।
कृणोमि॒ वध्रि॒ विष्क॑न्धं मुष्काबुर्हो गवा॑मिव ॥ २ ॥

अश्रे॑ष्माणः । अधारयुन् । तथा॑ । तत् । मनु॑ना । कृतम् ॥
कृणोमि॑ । वध्रि॑ । वि-स्क॑न्धम् । मुष्क-आबुर्हः । गवा॑म्-इव ॥ २ ॥

भाषार्थ—(अश्रेष्माणः) दाह [डाह] न करने वाले पुरुषों ने [जगत् को] (अधारयन्) धारण किया है, (तथा) उसी प्रकार से ही (तत्) वह [जगत् का धारण] (मनुना) सर्वज्ञ परमेश्वर करके (कृतम्) किया गया है। (विष्कन्धम्) विघ्न को (वध्रि) निर्बल (कृणोमि) मैं करता हूं, (गवाम् इव), जैसे बैलों के (मुष्कावर्हः) अण्डकोष तोड़ने वाला [बैलों को निर्बल कर देता है] ॥ २ ॥

भावार्थ—पक्षपातरहित परमेश्वर संसार का धारण पोषण करता है, उसी

दिषु विजिगीषायाम्-अच् । हे विजिगीषवः । विजयिनः । **तथा** । तेन प्रकारेण । **अप कृणुत** । कृवि हिंसाकरणयोः । अपकुरुत । निवारयत शत्रून् । **पुनः** । अवधारणे । द्वितीयवारे ॥

२—**अश्रेष्माणः** । सर्वधातुभ्यो मनिन् । उ० ४ । १४५ । इति श्रिषु दाहे-मनिन् । दाहशून्याः । अमत्सराः । **अधारयन्** । धृतवन्तः । **तथा** । तद्वदेव । **तत्** । धारणरूपं कर्म । **मनुना** । शृस्वृस्निहि० । उ० १ । १० । इति मन बोधे-उ । सर्वज्ञेन परमेश्वरेण । **कृतम्** । अनुष्ठितम् । **कृणोमि** । करोमि । **वध्रि** । अदि शदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । उ०४।६५। इति बन्ध बन्धने क्रिन् । बन्ध्यम् । विफलम् । निर्वीर्यम् । **विष्कन्धम्** । अ० १ । १६ । ३ । वि+स्कन्दिर् गतिशोषणयोः—अच् । विशेषेण शोषकम् । विघ्नजातम् । मुष्का ।

प्रकार धर्मात्मा पुरुष किसी से वैर न करके उपकार करते आये हैं, वैसे ही प्रत्येक मनुष्य विघ्नों को हटाकर उन्नति करे, जैसे दुर्दमनीय बैल को असह्य बल से हीन करके कृषि आदि में चलाते हैं ॥ ॥

पिशङ्गे सूत्रे खृगलं तदा बध्नन्ति वेधसः ।
श्रवस्युं शुष्मं काबवं वध्रिं कृण्वन्तु बन्धुरः ॥ ३ ॥

पिशङ्गे । सूत्रे । खृगलम् । तत् । आ । बध्नन्ति । वेधसः ॥
श्रवस्युम् । शुष्मम् । काबवम् । वध्रिम् । कृण्वन्तु ।
बन्धुरः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(वेधसः) बुद्धिमान् पुरुष (पिशङ्गे) व्यवस्था वा अवयवों से युक्त वा दृढ़ (सूत्रे) सूत में (तत्) विस्तीर्ण (खृगलम्) खनती वा छिद्र में गलाने वाले, विघ्न को (आ) सब ओर से (बध्नन्ति) बांधते हैं । (बन्धुरः=०—राः) बन्धुजन (श्रवस्युम्) प्रसिद्ध, (शुष्मम्) सुखाने

वर्हः । सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक् । उ० ३ । ४१ । इति मुष लुण्ठने, वधे च, कक् । कर्मण्यण् । पा० ३ । २ । १ । इति मुष्क+आङ्—वर्ह वधे दीप्तौ च-अण् । मुष्कम् अण्डकोषम् आवृहति उन्मूलयतीति । अण्डकोषच्छेदकः । गवाम् । पुंगवानाम् । इव । यथा ॥

३—पिशङ्गे । पिडादिभ्यः कित् । उ० १ । १२१ । इति पिश व्यवस्थायाम्, अवयवे च-अङ्गच् व्यवस्थायुक्ते । अवयवयुक्ते । दृढे । सूत्रे । सिविमुच्योष्टेरू च । उ० ४ । १६३ । इति षिवु तन्तुसन्ताने-ष्ट्रन् । यद्वा । सूत्र ग्रन्थने वेष्टने च-अच् । तन्तौ । व्यवस्थायाम् । नियमे । खृगलम् । नयतेर्डिच्च । उ २।१०० । इति खनु विदारे-ऋप्रत्ययः, टिलोपः । गल भक्षे स्रावे च-अच् । खृ खननं छिद्रं, तत्र गलयतीति खृगलः । छिद्रे गलनशीलं विघ्नम् । तत् । त्यजितनियजिभ्यो डित् । १ । १३२ । इति तनु विस्तारे-अदि, स च डित् । विस्तृतम् । आ । समन्तात् । बध्नन्ति । नियमे कुर्वन्ति । वेधसः । अ० १ । ११ । १ । ब्राह्मणाः । मेधाविनः । श्रवस्युम् । क्याच्छन्दसि । पा० ३ । २ । १७० । इति श्रवस्-क्यच्-उ श्रवः श्रवणम् इच्छन्तम् । महान्तम् । प्रसिद्धम् शुष्मम् ।

वाले (काबवम्) स्तुतिनाशक शत्रु को (वध्रिम्) निर्वीर्य (कृणवन्तु) कर देवें ॥ ३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग वेद द्वारा छोटे छोटों के मेल से बड़ी २ विपत्तियों को हटा देते हैं, इससे सब बान्धव मिलकर बाहिरी और भीतरी दोषों को मिटाकर सुख भोगें ॥ ३ ॥

येना॑ श्रवस्यव॒श्चर॑थ दे॒वा इ॑वासुरमा॒यया॑ ।

शुनां॑ क॒पिरि॑व दू॒षणो॒ बन्धु॑रा काब॒वस्य॑ च ॥ ४ ॥

येन॑ । श्र॒व॒स्य॒वः॒ । चर॑थ । दे॒वाः-इ॑व । अ॒सु॒र-मा॒यया॑ ॥ शुना॑म् । क॒पिः-इ॑व । दू॒षणः॑ । बन्धु॑रा । का॒ब॒वस्य॑ । च॒ ॥४॥

भाषार्थ—(येन) जिस [बल] के साथ (श्रवस्यवः) हे प्रसिद्ध महापुरुषो ! (देवाः इव) विजयी लोगों के समान (असुरमायया) प्रकाशमान ईश्वर की बुद्धि से (चरथ) तुम आचरण करते हो, [उसी बल के साथ] (शुनाम्) कुत्तों के (दूषणः) तुच्छ जानने वाले (कपिः इव) बन्दर के समान, (बन्धुरा)

अवि-सिवि सिशुषिभ्यः कित् । उ० १ । १४४ । इति शुष शोषणे-मन् । शोषकम् । **काबवम्** । कबृ स्तुतौ-वर्णे च वञ्+वा गतिहिंसनयोः—क । स्तुतेर्वर्णस्य वा नाशकम् । शत्रुम् । **वध्रिम्** । म० २ । निर्वीर्यम् । असमर्थम् । **कृणवन्तु** । कुर्वन्तु । **बन्धुरः** । मद्गुरादयश्च । उ० १ । ४१ । इति बन्ध बन्धने—उरच् । सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३९ । इति जसः स्थाने सु । बन्धुराः । नियमबद्धाः । बान्धवाः ॥

४—**येन** । शास्त्रबलेन । **श्रवस्यवः** । म० ३ । प्रसिद्धाः । महान्तः कीर्तिमन्तः । **चरथ** । आचरणं कुरुथ । **देवाः इव** । विजयिनो यथा । **असुरमायया** । असुर इति व्याख्यातम्-अ० १ । १० । १ असेरुरन् उ० १।४२। इति असु क्षेपणे, यद्वा, अस गतिदीप्त्यादानेषु-उरन् । माछाशसिभ्यो यः । उ० ४ । १०९ । इति माङ् माने-य, टाप् । माया प्रज्ञानाम-निघ० ३ । ९ । असुरस्य प्रकाशमानस्य परमेश्वरस्य मायया प्रज्ञया सह । **शुनाम्** । श्वन्नुक्षन्पूषन्० । उ० १ । १५९ । इति श्वि गतौ वृद्धौ च-कनिन् । कुक्कुराणाम् । **कपिः** । कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च । उ० ४ । १४३ । इति कपि चलने-इ प्रत्ययः ।

बन्धन शक्ति [नीति विद्या] (च) निश्चय करके (काववस्य) स्तुतिनाशक शत्रु की [तुच्छ करने वाली होती है] ॥ ४ ॥

भावार्थ—शास्त्र बल से प्रसिद्ध पुरुष अन्य महात्माओं का अनुकरण करके तीव्र बुद्धि के साथ उदाहरण बनते हैं, इसी प्रकार सब पुरुष नीति बल से शत्रुओं पर प्रबल रहें, जैसे बन्दर वृक्ष पर चढ़कर कुत्तों से निर्भय रहता है ॥ ४ ॥

दुष्टयै हि त्वा भत्स्यामि दूषयिष्यामि काववम् ।
उदाशवो रथा इव शपथेभिः सरिष्यथ ॥ ५ ॥

दुष्टयै । हि । त्वा । भत्स्यामि । दूषयिष्यामि । काववम् ॥ उत् । आशवः । रथाः इव । शपथेभिः । सरिष्यथ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(दुष्टयै) दुष्टता [हटाने] के लिये (हि) ही (काववम्) स्तुति नाशक (त्वा) तुझ को (भत्स्यामि) मैं बांधूंगा और (दूषयिष्यामि) दोषी ठहराऊंगा । (आशवः) शीघ्रगामी (रथाः इव) रथों के समान (शप-

---

वानरः । इव । यथा । दूषणः । नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । पा० ३ । १ । १३४ । इति दुष वैकृत्ये, णिच्-ल्यु । दूषयतीति यः । दूषकः । दोषोत्पादकः । वन्धुरा । म० ३ । बन्ध-उरच्, टाप् । बध्यतेऽनया । बन्धनशीला । नीतिविद्या । काववस्य । म० ३ । स्तुतिनाशकस्य शत्रोः । दूषयित्री भवतीति शेषः । च । अवधारणे ॥

५—दुष्टयै दुष वैकृत्ये-क्तिन् । दोषनिवारणाय । हि । निश्चयेन । त्वा । शत्रुम् । भत्स्यामि । बन्धेर्लृटि । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । पा० ७ । २ । १० । इति इट् प्रतिषेधः । नलोपश्छान्दसः । यद्वा । भस भर्त्सनदीप्त्योः । लृट् । छान्दस इडभावः । सः स्यार्धधातुके । पा० ७ । ४ । ४९ । इति सस्य तः ।

शेभिः=०—थैः) हमारे शाप अर्थात् दण्ड वचनों से (उत् सरिष्यथ) तुम सब बन्धन में चले जाओगे ॥ ५ ॥

भावार्थ—राजा नाम में धब्बा लगाने वाले दुष्ट को कारागार में रख कर उसके दोष प्रसिद्ध करदे, और उसके सहायकों को भी उचित दण्ड देवे ॥ ५ ॥

एकंशतं विष्कन्धानि विष्ठिता पृथिवीमनु ।
तेषां त्वामग्र उज्जहरुर्मणिं विष्कन्धदूषणम् ॥ ६ ॥

एक-शतम् । वि-स्कन्धानि । वि-स्थिता । पृथिवीम् । अनु ॥
तेषाम् । त्वाम् । अग्रे । उत् । जहरुः । मणिम् । विस्कन्ध-दूषणम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(एकशतम्) एक सौ एक (विष्कन्धानि) विघ्न (पृथिवीम् अनु) पृथिवी पर (विष्ठिता=०—तानि) फैले हुए हैं, [हे शूर !] (तेषाम् अग्रे) उनके सन्मुख (विष्कन्धदूषणम्) विघ्न नाशक (मणिम्) प्रशंसनीय मणिरूप (त्वाम्) तुझ को उन्हों ने [देवताओं ने] (उत् जहरुः) ऊंचा उठाया है ॥ ६ ॥

बन्धे करिष्यामि । भर्त्सयिष्यामि । तिरस्करिष्यामि । कावनम् । म० २ स्तुतिनाशकम् । आशवः । अश व्याप्तौ–उण् । शीघ्रगामिनः । रथाः । हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन् । उ० २ । २ । इति रमु क्रीडे–क्थन्, अनुनासिकलोपः । स्यन्दनाः । इव । यथा । शपथेभिः । अ० २ । ७ । १ । शपथैः । शापैः । क्रोधवचनैः । उत् सरिष्यथ । सृ लृट् । उत् बन्धने चरिष्यथ गमिष्यथ ।

६—एकशतम् । एकं च शतं चैकशतम् । एकोत्तरशतसंख्यानि । अपरिमितानि । विष्कन्धानि । म० २ । विघ्नाः । विष्ठिता । शेर्लोपः । विविधं स्थितानि । पृथिवीम् अनु । अनुर्लक्षणे । पा० १ । ४ । ८४ । इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । पा० २ । ३ । ८ । इति द्वितीया । भूमिं प्रति । तेषाम् । विघ्नानाम् । अग्रे । पुरः । उज्जहरुः । हृञ् हरणे-लिट् उज्जहुः । उद्धृतवन्तः । उन्नीतवन्तः । मणिम् । मण शब्दे-इन् ।

भावार्थ—प्रतिष्ठित लोग राजा को (एकशतम्) अनेक विघ्नों से रक्षा के लिये अग्रगामी बनाते हैं, इस लिये राजा अपने धर्म का यथार्थ पालन करे ॥ ६ ॥

सूक्तम १० ॥

१-१३ । रात्रिरेकाष्टका वा देवता । १-३, ८-११, १३ अनुष्टुप्; ४-६, १२ त्रिष्टुप्; ७ षट्पदानुष्टुप् ॥

पुष्टिवर्धनाय प्रकृतिवर्णनम्—पुष्टि बढ़ाने के लिये प्रकृति का वर्णन ॥

प्रथमा ह व्युवास सा धेनुरभवद् यमे ।
सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ १ ॥

प्रथमा । ह । वि । उवास । सा । धेनुः । अभवत् । यमे ॥
सा । नः । पयस्वती । दुहाम् । उत्तराम-उत्तराम् । समाम् ॥१॥

भावार्थ—(सा) वह [ईश्वरी वा लक्ष्मी] (प्रथमा) प्रसिद्ध वा पहिली शक्ति [प्रकृति] (ह) निश्चय करके (वि, उवास) प्रकाशित हुई । वह (यमे) नियम में (धेनुः) तृप्त करने वाली [वा गौ के समान] (अभवत्)

शब्दनीयं स्तुत्यम् । प्रशस्यम् मणिरूपं वा । विष्कन्धदूषणम् । विघ्ननाशकम् ॥

१-प्रथमा । प्रथेरमच् उ० ५ । ६८ । इति प्रथ ख्यातौ-अमच् । प्रख्याता । प्रधाना । आद्या । ह । खलु । व्युवास । वस अच्छादने, विपूर्वको वस तेजसि, दीप्तौ-लिट् । दिदीपे । सा । षो नाशने-ड । स्यति दुःखानीति सः, ईश्वरः । विष्णुः । स्त्रियां टाप् । सा । ईश्वरी । लक्ष्मीः । प्रकृतिरित्यर्थः । यद्वा, सर्वनामैव । प्रसिद्धा इत्यर्थः । धेनुः । धेट इच्च । उ० ३ । ३४ । इति धेट् पाने नु । यद्वा, धि, धारणे, तर्पणे च-नु । धेनुर्धयतेर्वा धिनोतेर्वा । निरु० ११ । ४२ ।

हुई है। (सा) वह (पयस्वती) दुधेल [प्रकृति] (नः) हमको (उत्तराम्-उत्तरम्) उत्तम उत्तम (समाम्) सम [समान वा निष्पन्न] शक्ति से (दुहाम्) भरती रहे ॥ १ ॥

भावार्थ—इस सूक्त में (रात्रि) म० २ और (एकाष्टका) म० ५, दोनों शब्द प्रकृति के वाचक हैं। प्रकृति ईश्वर शक्ति वा जगत् की सामग्री, सृष्टि से पहिले विद्यमान थी, उसने ईश्वर नियम से [मन्त्र २ व ८ देखो] विविध पदार्थ सूर्य, अन्नादि उत्पन्न किये हैं। विद्वान् लोग प्रकृति के विज्ञान और प्रयोग से अधिक २ ऐश्वर्यवान् होते हैं ॥ १ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्ध (सा नः पयस्वती...) अ०४ । ५७ । ७ । में है ॥

यां देवाः प्रतिनन्दन्ति रात्रिं धेनुमुपायतीम् ।
संवत्सरस्य या पत्नी सा नो अस्तु सुमङ्गली ॥ २ ॥

याम् । देवाः । प्रति-नन्दन्ति । रात्रिम् । धेनुम् । उप-आयतीम् ॥ सम्-वत्सरस्य । या । पत्नी । सा । नः । अस्तु । सु-मङ्गली ॥ २ ॥

भाषार्थ—(देवाः) महात्मा पुरुष, वा सूर्य, वायु, चन्द्रादि दिव्य पदार्थ (उपायतीम्) पास आती हुई (धेनुम्) तृप्त करने वाली (याम्) जिस

दोग्ध्री। तर्पयित्री। **अभवत्** । आसीत्। **यमे** । नियमे। **सा** । पूर्वोक्ता। **नः** । अस्मान्। **पयस्वती** । दुग्धवती। सारवती। **दुहाम्** । दुह प्रपूरणे-लोट्। स्वरितेत्वात् आत्मनेपदम्। अकथितं च। पा० १।४।५१। इति द्विकर्मकता। यथा, गां दोग्धि पयः। दुग्धाम्। प्रपूरयतु। **उत्तरामुत्तराम्** । उद्+तॄ अप्। टाप्। नित्यवीप्सयोः। पा० ८।१।४। इति द्विर्वचनम्। अतिशयेनोत्कृष्टाम्। **समाम्** । षम वैक्लव्ये-अच्। अकथितं कर्मकत्वम। पूर्णाम्। समक्रियाम्। समानाम्। साध्वीं शक्तिम् ॥

२—**याम्** । **देवाः** । विद्वांसः। सूर्यवायुचन्द्रादिदिव्यपदार्थाः।

(रात्रिम्) दानशीला और ग्रहणशीला शक्ति, वा राति रूप [प्रकृति] को (प्रतिनन्दन्ति) अभिनन्दन करते [धन्य मानते] हैं और (या) जो (संवत्सरस्य) यथावत् निवास देनेवाले [परमेश्वर] की (पत्नी) पालन शक्ति है, (सा=सा सा) वह ईश्वरी (नः) हमारे लिये (सुमङ्गली) बड़े २ मङ्गल करनेवाली (अस्तु) होवे ॥२

भावार्थ—प्रकृति ईश्वर नियम से पदार्थों को उत्पन्न करके जीवों को सुख देकर उनका दुःख हरती है, और अनन्त होने से वह रात्रि वा अन्धकार रूप है। विज्ञानी पुरुष खोज लगा २ कर उससे उपकार लेकर विविध उन्नति करते हैं ॥ २ ॥

सं॑वत्स॒रस्य॑ प्रति॒मां यां त्वा॑ रात्र्यु॒पास्म॑हे ।
सा न॒ आयु॑ष्मतीं प्र॒जां रा॒यस्पोषे॑ण॒ सं सृ॑ज ॥३॥

सम्-वत्सरस्य॑ । प्रति-माम् । याम् । त्वा । रात्रि । उप-

प्रतिनन्दन्ति । टुनदि आनन्दे । प्रतिनद अभिनन्दने, धन्यवादे । अभि-नन्दयन्ति । स्तुवन्ति । **रात्रिम्** । राशदिभ्यां त्रिप् । उ० ४ । ६७ इति रा दाने ग्रहणे च—त्रिप् । यद्वा । रमतेः—त्रिप्, मकारस्याकारश्च । रात्रिः कस्मात् प्ररमयति भूतानि नक्तञ्चारीण्युपरमयतीतराणि ध्रुवीकरोति रातेर्वा स्याद् दानकर्मणः प्रदीयन्तेऽस्यामवश्यायाः—निरु० २ । १८ । रात्रिः-भूस्थानदेवता-निरु० ६ । २८ । सुखदात्रीम् । दुःखहर्त्रीम् । अनन्तत्वात्, निशारूपाम् अन्वेषणीयां वा प्रकृतिमित्यर्थः । **धेनुम्** । प्रीणयित्रीम् । **उपायतीम्** । उप+आङ्+इण् गतौ-शतृ । उगितश्च । पा० ४ । १ । ६ । इति ङीप् । समीपम् आगच्छन्तीम् **संवत्सरस्य** । अ० ३ । ५ । ८ । सः स्यार्धधातुके । पा० ७।४।४९ । इति सस्य तकारः । सम्यक् निवासकस्य । परमेश्वरस्य । **या** । रात्रिः **पत्नी** । पत्युर्नो यज्ञसंयोगे । पा० ४ । १ । ३२ । इति इकारस्य नकारो ङीप् च । इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी—निरु० ११ । ३७ । इन्द्रस्य विभूतिः-इति दुर्गाचार्यस्य टीका । देवपत्न्यो देवानां पत्न्यः—निरु० १२ । ४४ । पालयित्र्यः पालनीया वा-इति तस्य टीका । पातीति पतिः पत्नी वा । पालयित्री शक्तिः **सा** । सा सा । म० १ । पूर्वोक्तेश्वरी । **नः** । अस्मभ्यम् । **अस्तु** । भवतु । **सुमङ्गली** । मङ्गेरलच् । उ० ५ । ७० । इति मगि सर्पणे-अलच् । ङीप । शोभनं मङ्गलं यस्याः । अत्यन्तकल्याणकरी । सुभद्रा ।

आस्महे । सा । नः । आयुष्मतीम् । प्र-जाम् । रायः । पोषेण । सम् । सृज ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(रात्रि) हे सुखदात्री वा दुःखहर्त्री वा रात्रिरूप [प्रकृति] (संवत्सरस्य) यथावत् निवास देने वाले परमेश्वर की (प्रतिमाम्) प्रतिमा [प्रतिरूप वा, प्रतिनिधि] (याम्) सर्वत्र व्यापिनी (त्वा) तुझको (उपास्महे) हम भजते हैं। (सा) वह लक्ष्मी तू (नः) हमारे लिये (आयुष्मतीम्) चिरंजीविनी (प्रजाम्) प्रजा को (रायः) धन की (पोषेण) बढ़ती के साथ (संसृज) संयुक्त कर ॥ ३ ॥

भावार्थ—अनन्त परमेश्वरी प्रकृति के सूक्ष्म और स्थूल रूप के ज्ञान से उपकार लेकर हम अपनी सन्तान के सहित धनी, स्वस्थ और चिरंजीवी बने रहें ॥ ३ ॥

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदास्वितरासु चरति प्रविष्टा। महान्तो अस्यां महिमानो अन्तर्वधूर्जिगाय नवगज्जनित्री ॥ ४ ॥

इयम् । एव । सा । या । प्रथमा । वि-औच्छत् । आसु । इतरासु । चरति । प्र-विष्टा ॥ महान्तः । अस्याम् । महि-

३-संवत्सरस्य । म० २ । सम्यक् निवासकस्य परमेश्वरस्य । प्रतिमाम् । आतश्चोपसर्गे । पा० ३ । ३ । १०६ । इति प्रति + माङ् माने-अङ्, टाप् । प्रतिनिधित्वेन निर्मीयत इति प्रतिमा । प्रतिरूपाम् । प्रतिमूर्त्तिम् । या । या गतौ—ड । यातीति यः- वायुः । स्त्रियां टाप् । सर्वत्रगन्त्रीम् । सर्वव्यापिनीम् त्वा । त्वाम् । रात्रि । म० २ । विकल्पकत्वात् ङीप् । हे सुखदायिनि । हे रात्रिरूपे । अन्वेषणीये । उपास्महे । उप + आस उपवेशने । वयं सेवामहे । सा । म० १ । ईश्वरी त्वम् । नः । अस्मदर्थं । आयुष्मतीम् । चिरकालजीवनवतीम् । प्रजाम् । पुत्रपौत्रादिरूपाम् । रायः । अ० १ । ६ । ४ । धनस्य । पोषेण । पुष्ट्या । वृद्ध्या । सं सृज । संयोजय ॥

मानः । अन्तः । वधूः । जिगाय । नव-गत् । जनित्री ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(इयम् एव) यही (सा) वह ईश्वरी, [रात्रि, प्रकृति] है (या) जो (प्रथमा) प्रथम (वि-औच्छत्) प्रकाशमान हुई है, और (आसु) इन सब और (इतरासु) दूसरी [सृष्टियों] में (प्रविष्टा) प्रविष्ट होकर (चरति) विचरती है। (अस्याम् अन्तः) इसके भीतर (महान्तः) बड़ी २ (महिमानः) महिमायें हैं। उस (नवगत्) नवीन २ गति वाली (वधूः) प्राप्ति योग्य (जनित्री) जननी ने [अनर्थों को] (जिगाय) जीत लिया है ॥ ४ ॥

भावार्थ—परमाणु रूप प्रकृति जगत् के सब पदार्थों में प्रविष्ट है। विद्वान् लोग जैसे २ खोजते हैं उसकी नवीन २ शक्तियों का प्रादुर्भाव करके सुख पाते हैं ॥ ४ ॥

वानस्पत्या ग्रावाणो घोषमक्रत हविष्कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् । एकाष्टके सुप्रजसः सुवीरा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ५ ॥

४—इयम् । परिदृश्यमाना । एव । हि । सा । म० १ । ईश्वरी । या । रात्रिः प्रकृतिः । प्रथमा । म० १ । आद्या । व्यौच्छत् । वि+उछी विवासे लङ् । अदीप्यत । आसु । परिदृश्यमानासु । इतरासु । इण् गतौ—क्विप् ऋदोरप् । पा० ३ । ३ । ५७ । इति इ+तॄ तरणे अभि भवे च-अप्, टाप् । इः कामः । ईन् कामान् तरतीति इतरा । कामानां शुभकामानां तारयित्रीषु सृष्टिषु । अन्यासु । चरति । गच्छति । । प्रविष्टा । अनुप्रविष्टा । महान्तः । विशालाः । महिमानः । पृथ्वादिभ्य इमनिज् वा । पा० ५ । १ । १२२ । इति महत्—इमनिच् । टिलोपः । ऐश्वर्याणि । प्रभावाः । अन्तः । मध्ये । वधूः । वहेर्धश्च । उ० १ । ८३ । इति वह प्रापणे-ऊप्रत्ययः । वहनयोग्या । प्राप्या । जिगाय । जि जये—लिट् । जितवती विघ्नान् । नवगत् । णु स्तुतौ-अप् । नवः स्तुत्यः नूतनः । नवपूर्वाद् गमेः क्विप् । गमः क्वौ । पा० ६ । ४ । ४० । इत्यनुनासिकलोपः । ह्रस्वस्य पिति कृति० । पा० ६ । १ । ७१ । इति तुक् । प्रशस्यगतियुक्ता । नवीनगतिमती । जनित्री । अ० २ । १ । ३ । जनितृ-ङीप् । जनयित्री जगज्जननी ॥

वानस्पत्याः । ग्रावाणः । घोषम् । अक्रत । हविः । कृण्वन्तः । परि-वत्सरीणम् ॥ एक-अष्टके । सु-प्रजसः । सु-वीराः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(वानस्पत्याः) वनस्पति अर्थात् सेवकों वा सेवनीय गुणों के रक्षक परमेश्वर से संबन्धवाले (ग्रावाणः) सूक्ष्मदर्शी, स्तोता पुरुषों ने, (परिवत्सरीणम्) परिवत्सर, सब प्रकार निवास देनेवाले परमेश्वर से सिद्ध किये हुये (हविः) ग्राह्य वस्तु को (कृण्वन्तः) उत्पन्न करते हुये, (घोषम्) ध्वनि (अक्रत) की है । "(एकाष्टके) हे अकेली व्याप्ति वाली वा अकेली भोजन स्थान शक्ति [प्रकृति] ! (वयम्) हम लोग (सुप्रजसः) उत्तम सन्तान वाले, (सुवीराः) उत्तम वीरों वाले और (रयीणाम्) सब प्रकार के धनों के (पतयः) पति (स्याम) होवें " ॥ ५ ॥

५—वानस्पत्याः । अ० ३ । ६ । ६ । वनानां पतेः सेवकानां सेव्यगुणानां वा पालकस्य परमेश्वरस्य संबन्धिनः पुरुषाः । ग्रावाणः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३ । २ । ७५ । इति हन गतिहिंसनयोः, वा, ग्रह ग्रहणे, वा, गॄ विज्ञापे, शब्दे, निगरणे क्वनिप् । पृषोदरादित्वात् साधुः । गृणातिः स्तुतिकर्मा । निरु० ३ । ५ । ग्रावाणो हन्तेर्वा गृणातेर्वा गृह्णातेर्वा-निरु० ९ । ८ । तथा च । गारयते सूक्ष्मार्थं सुधीः । शास्त्रविज्ञापकाः स्तोतारः । पण्डिताः । घोषम् । ध्वनिम् । अक्रत । कृञो लुङि । अकृषत । कृतवन्तः । हविः । अ० १ । ४ । ३ ग्राह्यवस्तु । कृण्वन्तः । उत्पादयन्तः । आविष्कुर्वाणाः । परिवत्सरीणम् । वसेश्च । उ० ३ । ७१ । इति परि+वस निवासे-सरन् । इति परिवत्सरः परितो निवासकः । परमेश्वरः । संपरिपूर्वात् ख च । पा० ५ । १ । ९२ । इति निर्वृत्तार्थे ख । संवत्सरेण निर्वृत्तं साधितं रचितम् । एकाष्टके । इष्यशिभ्यां तकन् । उ० ३ । १४८ । इति अशू व्याप्तौ, यद्वा, अश भोजने-तकन् । टाप् । अष्टका पितृदेवत्ये । वा० पा० ७ । ३ । ४५ । इति इत्वाभावः । अश्नुते व्याप्नोति सर्वं जगत् सा, यद्वा, अश्नन्ति सर्वे प्राणिनो यस्यां सा अष्टका । एका चासावष्टका एकाष्टका । हे एकमात्रव्यापनशीले । एकमात्रभोजनस्थाने

भावार्थ—ऋषि मुनि प्रकृतिद्वारा परमेश्वर रचित पदार्थों के गुणों के ज्ञान और प्रयोग से सब प्रकार का सुख भोगते हैं। इसी प्रकार सब मनुष्य उद्योग करके आनन्द भोगें ॥ ५ ॥

इडायास्पुदं घृतवंत् सरीसृपं जातवेदः प्रति हुव्या गृभाय । ये ग्राम्याः पुशवो विश्वरूपास्तेषां सप्तानां मयि रन्तिरस्तु ॥ ६ ॥

इडायाः । पुदम् । घृत-वंत् । सुरीसृपम् । जातं-वेदः । प्रति । हुव्या । गृभाय ॥ ये । ग्राम्याः । पुशवः । विश्व-रूपाः । तेषाम् । सुप्तानाम् । मयि । रन्तिः । अस्तु ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे उत्पन्न पदार्थों के ज्ञान वाले पुरुष ! (इडायाः) प्राप्ति योग्य [प्रकृति] के (घृतवत्) सारयुक्त और (सरीसृपम्) अत्यन्त रेंगते हुये (पदम् प्रति) पद से (हव्या=हव्यानि) देने लेने योग्य वस्तुओं को (गृभाय) ग्रहण कर। (ये) जो (ग्राम्याः) ग्राम निवासी, (विश्वरूपाः) नाना रूप वाले (पशवः) व्यक्त और अव्यक्त वाणी वाले जीव हैं, (तेषाम्) उन

प्रकृते। **सुप्रजसः**। नित्यमसिच् प्रजामेधयोः। पा० ५। ४। १२२। इति असिच् समासान्तः। शोभनपुत्रपौत्रादियुक्ताः। **सुवीराः**। अ० ३। ५। ८। महाशूरयुक्ताः। **वयम्**। मनुष्याः। **स्याम**। भवेम। **पतयः**। स्वामिनः। **रयीणाम्**। धनानाम्॥

६-**इडायाः**। इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः। पा० ३। १। १३५। इति इल स्वप्नगतिक्षेपणेषु-क, लस्य डः। यद्वा। ईड स्तुतौ-घञ्, ईकारस्य ह्रस्वत्वम्। टाप्। इला, पृथिवी-निघ० १। १। वाक्। ३। ११। अन्नम्-२। ७। गौः-२। ११। प्राप्तव्यायाः स्तुत्यायाः प्रकृतेः। **पदम्**। पद स्थैर्ये गतौच-पचाद्यच्। स्थानम्। गतिः। पादचिह्नम्। **घृतवत्**। सारोपेतम्। **सरीसृपम्**।

सब (समानाम्) आपस में मिले हुये प्राणियों की (रन्तिः) प्रीति वा क्रीड़ा (मयि) मुझ में (अस्तु) होवे ॥ ६ ॥

भावार्थ—सृष्टि विद्या में निपुण पुरुष संसार के पदार्थों से विज्ञान द्वारा उपकार लेकर सब प्राणियों को सुखी रखकर आप सुखी रहते हैं ॥ ६ ॥

आ मा पुष्टे च पोषे च रात्रि देवानां सुमतौ स्याम।
पूर्णा दर्वे परा पत सुपूर्णा पुनरा पत।
सर्वान् यज्ञान्त्संभुञ्जतीषमूर्जं न आ भर ॥ ७ ॥

आ। मा। पुष्टे। च। पोषे। च। रात्रि। देवानाम्। सु-मतौ। स्याम॥ पूर्णा। दर्वे। परा। पत। सु-पूर्णा। पुनः। आ। पत॥ सर्वान्। यज्ञान्। सम्। भुञ्जती। इषम्। ऊर्जम्। नः। आ। भर ॥ ७ ॥

सृपेर्यङ्लुगन्तात्-पचाद्यच्। अत्यर्थं सर्पत् गच्छत्। **जातवेदः**। अ० १।७।२। हे जातप्रज्ञान!। **प्रति**। प्रथ ख्यातौ-डति। व्याप्य। **हव्या**। हु दानादाना-दनेषु-यत्। शेर्लोपः।.हव्यानि। दातव्यानि ग्राह्याणि वा वस्तूनि।. दैवाग्रानि। **गृभाय**। छन्दसि शायजपि०। पा० ३। १। ८४। इति ग्रहेर्लोटि श्नः शायच्। तत्रैव वार्त्तिकं सिद्धान्तकौमुद्याम्। हृग्रहोर्भश्छन्दसि। इति हस्य भः। गृहाण। **ये**। **ग्राम्यः**। अ० २। ३४। ४। ग्रामीणाः। **पशवः**। व्याख्यातम्-अ० २। २६। १। व्यक्तवचनाश्चाव्यक्तवचनाश्च मनुष्यगवादिप्राणिनः। **विश्व-रूपाः**। नानाकाराः। **तेषाम्**। **समानाम्**। अ० १। १। १। षच समवाये-क्त। समवेतानां परस्परसंबद्धानां संयुक्तानाम्। **मयि**। गृहस्वामिनि। **रन्तिः**। रमेः क्तिन्, अनुनासिकलोपाभावः। रतिः। रमणम्। प्रीतिः। **अस्तु**। भवतु ॥

भाषार्थ—(रात्रि) हे सुख देने वाली वा दुःख हरने वाली, वा रात्री रूप [प्रकृति] (पुष्टे) धनकी समृद्धि (च) और (पोषे) अन्नादि की वृद्धि में (च) निश्चय करके (मा) मुझको (आ=आ भर) भर दे, [जिससे] (देवानाम्) देवताओं की (सुमतौ) सुमति में (स्याम) हम रहें। (दर्वे) हे दुःख दलने वाली! [वा चमसारूप !] (पूर्णा) भरी भराई (परापत) ऊपर आ, और (पुनः) बार २ (सुपूर्णा) भले प्रकार भरी भराई (आ पत) पास आ! (सर्वान्) सब (यज्ञान्) पूजनीय गुणों का (सम्भुञ्जती) ठीक ठीक पालन करती हुई तू (इषम्) अन्न और (ऊर्जम्) बल (नः) हमें (आ भर) लाकर भरदे ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य सृष्टि के पदार्थों के गुण साक्षात् करके जितना २ आगे बढ़ता है, उतना २ ही वह धनी और बली होकर देवताओं का प्रिय होता और आनन्द भोगता है ॥ ७ ॥

(पूर्णा दर्वे···पुनरा पत) इतना भाग यजुर्वेद अ० ३। ४९ में है, वहां (दर्वे) के स्थान पर (दर्वि) पद है ॥

७—आ । आ भर—इति मन्त्रस्थान्तपदेन सम्बन्धः। **मा** । माम्। **पुष्टे** । पुष पोषणे-भावेक्त। धनसमृद्धौ। **च** । समुच्चये। अवधारणे। **पोषे** । अन्नादिवृद्धौ। **रात्रि** । म०२। हे सुखदात्रि। दुःखहर्त्रि,रात्रिरूपे,एकाष्टके प्रकृते **देवानाम्** । विदुषाम्। **सुमतौ** । कल्याण्यां बुद्धौ। **स्याम** । भवेम। **पूर्णा** । पॄ पूर वा पूर्त्तौ-क्त। वा दान्तशान्तपूर्णदस्त०। पा० ७।२।२७। इति इडभावो निपात्यते। पूरिता। **दर्वे** । दृदृभ्यां विन्। उ० ४।५३। इति दृङ् आदरे,यद्वा,दृ विदारणे—विन्। आद्रियते विदारयतीति वा। हे दुःखदलनशीले। हे चमसरूपे वा। **परा** । प्राधान्ये। त्यागे। विक्रमे। गतौ। भङ्गे। **पत** । पत्लृ गतौ। आगच्छ। **सुपूर्णा** । परिपूर्णा। **पुनः** । वारम्वारम्। **सर्वान्** । सकलान्। **यज्ञान्** । अ० १।६।४। यष्टव्यान् पूज्यान् देवान् दिव्यगुणान्। **सम्भुञ्जती** । भुज पालने-शतृ, ङीप्। सम्यक् पालयन्ती। **इषम्** । इषु इच्छायाम्, गतौ वा—क्विप्। अन्नम्—निघ० २।७। **ऊर्जम्** । अ० २।२९।३। ऊर्ज बलप्राणनयोः—क्विप्। बलम्। पराक्रमम्। **नः** । अस्मभ्यम्। **आ भर** । आनीय भर ॥

आयमंगन्त्संवत्सरः पतिरेकाष्टके तव ।
सा न आयुष्मतीं प्रजां रायस्पोषेण सं सृज ॥ ८॥

आ । अयम् । अगन् । सम् - वत्सरः । पतिः । एक-अष्टके ।
तव ॥ सा । नः । आयुष्मतीम् । प्र-जाम् । रायः । पोषेण ।
सम् । सृज ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(एकाष्टके) अकेली व्यापक रहने वाली, वा अकेली भोजन स्थान शक्ति ! [प्रकृति] (अयम्) यह (संवत्सरः) यथावत् निवास देने वाला, (तव) तेरा (पतिः) पति वा रक्षक [परमेश्वर] (आ अगन्) प्राप्त हुआ है । (सा) लक्ष्मी तू (नः) हमारे लिये (आयुष्मतीम्) बड़ी आयु वाली (प्रजाम्) प्रजा को (रायः) धन की (पोषेण) बढ़ती के साथ (सं सृज) संयुक्त कर ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वान् साक्षात् कर लेते हैं कि परमेश्वर ही प्रकृति, जगत् सामग्री, का स्वामी अर्थात् उसके अंशों का संयोजक और वियोजक है, और कि प्रकृति के यथावत् प्रयोग से मनुष्य अपनी सन्तान सहित चिरंजीवी और धनी होते हैं ॥ ८ ॥

ऋतून् यज ऋतुपतीनार्तवानुत हायनान् ।
समाः संवत्सरान् मासान् भूतस्य पतये यजे ॥ ९ ॥

ऋतून् । यजे । ऋतु-पतीन् । आर्तवान् । उत । हायनान् ॥
समाः । सम्-वत्सरान् । मासान् । भूतस्य । पतये । यजे ॥ ९ ॥

८—अयम् । परिदृश्यमानः । आ, अगन् । गमेर्लुङ् । आगमत् । आगतः । संवत्सरः । म० २ । सम्यक् निवासकः । पतिः । रक्षकः । एकाष्टके । म० ५ । हे एकमात्रव्यापिके । एकमात्रभोजनस्थाने । तव । त्वदीयः । सा नः… । इति गतं म० ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(ऋतून्) ऋतुओं, (ऋतुपतीन्) ऋतुओं के स्वामियों [सूर्य वायु आदिकों], (आर्तवान्) ऋतुओं में उत्पन्न होनेवाले (हायनान्) पाने योग्य चावल आदि पदार्थों से (संवत्सरान्) यथा विधि निवास देने वाले, (मासान्) कर्मों के नापने वाले महीनों (उत्) और (समाः) सब अनुकूल क्रियाओं को (भूतस्य) सत्ता में आये हुये जगत् के (पतये) पति के (यजे यजे) में बार बार अर्पण करता हूं ॥ ९ ॥

भावार्थ—तत्वज्ञानी पुरुष ग्रीष्म, वर्षा, शीतादि ऋतुओं, और उनके कारण सूर्य, चन्द्र, वायु, पृथिवी आदि, और संसार के अन्य पदार्थों और क्रियाओं का आदि कारण जगत् पिता परमेश्वर को मानते और उसका धन्यवाद करते हैं ॥ ९ ॥

ऋतुभ्यंष्ट्वार्तवेभ्यो माद्भ्यः संवत्सरेभ्यः ।
धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे ॥ १० ॥

ऋतु-भ्यः । त्वा । । आर्तवेभ्यः । मात्-भ्यः । सम्-वत्सरेभ्यः ॥

९—ऋतून् । अर्त्तेश्च तुः । उ० १ । ७२ । इति ऋ गतौ-तु, स च कित् । वसन्तादिकालान् । यजे । यज देवपूजादानसङ्गतिकरणेषु । अहं समर्पयामि । ऋतुपतीन् । ऋतूनाम् अधिष्ठातॄन्, सूर्यचन्द्रवायुपृथिव्यादीन् देवान् । आर्तवान् । ऋतोरण् । पा० ५ । १ । १०५ । इति ऋतु-अण्, तदस्य प्राप्तमित्यर्थे । ऋतूद्भवान् । ऋतुजातान् । उत । अपि च । हायनान् । हश्च व्रीहिकालयोः । पा० ३ । १ । १४८ । इति ओहाक् त्यागे, ओहाङ् गतौ च-ण्युट् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७ । ३ । ३३ । इति युक् । दातव्यान् प्राप्तव्यान् व्रीह्यादीन् भोज्यपदार्थान् । समाः । अ० २ । ६ । १ । अनुकूलाः क्रियाः । संवत्सरान् । म० २ । सम्यग् वासयितॄन् द्वादशमासात्मकान् कालान् । मासान् । मस परिमाणे— घञ् । शुक्लकृष्णपक्षद्वयात्मकान् कालान् । भूतस्य । भू सत्तायाम्-क्त । सत्तां प्राप्तस्य चराचरात्मकस्य जगतः । पतये । तादर्थ्ये चतुर्थी । पालकस्य । स्वामिने ॥

धात्रे । वि-धात्रे । सम्-ऋधे । भूतस्य । पतये । यजे ॥१०॥

भाषार्थ—[हे एकाष्टके प्रकृति !] (त्वा) तुझ को (ऋतुभ्यः) ऋतुओं के लिये, (आर्तवेभ्यः) ऋतुओं में उत्पन्न पदार्थों के लिये, (माद्भ्यः) महीनों के लिये और (संवत्सरेभ्यः) यथावत् निवास देने वाले वर्षों के [सुधार के] लिये, (धात्रे) धारण करने वाले, (विधात्रे) रचने वाले, (समृधे) यथा नियम वढ़ानेवाले (भूतस्य) जगत् के (पतये) पति के (यजे) में समर्पण करता हूं ॥ १० ॥

भावार्थ—परमेश्वर नियम से जगत् को उत्पन्न करनेवाली प्रकृति की चेष्टाओं को सब ऋतुओं में देखते हुये विद्वान् लोग अपने समय को उपकार में लगाते हैं ॥ १० ॥

इडया जुह्वतो वयं देवान् घृतवता यजे ।
गृहानलुभ्यतो वयं सं विशेमोप गोमतः ॥ ११ ॥

इडया । जुह्वतः । वयम् । देवान् । घृत-वता । यजे ॥
गृहान् । अलुभ्यतः । वयम् । सम् । विशेम । उप । गो-मतः ॥११

भाषार्थ—(इडया) स्तुति योग्य प्रकृति [की विद्या] से (घृतवता= घृतवता कर्मणा) सार युक्त [कर्म] के द्वारा (जुह्वतः) होम [आत्म दान करने वाले (देवान्) देवताओं को (वयम्) हम (यजे=यजामहे) पूजते हैं

१०—ऋतुभ्यः । म० ६ । वसन्तादीनां प्रीत्यर्थम् । त्वा । त्वाम् । एकाष्टकाम् । प्रकृतिम् । आर्तवेभ्यः । म० ६ । ऋतूद्भवेभ्यः । माद्भ्यः । पद्दन्नोमास्० । पा० ६ । १ । ६३ । इति मासशब्दस्य मास् इत्यादेशः । सस्य तः मासेभ्यः । संवत्सरेभ्यः । म० २ । वर्षेभ्यः । धात्रे । धारयित्रे । विधात्रे । सर्वस्य निर्मात्रे । समृधे । सम्+ऋधु वृद्धौ-क्विप् । समर्धयित्रे । अन्यत् गतम्—६ ॥

११-इडया । म०६ । स्तुत्यया प्राप्तव्यया वा प्रकृत्या । जुह्वतः । हु दानादनेषु-शतृ । शसि रूपम् । होमम् आत्मसमर्पणं कुर्वतः । वयम् । पुरुषाः

[जिससे] (अलुभ्यतः) तृष्णा रहित [सर्वथा भरे पूरे) और (गोमतः) बहुत सी उत्तम २ गौओं वाले (गृहान्) घरों में (उप=उपेत्य) आकर (वयम्) हम (संविशेम) सुख से रहें ॥ ११ ॥

भावार्थ—संसार के ज्ञान से उत्तम कामों में आत्मदान करने वाले महात्माओं के हम आदर पूर्वक अनुगामी बनें और सब कामनाओं और घृत दुग्धादि पोषक पदार्थों को प्राप्त करके आनन्द भोगें ॥ १ ॥

एकाष्टका तपसा तप्यमाना जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम्। तेन देवा व्यसहन्त शत्रून् हन्ता दस्यूनामभवच्छचीपतिः ॥ १२ ॥

एक-अष्टका । तपसा । तप्यमाना । जजान । गर्भम् । महि-महिमानम् । इन्द्रम् ॥ तेन । देवाः । वि । असहन्त । शत्रून् । हन्ता । दस्यूनाम् । अभवत् । शची-पतिः ॥ १२ ॥

भाषार्थ—(एकाष्टका) अकेली व्यापक रहने वाली वा अकेली भोजन स्थान शक्ति [प्रकृति] ने (तपसा) बड़े ऐश्वर्य वाले ब्रह्म द्वारा (तप्यमाना)

देवान् । विजिगीषून् व्यवहारकुशलान् वा पुरुषान् । घृतवता । दीप्तिमता सारयुक्तेन वा, कर्मणा-इति शेषः । यजे । तिङां तिङो भवन्ति । वा० पा० ७ । १ । ३९ । इत्येकवचनं बहुवचने । यजामहे । पूजयामः । गृहान् । गृह ग्रहणे-क । गेहानि । अलुभ्यतः । लुभ गार्ध्ये=आकाङ्क्षायाम् विमोहने च-शतृ, दिवादित्वात् श्यन् । शसि रूपम् । तृष्णारहितान् सर्वमनोरथयुक्तान् । संविशेम । सुखेन निवसेम । उप । उपेत्य । आगत्य । गोमतः । भूम्नि प्रशंसायां च मतुप् । बहुभिः प्रशस्ताभिर्गोभिर्युक्तान् ॥

१२-एकाष्टका । म० ८ । तपसा । सर्वधातुभ्योऽसुन् । उ० ४ । १८६ । इति तप दाहैश्वर्ययोः—असुन् । तप्यते धनी, ईश्वरो भवतीत्यर्थः । ऐश्वर्यवता ब्रह्मणा । तप्यमाना । तप ऐश्वर्ये-शानच् । दिवादिः, आत्मनेपदी । ईशाना

ऐश्वर्य वाली होकर (गर्भम्) स्तुति योग्य, (महिमानम्) पूजनीय (इन्द्रम्) परम ऐश्वर्य वाले जीव को (जजान) प्रकट किया। (तेन) उस [इन्द्र, जीव] के द्वारा (देवाः) प्रकाशमान इन्द्रियों ने (शत्रून्) शत्रुओं [दोषों] को (वि) विविध प्रकार से (असहन्त) हराया है, और (शचीपतिः) वाणियों वा कर्मों वा बुद्धियों का पति [इन्द्र, जीव] (दस्यूनाम्) दस्युओं (हन्ता) मारने वाला (अभवत्) हुआ है ॥ १२ ॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर नियम से प्रकृति के संयोग वियोग से शरीर पाकर इन्द्रियों द्वारा परीक्षा करके दोषों का त्याग और गुणों का ग्रहण करके आनन्द भोगते और भुगाते हैं ॥ १२ ॥

(तपस्) शब्द ब्रह्म वा परमेश्वर वाची है, जैसे (ओं तपः । ओं सत्यम) प्राणायाम मन्त्र में है। ऋग्वेद मण्डल १० सूक्त १९० मन्त्र १ में भी ऐसा वर्णन है।

ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत ॥

(ऋतम्) यथार्थ वेदशास्त्र (च) और (सत्यम्) सत्ता वाला जगत् (च) भी (अभीद्धात्) सर्वथा प्रकाशमान (तपसः अधि) तप अर्थात् ऐश्वर्य वाले ब्रह्म सेही (अजायत) उत्पन्न हुआ है ॥

समर्था सती। **जजान** । जनयामास। प्राकाशयत् **गर्भम्** । अर्त्तिगृभ्यां भन्। उ० ३। १५२। इति गॄ शब्दे-भन्। गर्भो गृभेर्गृणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा यदा हि स्त्री गुणान् गृह्णाति गुणाश्चास्या गृह्यन्तेऽथ गर्भो भवति-निरु० १०। २३। गर्भं गर्भभूतं यद्वा गरणीयं स्तुत्यं वन्दनीयम्—इति सायणः। **महिमानम्** । हृ भृधृसृस्तृशृभ्य इमनिच्। उ० ४। १४८। इति मह पूजायाम्—इमनिच्। पूजनीयम्। **इन्द्रम्** । ऐश्वर्यवन्तं जीवम्। **तेन** । इन्द्रेण सह। **देवाः** । द्योतनात्मकाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि—इति महीधरो यजु० ४० । ४। चक्षुरादीनीन्द्रियाणि वा—तत्रैव दयानन्दभाष्ये। **वि** । विविधम्। विशेषेण। **असहन्त** । अभ्यभवन्। **शत्रून्** । शातयितॄन्। घातकान्। **हन्ता** । नाशकः। **दस्यूनाम्** । अ० २। १४। ५। उपक्षपयितॄणाम्। चौराणाम्। **अभवत्** । आसीत्। **शचीपतिः** । सर्वधातुभ्य इन्। उ० ४। ११८। इति शच व्यक्तायां वाचि—इन्। कृदिकारादक्तिनः। वा० पा० ४। १। ४५। इति ङीप्। शची=वाक्—निघ० १। ११। कर्म—२। १। प्रज्ञा—३। ९। शचीनां वाचां कर्मणां प्रज्ञानां वा पालकः यथार्थवक्ता यथार्थकर्मा यथार्थ प्रज्ञो वा॥

इन्द्रपुत्रे सोमपुत्रे दुहितासि प्रजापतेः ।
कामानस्माकं पूरय प्रति गृह्णाहि नो हविः ॥ १३ ॥

इन्द्र-पुत्रे । सोम-पुत्रे । दुहिता । असि । प्रजा-पतेः ॥ कामान् ।
अस्माकम् । पूरय । प्रति । गृह्णाहि । नः । हविः ॥ १३ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रपुत्रे) हे सूर्य जैसे पुत्रवाली ! (सोमपुत्रे) हे चन्द्रमा जैसे पुत्रवाली ! [प्रकृति], तू (प्रजापतेः) प्रजारक्षक परमेश्वर के (दुहिता) कार्यों की पूर्ण करने वाली (असि) है, (अस्माकम्) हमारे (कामान्) मनोरथों को (पूरय) पूर्ण कर, (नः) हमारी (हविः) भक्ति को (प्रति गृह्णाहि) स्वीकार कर ॥ १३ ॥

भावार्थ—परमेश्वर ने प्रकृति से सूर्य चन्द्रादि लोक और बड़े २ प्रतापी और उपकारी मनुष्य उत्पन्न किये हैं; उस प्रकृति की शक्तियों के ज्ञान और प्रयोग से संसार की भलाई चाहने वाले पुरुष अपनी कामनायें पूरी करते हैं ॥ १३ ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

१३—**इन्द्रपुत्रे** । इन्द्रवत्पुत्रो यस्यास्तादृशि । हे सूर्यवत्पुत्रयुक्ते । **सोमपुत्रे** । हे चन्द्रवत्पुत्रयुक्ते प्रकृते ! **दुहिता** । नप्तृनेष्टृत्वष्टृ०। उ० २ । ९५ । इति दुह प्रपूरणे-तृच् । दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धेर्वा—निरु० ३ । ४ । पिता दुहितुर्गर्भं दधाति पर्जन्यः पृथिव्याः-निरु०४ । २१ । अत्र पृथिव्येव दुहितृ-शब्देनोक्ता, सा हि द्युलोकात् ' दूरे निहिता ' अथवा सा हि द्युलोकं " दोग्धीति " दुहिता-इति देवराजयज्वा तट्टीकायाम् । दोग्धि कार्याणि प्रपूरयतीति सा । कार्याणां प्रपूरयित्री । **असि** । भवसि । **प्रजापतेः** । प्रजानां मनुष्यादीनां रक्षकस्य परमेश्वरस्य । **कामान्** । मनोरथान् । **अस्माकम्** । **पूरय** । समर्धय । **प्रति** । **गृह्णाहि** । प्रतिगृहाण । स्वीकुरु । **नः** । अस्माकम् । **हविः** । आत्मदानम् । भक्तिम् ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

सूक्तम् ११ ॥

१-८ ॥ राजयक्ष्मघ्नं देवता । १-४ त्रिष्टुप् । ५, ६ अनुष्टुप्, ७ पथ्या पङ्क्तिः । ८ षट्पदानुष्टुप् ॥

रोगनाशनायोपदेशः—रोग नाश करने के लिये उपदेश ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह यद्येतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कम् । अज्ञात-यक्ष्मात् । उत । राज-यक्ष्मात् ॥ ग्राहिः । जग्राह । यदि । एतत् । एनम् । तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥१॥

भाषार्थ—[हे प्राणी !] (त्वा) तुझ को (हविषा) भक्ति के साथ (कम्) सुख से (जीवनाय) जीवन के लिये (अज्ञातयक्ष्मात्) अप्रकट रोग से (उत) और (राजयक्ष्मात्) राज रोग से (मुञ्चामि) मैं छुड़ाता हूं । (यदि) जो (ग्राहिः) जकड़ने वाली पीड़ा [गठिया रोग] ने (एतत्) इस समय में (एनम्) इस प्राणी को (जग्राह) पकड़ लिया है, (तस्याः) उस [पीड़ा] से

१—मुञ्चामि । विश्लेषयामि । त्वा । प्राणिनम् । हविषा । आत्मदानेन । भक्त्या । उपायेन । जीवनाय । प्राणधारणाय । चिरकालायशोधारणाय-इत्यर्थः । कम् । अव्ययम् । सुखेन । अज्ञातयक्ष्मात् । अर्तिस्तुसुहु० । उ० १ । १४० । इति यक्ष पूजायाम्-मन् । अलक्षितमहारोगात् । राजयक्ष्मात् । राजदन्तादिषु परम् । पा० २ । २ । ३१ । इति उपसर्जनस्य परत्वम् । यक्ष्माणां राजा राजयक्ष्मः, तस्मात् । क्षयरोगात् । ग्राहिः । अ० २ ।

(इन्द्राग्नी) हे सूर्य और अग्नि ! (एनम्) इस [प्राणी] को (प्र मुमुक्तम्) तुम छुड़ाओ ॥ १ ॥

भावार्थ—सद्वैद्य गुप्त और प्रकट रोगों से विचार पूर्वक रोगी को अच्छा करता है, ऐसे ही प्रत्येक मनुष्य (इन्द्राग्नी) सूर्य और अग्नि अर्थात् सूर्य से लेकर अग्नि पर्यन्त अर्थात् दिव्य और पार्थिव सब पदार्थों से उपकार लेकर, अथवा सूर्य और अग्नि के समान तेजस्वी विद्वानों से मिलकर, अपने दोषों को मिटाकर यशस्वी होवे ॥ १ ॥

इस मन्त्र का मिलान अथर्व० का० २ सू० ९ म० १ से करो ॥

मन्त्र १-४ ऋग्वेद १० । १६१ । १-४ कुछ भेद से, और फिर अथर्व० २० । ९६ । ६-९ में हैं । ऋग्वेद में इस सूक्तका ऋषि [यक्ष्मनाशनः प्राजापत्यः] और देवता [राजयक्ष्मघ्नम्] हैं ॥

यदि॑ क्षि॒तायु॒र्यदि॑ वा॒ परे॑तो॒ यदि॑ मृ॒त्योर॑न्ति॒कं नी॑त ए॒व । तमा ह॑रामि॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॒दस्पा॑र्षमेनं श॒तशा॑रदाय ॥ २ ॥

यदि॑ । क्षि॒त-आ॒युः । यदि॑ । वा॒ । परा॑-इ॒तः । यदि॑ । मृ॒त्योः । अ॒न्ति॒कम् । नि-इ॒तः । ए॒व ॥ तम् । आ । ह॒रा॒मि॒ । निः-ऋ॑तेः । उ॒प-स्था॑त् । अस्पा॑र्षम् । ए॒न॒म् । श॒त-शा॑रदाय ॥२॥

भावार्थ—(यदि) चाहे [यह] (क्षितायुः) टूटी आयु वाला, (यदि

९ । १ । ग्रहणशीला पीड़ा । जग्राह । गृहीतवती । यदि । चेत् । तस्याः । आस्याः सकाशात् । इन्द्राग्नी । सूर्याग्नी । दिव्यपार्थिवपदार्थाः, यद्वा । तद्वत् तेजस्वी विद्वान् पुरुषः । प्र मुमुक्तम् । मुचेर्विकरणस्य लुः । प्रमोचयतम् । एनम् । शरीरस्थं प्राणिनम् ॥

२—यदि । चेत् । क्षितायुः । क्षीणजीवनः । यदि वा । अथवा ।

वा) अथवा (परेतः) अंग भङ्ग है, (यदि) चाहे (मृत्योः) मृत्यु के (अन्तिकम्) समीप (एव) ही (नीतः=नि-इतः) आ चुका है। (तम्) उसको (निर्ऋतेः) महामारी की (उपस्थात्) गोद से (आ हरामि) लिये आता हूं, (एनम्) इसको (शतशारदाय+जीवनाय) सौ शरद् ऋतुओं वाले [जीवन] के लिये (अस्पार्षम्) मैंने प्रबल किया है ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे चतुर वैद्य यत्न करके भारी २ रोगियों को चङ्गा करता है, ऐसे ही मनुष्य शारीरिक, आत्मिक और सामाजाजिक कठिन संकट पड़ने पर अपने आत्मा को प्रबल रक्खे ॥ २ ॥

अथर्व० १ । ३५ । १ । में (दीर्घत्वाय शतशारदाय) पाठ है, यहाँ (जीवनाय) पद मन्त्र १ से लाया गया है ॥

अन्य दो संहिताओं, सायणभाष्य और ऋग्वेद में (अस्पार्षम्) पाठ है, परन्तु बम्बई गवर्नमेंट संहिता में शोधा हुआ और अथर्व० का० २० सू० ९६ म० ७ में [अस्पार्शम्) पाठ है। हमने (अस्पार्षम्) लिया है।

सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषाहार्षमेनम् । इन्द्रो यथैनं शरदो नयात्यति विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ३ ॥

सहस्र-अक्षेण । शत-वीर्येण । शत-आयुषा । हविषा ।

परेतः । परा भङ्गे+इण् गतौ-क्त । भङ्गं प्राप्तः । मृत्योः । मरणस्य । अन्तिकम् । अन्त—मत्वर्थीयो ठन्, तस्य इकः । निकटम् । नीतः । नि+इतः । नीचैर्गतः । एव । अवश्यम् । तम् । रोगिणम् । आ हरामि । आ नयामि । निर्ऋतेः । अ० २ । १० । १ । निर्ऋतिः=कृच्छ्रापत्तिः—निरु० २ । ७ । महारोगस्य । अलक्ष्म्याः । उपस्थात् । उपस्थानात् । अङ्कात् । अस्पार्षम् । स्पृ प्रीति बलनयोः, छान्दसो लुङ् । प्रबलं कृतवानस्मि । एनम् । समीपस्थम् । आत्मानम् । शतशारदाय । अ० १ । ३५ । १ । शतशरदृतुयुक्ताय, जीवनाय, इति शेषः—म० १ ॥

आ । अहार्षम् । एनम् ॥ इन्द्रः । यथा । एनम् । शरदः ।
नयाति । अति । विश्वस्य । दुः-इतस्य । पारम् ॥ ३॥

भाषार्थ—(सहस्राक्षेण) सहस्रों नेत्रवाले, (शतवीर्येण) सैकड़ों सामर्थ्य वाले, (शतायुषा) सैकड़ों जीवन शक्ति वाले (हविषा) आत्मदान वा भक्ति से (एनम्) इस [आत्मा] को (आ अहार्षम्) मैंने उभारा है। (यथा) जिससे (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् मनुष्य (एनम्) इस [देही] को (विश्वस्य) प्रत्येक (दुरितस्य) कष्ट के (पारम्) पार (अति=अतीत्य) निकाल कर (शरदः) [सौ] शरद् ऋतुओं तक (नयाति) पहुंचावे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जब मनुष्य एकाग्रचित्त होकर अनेक प्रकार से अपनी दर्शन शक्ति, कर्मशक्ति और जीविकाशक्ति बढ़ाकर अपने को सुधारता है, तब वह इन्द्र पुरुष सब उलझनों को सुलझा कर यशस्वी होकर चिरंजीवी होता है ॥३॥

३—सहस्राक्षेण । सहस्रम् बहुनाम-निघ० ३ । १ । सहो बलम्—निघ० २ । ६ । रो मत्वर्थीयः । सहस्रं सहस्वत्-निरु० ३ । १० । बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् । पा० ५ । ४ । ११३ । इति षच् । सहस्रं बहूनि अक्षीणि चक्षूंषि दर्शनशक्तयो यस्य तेन तथोक्तेन । शतवीर्येण । शतम् । शो तीक्ष्णीकरणे-डतच् । बहुनाम । निघ० ३ । १ । शतं दशदशतः-निरु० ३ । १० । बहुसामर्थ्योपेतेन । शतायुषा । बहुजीवनसाधनयुक्तेन । हविषा । आत्मदानेन । भक्त्या । आ अहार्षम् । हृञ् हरणे—लुङ् समन्तात् अनैषम् । उन्नीतवानस्मि । एनम् । आत्मानम् । देहिनम् । इन्द्रः । प्रतापी जीवः । यथा । येन प्रकारेण । शरदः । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २ । ३ । ५ । इति द्वितीया । शतं शरदः संवत्सरान् । नयाति । णीञ् प्रापणे लेटि आडागमः । नयेत् । प्रापयेत् । अति । अतीत्य । विश्वस्य । सर्वस्य । प्रत्येकस्य । दुरितस्य । अ० २ । ६ । ५ । पापस्य । कष्टस्य । पारम् । पार कर्मसमाप्तौ—अच् । तीरम् । अन्तम् ॥

शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्ताञ्छतमु वसन्तान्। शतं त इन्द्रो अग्निः सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषाहार्षमेनम् ॥ ४॥

शतम्। जीव। शरदः। वर्धमानः। शतम्। हेमन्तान्। शतम्। ऊं इति। वसन्तान्॥ शतम्। ते। इन्द्रः। अग्निः। सविता। बृहस्पतिः। शत-आयुषा। हविषा। आ। अहार्षम्। एनम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(वर्धमानः+त्वम्) बढ़ती करता हुआ तू (शतम् शरदः) सौ शरद् ऋतुओं तक, (शतम् हेमन्तान्) सौ शीत ऋतुओं तक, (उ) और (शतम् वसन्तान्) सौ वसन्त ऋतुओं तक (जीव) जीता रह। (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान्, (अग्निः) तेजस्वी विद्वान्, (सविता) सब का चलाने वाला, (बृहस्पतिः +अहं जीवः) बड़े बड़ों के रक्षक मैंने (शतम्) अनेक प्रकारसे (ते) तेरे लिये (शतायुषा) सैकड़ों जीवन शक्ति वाले (हविषा) आत्मदान वा भक्ति से (एनम्) इस [आत्मा] को (आ अहार्षम्) उभारा है ॥ ४॥

४—शतम्। बहुनाम। जीव। प्राणान् धारय। शरदः। शरदृतून् वर्षाकालान् इत्यर्थः। वर्धमानः। वृद्धिं कुर्वाणः। हेमन्तान्। हन्तेर्मुट् हि च। उ० ३।१२९। इति हन वधगत्योः—झच्, हन्तेर्हिः, मुडागमः। हन्ति उष्णत्वम्। शीतकालान्। उ। समुच्चये। वसन्तान्। तॄभूवहिवसिभासि०। उ० ३। १२८। इति वस वासे, निवासे, आच्छादने च—झच्। पुष्पसमयान्। ग्रीष्मकालान्। शतम्। यथा तथा। बहुप्रकारेण। ते। तुभ्यम्। इन्द्रः। ऐश्वर्यवान्। अग्निः। अगि गतौ-नि। ज्ञानवान्। सविता। सर्वस्य प्रेरकः। बृहस्पतिः। अ० १। ८। २। तथा २। १३। २। बृहत्+पतिः, सुट्, तलोपः। बृहतां विदुषां कर्मणां वा पालकः। इन्द्रादीनि चत्वारि (अहम्) इति पदस्य विशेषणानि। अन्यद् व्याख्यातम्-म० ३॥

भावार्थ—मनुष्य उचित रीति से वर्षा, शीत और उष्ण ऋतुओं को सह कर बहु प्रकार मन्त्रोक्त विधि पर विद्यादि बल से शक्तिमान् होकर जीविका उपार्जन करता हुआ आत्मा की उन्नति करे ॥ ४ ॥

ऋग्वेद में (इन्द्रः अग्निः)=[इन्द्राग्नी और (आ अहार्षम् एनम्)=[इमम् पुनः दुः] ॥

प्र विशतं प्राणापानावनड्वाहाविव व्रजम् ।
व्य१न्ये यन्तु मृत्यवो यानाहुरितरांछतम् ॥ ५ ॥

प्र । विशतम् । प्राणापानौ । अनड्वाहौ-इव । व्रजम् ॥ वि । अन्ये । यन्तु । मृत्यवः । यान् । आहुः । इतरान् । शतम् ॥५॥

भाषार्थ—(प्राणपानौ) हे श्वास और प्रश्वास तुम दोनों, [इस शरीर में] (प्र विशतम्) प्रवेश करते रहो, (अनड्वाहौ-इव) रथ ले चलने वाले दो बैल जैसे (व्रजम्) गोशाला में (अन्ये) दूसरे (मृत्यवः) मृत्यु के कारण (वियन्तु) उलटे चले जावें (यान्) जिन (इतरान्) कामना नाशक [मृत्युओं] को (शतम्) सौ प्रकार का (आहुः) बतलाते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्राणायाम, व्यायामदि से अपने प्राण और अपान को

५—प्र विशतम् । अन्तः प्राप्नुतम् । प्राणापानौ । शरीरधारकौ श्वास-प्रश्वासौ । अनड्वाहौ । अनः शकटं वहतीति अनड्वान् । अनसि वहेः क्विप्, अनसो डकारः । अनसः शकटस्य रथस्य वोढारौ बलीवर्दौ । इव । यथा । व्रजम् । गोचरसंचर० । पा० ३ । ३ । ११९ । इति व्रज गतौ-घञोऽपवादत्वेन घप्रत्यायन्तो निपातितः । गोष्ठम् । वि यन्तु । विमुखा गच्छन्तु । अन्ये । धार्मिकमरणाद् भिन्नाः । मृत्यवः । मरणकारणानि । यान् । मृत्यून् । आहुः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि-लट् । ब्रुवन्ति । कथयन्ति विद्वांसः । इतरान् अ० ३।१०।७ इ+तॄ अभिभवे-अप् । सुकामनाशकान् । शतम् । बहून् ॥

अनुकूल रखकर शारीरिक अवस्था सुधारे रहें और दुराचारों से बचकर अपना जीवन शुभ कामों में लगावें ॥ ६ ॥

इहैव स्तं प्राणापानौ माप गातमितो युवम् ।
शरीरमस्याङ्गानि जरसे वहतं पुनः ॥ ६ ॥

इह । एव । स्तम् । प्राणापानौ । मा । अप । गातम् । इतः । युवम् ॥ शरीरम् । अस्य । अङ्गानि । जरसे । वहतम् । पुनः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(प्राणापानौ) हे श्वास प्रश्वास ! (युवम्) तुम दोनों (इह एव) इस में ही (स्तम्) रहो, (इतः) इससे (मा अप गातम्) दूर मत जाओ । (अस्य) इस [प्राणी] के (शरीरम्) शरीर और (अङ्गानि) अंगों को (जरसे) स्तुति के लिये (पुनः) अवश्य (वहतम्) तुम दोनों ले चलो ॥ ६ ॥

भावार्थ—प्राण और अपान वायु का संचार ठीक न होने से रुधिर जमकर रोग उत्पन्न होता है, इससे मनुष्य सब शरीर में वायु संचार ठीक रखकर दृढ़ शरीर वाले हों और स्तुति प्राप्त करें ॥ ६ ॥

जरायै त्वा परि ददामि जरायै नि धुवामि त्वा ।
जरा त्वा भद्रा नेष्ट व्य१न्ये यन्तु मृत्यवो यानाहुरितरान्छतम् ॥ ७ ॥

जरायै । त्वा । परि । ददामि । जरायै । नि । धुवामि

६—इह एव । अस्मिन्नेव शरीरे । स्तम् । भवतम् । प्राणापानौ । श्वासप्रश्वासौ । मा अप गातम । इण् गतौ–माङि लुङि । माप गच्छतम् । इतः । अस्माच्छरीरात् । युवम । युवाम् । शरीरम । अ० २ । १२ । ८ । कायम् । अस्य । पुरुषस्य । अङ्गानि । देहावयवान् । जरसे । अ० १ । ३० । २ । जू स्तुतौ, यद्वा, गॄ शब्दे=स्तुतौ-असुन् । गस्यजः । स्तुत्यर्थम् । वहतम । युवां प्रापयतम् । पुनः अवधारणे ॥

त्वा ॥ जरा । त्वा । भद्रा । नेष्टु । वि । अन्ये । यन्तु । मृत्यवः । यान् । आहुः । इतरान् । शतम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—[हे प्राणी !] (त्वा) तुझे (जरायै) स्तुति पाने के लिये (परि) सब प्रकार (ददामि) दान करता हूं । (जरायै) स्तुति के लिये (त्वा) तेरे (नि धुवामि) निहोरे करता हूं [अथवा, तुझे झकझोरता हूं] (जरा) स्तुति (त्वा) तुझे (भद्रा=भद्राणि) अनेक सुख (नेष्ट) पहुंचावे । (अन्ये) दूसरे (मृत्यवः) मृत्यु के कारण (वि यन्तु) उलटे चले जावें, (यान्) जिन (इतरान्) कामना नाशक [मृत्युओं] को (शतम्] सौ प्रकार का (आहुः) बतलाते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—मनुष्य कभी नम्र, कभी कठोर होकर स्तुति के लिये अपना आत्मा लगावें, और निर्धनता, रोगादि मृत्यु के कारणों को हटाकर सुखी रहे ॥ ७ ॥

अभि त्वा जरिमाहित गामुक्षणमिव रज्ज्वा ।
यस्त्वा मृत्युरभ्यधत्त जायमानं सुपाशया ।
तं ते सत्यस्य हस्ताभ्यामुदमुञ्चद् बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

अभि । त्वा । जरिमा । अहित । गाम् । उक्षणम्-इव । रज्ज्वा ॥ यः । त्वा । मृत्युः । अभि-अधत्त । जायमानम् ।

७—जरायै । षिद्भिदादिभ्योऽङ् पा० ३ । ३ । १०४ । इति जॄ स्तुतौ—अङ्, टाप् । जरा स्तुतिर्जरतेः स्तुतिकर्मणः—निरु० १० । ८ । स्तुतिप्राप्तये । परि ददामि । अ० १ । ३० । २ । समर्पयामि । नि । आदरे । निश्चये । अधोभागे । धुवामि । धूञ् कम्पने, तुदादिः सकर्मकः । कम्पयामि । प्रेरयामि । त्वा । प्राणिनम् । भद्रा । भद्राणि । मङ्गलानि । नेष्ट । लेट् । नयतु प्रापयतु । अन्यद् गतम्—म० ५ ॥

सु-पाशया ॥ तम् । ते । सत्यस्य । हस्ताभ्याम् । उत् । अमु-ञ्चत् । बृहस्पतिः ॥ ८ ॥

[हे प्राणी !] (जरिमा) निर्बलता ने (त्वा) तुझको (अभि अहित) बांधा है, (उक्षाणम्) बलवान् (गाम् इव) बैल को जैसे (रज्ज्वा) रस्सी से। (यः मृत्युः) जिस मृत्यु ने (जायमानम्) उत्पन्न वा प्रसिद्ध होते हुये (त्वा) तुझ को (सुपाशया) दृढ़ फंदे से (अभि-अधत्त) बन्धन में किया है, (तम्) उस [मृत्यु] को (सत्यस्य) सत्य के (ते) तेरे (हस्ताभ्याम्) दोनों हाथों के हित के लिये (बृहस्पतिः) बड़े बड़ों के रक्षक [देवगुरु] परमेश्वर वा आचार्य ने [तुझ से] (उत् अमुञ्चत्) छुड़ा दिया है ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य जन्म से लेकर भूख, पियास, रोग आदि विपत्तियों से ईश्वरदत्त ज्ञान और विद्वानों की रक्षा तथा शिक्षा द्वारा छूट कर दोनों हाथों अर्थात् सब प्रकार से धर्म आचरण के लिये आगे बढ़ता है ॥ ८ ॥

८—**अभि अहित** । अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने । अश्वाभिधानी=अश्व-बन्धनरज्जुः । ततो लुङ् । स्थाघ्वोरिच्च । पा० १ । २ । १७ । इति इत्वकित्त्वे । बद्धं कृतवान् । **त्वा** । त्वां प्राणिनम् । **जरिमा** । हभृधृसृस्तृशृभ्य इम-निच् । उ० ४ । १४८ । इति जॄष् वयोहानौ — इमनिच् । जरा । निर्ब-लता । **गाम्** । वृषभम् । **उक्षाणम्** । श्वनुक्षन्पूषन् ० । उ० १ । १५९ । इति उक्ष सेचने वृद्धौ च-कनिन् । उक्षा उक्षतेर्वृद्धिकर्मणः-निरु० १२ । ९ । वा षपूर्वस्य निगमे । पा० ६ । ४ । ९ । इति दीर्घाभावः । उक्षाणम् । बल-वन्तम् । **इव** । यथा **रज्ज्वा** । सृजेरसुम् च । उ० १ । १५ । इति सृज त्यागे-उ । रूपसिद्धिर्निपातः । सृज्यते रच्यते इति । बन्धनसाधनवस्तुना । **यः** । **त्वा** । **मृत्युः** । **अभि-अधत्त** । धाञो लङ् । अबध्नात् । **जायमानम्** । उत्पद्यमा-नम् । प्रसिद्धिं कुर्वन्तम् । **सुपाशया** । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेया० । पा० ७ । १ । ३९ । इति तृतीयाविभक्तौ या । सुपाशेन । दृढबन्धनेन । **तम्** । मृत्युम् **ते** । तव । **सत्यस्य** । यथार्थनियमस्य । **हस्ताभ्याम्** । कराभ्याम् तयोर्हि-तार्थम् । **उत् अमुञ्चत्** । उदमोचयत् । **बृहस्पतिः** । म० ४ । बृहतां पतिः । देवगुरुः परमेश्वरः । आचार्यः ॥

सूक्तम् १२ ॥

१—८ । शाला देवता ॥ १, २, ४—६, ८ त्रिष्टुप् । ३ पथ्या पङ्क्तिः । ७, ८ अनुष्टुप् ॥

नवशाला निर्माणं प्रवेशश्च—नवीन शाला का निर्माण और प्रवेश ॥

इहैव ध्रुवां नि मिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठाति घृतमुक्षमाणा । तां त्वा शाले सर्ववीराः सुवीरा अरिष्टवीरा उप सं चरेम ॥ १ ॥

इह । एव । ध्रुवाम् । नि । मिनोमि । शालाम् । क्षेमे । तिष्ठाति । घृतम् । उक्षमाणा ॥ ताम् । त्वा । शाले । सर्व-वीराः । सु-वीराः । अरिष्ट-वीराः । उप । सम् । चरेम ॥ १ ॥

भाषार्थ — (इह एव) यहां पर ही (ध्रुवाम्) ठहराऊ (शालाम्) शालाको (नि मिनोमि) जमाकर बनाता हूं । वह (घृतम्) घी (उक्षमाणा) सींचती हुई (क्षेमे) लब्ध वस्तु की रक्षा में (तिष्ठाति) ठहरी रहे । (शाले) हे शाला (ताम् त्वा) उस तुझ में (उप=उपेत्य) आकर (सर्ववीराः) सब

१—इह । अस्मिन् विचारिते स्थाने । एव । अवधारणे । ध्रुवाम् । ध्रु स्थैर्ये गतौ च—क । स्थिराम् । निश्चिताम् । नि मिनोमि । डुमिञ् प्रक्षेपणे । नितरां प्रक्षिपामि स्थापयामि । शालाम् । तमिविशि विडि० । उ० १ । ११८ । इति शो निशाने तनूकरणे—कालन् । अथवा, शाल कथने—अच् । टाप् । गृहम् । क्षेमे । लब्धवस्तुनो रक्षणे । कुशले । तिष्ठाति । लेटि आडागमः । तिष्ठेत् । घृतम् । आज्यम् । दीप्तिम् । उक्षमाणा । सिञ्चन्ती । प्रयच्छन्ती । ताम् । तादृशीम् । त्वा । शाले । सर्ववीराः । अनेकशूरोपेताः । सुवीराः । शुभगुणवीरैर्युक्ताः । अरिष्टवीराः । रिष हिंसायाम्-क्त ।

वीर पुरुषों वाले (सुवीराः) अच्छे २ पराक्रमी पुरुषों वाले और (अरिष्टवीराः) नीरोग पुरुषों वाले (संचरेम) हम चलते फिरते रहें ॥ १ ॥

भावार्थ—हम अपने घर दृढ और उचित विभाग वाले बनावें, जिस से वायु घाम आदि के यथावत् सेवन से सब गृहस्थ स्त्री पुरुष सदा हृष्ट पुष्ट और स्वस्थ रहें ॥ १ ॥

इहैव ध्रुवा प्रति तिष्ठ शालेऽश्वावती गोमती सूनृतावती। ऊर्जस्वती घृतवती पयस्वत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

इह । एव । ध्रुवा । प्रति । तिष्ठ । शाले । अश्व-वती । गो-मती । सूनृता-वती ॥ ऊर्जस्वती । घृत-वती । पयस्वती । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

भावार्थ—(शाले) हे शाला ! तू (इह एव) यहां पर ही (अश्वावती) बहुत घोड़ों वाली, (गोमती) बहुत गौओं वाली और (सूनृतावती) बहुत प्रिय सत्य वाणियों वाली होकर (ध्रुवा) ठहराऊ (प्रतितिष्ठ) जमी रह । (ऊर्जस्वती) बहुत अन्न वाली, (घृतवती) बहुत घी वाली और (पय-

---

अहिंसितवीराः। स्वस्थशरीरयुक्ताः । उप । उपेत्य। संचरेम । व्यवहरेम ॥

२—ध्रुवा । दृढा । प्रति तिष्ठ । स्थिरता भव । वर्तस्व । शाले । हे गृह । अश्वावती । मादुपधायाश्च०। पा० ८ । २ । ११ । इति मतुपो वत्वम् । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय०। पा० ६ । ३ । १३१ । इति मतौ दीर्घः । भूमनिन्दाप्रशंसासु० । इति सर्वत्र भूम्नि मतुप् । बहुभिरश्वैरुपेता । गोमती । बहुभिर्गोभिर्युक्ता । सूनृतावती । सु+नृत नर्तने- घञर्थे कः । यद्वा । सु+ नृ+तन विस्तारे-ड । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः । वा टाप् । सुष्ठुनृत्यतेऽनेन, यद्वा, सुनृषु शोभननरेषु तायते विस्तीर्यते । सूनृ-

स्वती] बहुत दुध वाली होकर (महते) बड़ी (सौभगाय) सुन्दर भाग्यवानी के लिये (उत् श्रयस्व) ऊंची हो ॥ २ ॥

भावार्थ--- मनुष्य शाला में योग्य योग्य स्थान बनाकर उनको आवश्यक पदार्थों से भरपूर रक्खें ॥

धुरुण्य॑सि शाले बृहच्छ॑न्दाः पूतिधान्या । आ त्वा वुत्सो ग॑मेदा कु॑मार आ धे॒नवः॑ सायमास्पन्द॑मानाः ॥३॥

धुरुणी । असि । शाले । बृहत्-छ॑न्दाः । पूति-धान्या ॥ आ । त्वा । वृत्सः । गमे॒त् । आ । कुमारः । आ । धे॒नवः॑ । सायम् । आ-स्पन्द॑मानाः ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(शाले) हे शाला ! तू (बृहच्छन्दाः) विशाल छतवाली, वा बहुत से छन्द वा वेद मन्त्रों वाली, (पूतिधान्या) शुद्ध धान्य वाली (धरुणी) भण्डार (असि) है । (त्वा) तुझ में (वत्सः) बछड़ा (आ) और

ता, अन्ननाम-निघ० २ । ७ । सूनृतम्, सत्यप्रियवाक्यम् इति कोषे । सत्यप्रियवाग्भिर्बालादीनां वाणीभिर्युक्ता । **ऊर्जस्वती** । ऊर्ज बलप्राणनयोः-असुन् । प्रभूतान्नवती । **घृतवती** । बहुघृतयुक्ता । **पयस्वती** । बहुदुग्धा । **उच्छ्रयस्व** । उद्गता, उत्कृष्टा भव । **महते** । प्रभूताय । **सौभगाय** । अ० १ । १८ । २ । सुभग-अण् । सुभगत्वाय । ऐश्वर्यवत्त्वाय ॥

३—**धरुणी** । कृवृदारिभ्य उनन् । उ० ३ । ५३ । इति धृञ्-उनन् । ङीप् । भोगजातस्य धारयित्री । **शाले** । **बृहच्छन्दाः** । चन्देरादेश्च छः । उ० ४ । २१९ । इति बृहत्+चदि आह्लादे-असुन् । चस्य छः । यद्वा । छदि आच्छादने-असुन् । प्रभूताच्छादना । महद्भिश्छन्दोभिर्वेदमन्त्रैरुपेता । **पूतिधान्या** । क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् । पा० ३ । ३ । १७४ । इति पूञ् शोधे-क्तिच् । पूतानि पवित्राणि धान्यानि यस्यां सा तथोक्ता । शुद्धधान्ययुक्ता । **वत्सः** ।

(कुमारः) बालक (आ गमेत्) आवे । (सायम्) सायंकाल में (आस्पन्द-मानाः) कूदती हुई (धेनवः) दुधैल गौयें (आ=आगच्छन्तु) आवें ॥ ३ ॥

भावार्थ—स्पष्ट है। और २ स्थानों के साथ घरों में वैदिकशयन भी होवे ॥ ३ ॥

इमां शालां सविता वायुरिन्द्रो बृहस्पतिर्नि मिनोतु प्रजानन् । उक्षन्तूद्ना मरुतो घृतेन भगो नो राजा नि कृषिं तनोतु ॥ ४ ॥

इमाम् । । शालाम् । सविता । वायुः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । नि । मिनोतु । प्र-जानन् ॥ उक्षन्तु । उद्ना । मरुतः । घृतेन । भगः । नः । राजा । नि । कृषिम् । तनोतु ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(इमाम् शालम्) इस शाला को (सविता) सब का चलाने वाला पुरुष [वा सूर्य], (वायुः) वेगवान् पुरुष [वा पवन] (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् पुरुष [वा मेघ] और (प्रजानन्) ज्ञानवान् (बृहस्पतिः) बड़े बड़े कामों का रक्षक पुरुष [प्रत्येक] (नि मिनोतु) जमाकर बनावे । (मरुतः) शूर देवता

वृतॄवदिवचिवसि० । उ० ३ । ६२ । इति वद कथने-सप्रत्ययः । वदतीति वत्सः । आगमेत् । आगच्छेत् । आ । समुच्चये । कुमारः । कमेः किदुच्चोप-धायाः । उ० ३ । १३८ । इति कम इच्छायाम्-आरन् । यद्वा । कुमार क्रीडायाम्-अच् । कमनीयः क्रीडको वा । बालकः । आ । आगच्छेयुः । धेनवः । दोग्ध्र्यो गावः । सायम् । सयंकाले । आस्पन्दमानाः । स्पदि ईषत्कम्पे शानच् । कूर्दमानाः । क्रीड़ां कुर्वाणाः ॥

४—इमाम् । रच्यमानाम् । शालाम् । गृहम् सविता । सर्वस्य प्रेरकः पुरुषः सूर्यो वा । वायुः । वेगवान् पुरुषः पवनो वा । इन्द्रः । ऐश्वर्यवान् पुरुषो मेघो वा । बृहस्पतिः । अ० १ । ८ । २ । बृहतां कर्मणां

[विद्वान् लोग] (उद्ना) जल से और (घृतेन) घी से (उक्षन्तु) सींचें, और (भगः) भाग्यवान् (राजा) राजा [प्रधान पुरुष] (नः) हमारे लिये (कृषिम्) खेती को (नि) सदैव (तनोतु) बढ़ावे ॥ ४ ॥

भावार्थ—शाला निर्माण में प्रधान पुरुष और सब कार्यकर्ता कर्म-कुशल हों, और घाम, वायु और मेघ, और जल, घी आदि सामग्री के लिये यथावत् अवकाश रहे। और निर्वाह के लिये खेती की विद्या का विस्तार करें ॥ ४ ॥

मानस्य पत्नि शरणा स्योना देवी देवेभिर्निमितास्यग्रे । तृणं वसाना सुमना असस्त्वमथास्मभ्यं सहवीरं रयिं दाः ॥ ५ ॥

मानस्य । पत्नि । शरणा । स्योना । देवी । देवेभिः । नि-मिता । असि । अग्रे ॥ तृणम् । वसाना । सु-मनाः । असः । त्वम् । अथ । अस्मभ्यम् । सह-वीरम् । रयिम् । दाः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(मानस्य) हे मान अर्थात् प्रतिष्ठा की (पत्नि) रक्षा करनेवाली, (शरणा) शरण देने वाली, (स्योना) सुखदायिनी, (देवी) उज्याले वाली

रक्षकः पुरुषः । निमिनोतु । डुमिञ् प्रक्षेपणे । स्थापयतु । दृढां करोतु । प्रजानन् । शालानिर्माणप्रकारं प्रकर्षेण जानन् । उक्षन्तु । सिञ्चन्तु । उद्ना । पद्दन्नोमास्० । पा० ६ । १ । ६३ । इति उदकशब्दस्य उदन् । असंज्ञायाम् अकारलोपः । उदकेन । मरुतः । अ० १ । २० । १ । शत्रूणां मारणशीलाः । शूराः । घृतेन । घृ सेके दीप्तौ-क्त । आज्येन । भगः । अ० १ । २६ । २ । भजनीयः । भाग्यवान् । नः । अस्मभ्यम् । राजा । प्रतापी । प्रधानः । कृषिम् । इगुपधात् कित् । उ० ४ । १२० । इति कृष विलेखने-इन् । स च कित् । भूमिकर्षणविद्याम् । नि । नितराम् । तनोतु । विस्तारयतु ॥

५मा—नस्य । मान पूजायाम्-घञ् । चित्त समुन्नतेः । सत्कारस्य । पत्नि ।

तू (देवेभिः=०-वैः) देवताओं [विश्वकर्मा पुरुषों] करके (निमिता) मा थी हुई (अग्रे) हमारे सन्मुख (असि) वर्त्तमान है। (तृणम्) घास को (वसाना) पहिने हुये (त्वम्) तू (सुमनाः) प्रसन्न मन वाली (असः) हो, (अथ) और (अस्मभ्यम्) हमें (सहवीरम्) वीर पुरुषों के सहित (रयिम्) धन (दाः) दे ॥ ५ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य गृहनिर्माण विद्या में कुशल पुरुषों से सम्मति लेकर बाहिर और भीतर से मनोरम्य घर बनावें, जिससे संसार में सन्मान हो और सब गृहस्थ स्वस्थ, वीर और उद्योगी होकर धनवान् होवें ॥ ५ ॥

(अथास्मभ्यं सहवीरं रयिं दाः) यह पाद अ० २ । ६ । ५ । में आया है ॥

ऋ॒तेन॒ स्थूणा॒मधि॑ रोह वंशो॒ग्रो वि॒राज॒न्नप॑ वृङ्क्ष्व॒ शत्रू॑न् । मा ते॑ रिषन्नुपस॒त्तारो॑ गृ॒हाणां॑ शाले श॒तं जी॑वेम श॒रद॒: सर्व॑वीराः ॥ ६ ॥

ऋ॒तेन॑ । स्थूणा॑म् । अधि॑ । रो॒ह॒ । वं॒श॒ । उ॒ग्रः । वि॒-रा॒जन् । अप॑ । वृ॒ङ्क्ष्व॒ । शत्रू॑न् ॥ मा । ते॒ । रि॒ष॒न् । उ॒प॒-स॒त्तारः॑ । गृ॒हाणा॑म् । शा॒ले॒ । श॒तम् । जी॒वे॒म॒ । श॒रदः॑ । सर्व॑-वीराः ॥६॥

भाषार्थ—(वंश) हे बांस तू (ऋतेन) अपने सत्य से (स्थूणाम्)

अ० ३ । १० । २ । हे पालयित्रि । शरणा । अर्श आदिभ्योऽच् । पा० ५ । २ । १२७ । इति शरण-अच् मत्वर्थे । टाप् । शरणवती । आश्रयवती । स्योना । स्योनं सुखं व्याख्यातम् । अ० २ । १० । ७ । पूर्ववत् अच् टाप् च । सुखवती । देवी । द्योतमाना । देवेभिः । देवैः । विश्वकर्मभिः । निर्माणविद्याकुशलैः । निमिता । डुमिञ् क्षेपे-क्त । दृढीकृता । असि । वर्तसे । अग्रे । अस्माकमभिमुखम् । तृणम् । अ० २ । ३० । १ । तृह हिंसायाम्-क्न, हलोपः । गवादिभक्ष्यम् । वसाना । वस आच्छादने-शानच् । आच्छादयन्ती । सुमनाः । शोभनमनस्का । असः । अस्तेर्लेटि अडागमः । भव । अथ...दाः । इतिगतम्, अ० २ । ६ । ५ । दाः । दद्याः ॥

थूनी [टेक वा खूंटी] पर (अधि रोह) चढ़ जा, और (उग्रः) दृढ़ वा प्रचंड होकर (विराजन्) विशेष रूप से प्रकाशित होता हुआ तू (शत्रून्) शत्रुओं को (अप वृङ्क्ष्व) दूर हटा दे । (शाले) हे शाला ! (ते) तेरे (गृहाणाम्) घरों के (उपसत्तारः) रहनेवाले पुरुष (मा रिषन्) दुःखी न होवें । (सर्ववीराः) सब वीरों को रखते हुये हम लोग (शतम्) सौ (शरदः) शरद् ऋतुओं तक (जीवेम) जीते रहें ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपने घर ऊंचे, दृढ़ और प्रकाशयुक्त बनावें जिस से चोर डाकू सिंहादि हिंसक और रोग न सता सकें और सब लोग स्वस्थ होकर वीर रहें ॥ ६ ॥

एमां कुमारस्तरुण आ वत्सो जगता सह ।
एमां परिस्रुतः कुम्भ आ दध्नः कलशैरगुः ॥ ७ ॥

आ । इमाम् । कुमारः । तरुणः । आ । वत्सः । जगता । सह ॥ आ । इमाम् । परि-स्रुतः । कुम्भः । आ । दध्नः । कलशैः । अगुः ॥ ७ ॥

६—ऋतेन । सत्यधर्मेण । दृढभावेन । स्थूणाम् । रास्नासास्नास्थूणावीणाः । उ० ३ । १५ । इति ष्ठा—न प्रत्ययः, आकारस्य ऊकारः । गृहस्तम्भम् । अधि रोह । अधितिष्ठ । वंश । वन सेवनशब्दयोः—श प्रत्ययः । यद्वा । वश कान्तौ-अच् घञ् वा, नुम् च । हे वेणुस्तम्भ । उग्रः । प्रचण्डः । सुदृढः । विराजन् । विशेषेण दीप्यमानः सन् । अप वृङ्क्ष्व । वृजी वर्जने, रुधादिः । अपवर्जय । शत्रून् । हिंसिकान् सिंहादीन् रोगान् वा । ते । तव । मा रिषन् । रिष हिंसायाम् । हिंसिता मा भूवन् । उपसत्तारः । षद्लृ गतिविशादयोः—तृच् । उपसदनशीलाः । निवासिनः । गृहाणाम् । सदनानाम् । शाले । हे भवन । शतम् । शरदः । जीवेम । प्राणान् धरेम । सर्ववीराः । सर्ववीरपुरुषसमेताः ॥

भाषार्थ—(इमाम्) इस [शाला] में (कुमारः) बालक, (आ) और (तरुणः) युवा, (आ) और (जगता सह) चलने वाले गौआदि के साथ (वत्सः) बछड़ा, (आ) और (इमाम्) इस [शाला] में (परिस्रुतः) पिघलते हुए रस का (कुम्भः) घड़ा (दध्नः) दही के (कलशैः) कलसों के साथ (आ अगुः) आये हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग सब प्रकार की आवश्यक सामग्री अपने घरों में रक्खें ॥ ७ ॥

पूर्णं नारि प्र भर कुम्भमेतं घृतस्य धारामृतेन संभृताम्। इमां पातॄनमृतेना समङ्ग्धीष्टापूर्तमभि रक्षात्येनाम् ॥ ८ ॥

पूर्णम्। नारि। प्र। भर। कुम्भम्। एतम्। घृतस्य। धाराम्। अमृतेन। सम्-भृताम् ॥ इमाम्। पातॄन्। अमृतेन। सम्। अङ्ग्धि। इष्टापूर्तम्। अभि। रक्षाति। एनाम् ॥ ८ ॥

७—आ। समुच्चये। इमाम्। परिदृश्यमानां शालाम्। कुमारः। म० ३। बालकः। तरुणः। त्रो रश्च लो वा। उ० ३। ५४। इति तॄ तरणे अभिभवे च-उनन्। युवा। वत्सः। म० ३। गोशिशुः। जगता। अ० १।३१।४। गमनशीलेन। गवादिना सह। परिस्रुतः। स्रु गतौ-क्विप्, तुक् आगमः। परिस्रवणशीलस्य रसस्य। कुम्भः। कुं भूमिं उम्भति पूरयति जलेन। कु+उम्भ पूरणे-अच्। शकन्ध्वादिरूपम्। घटः। दध्नः। आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च। पा० ३।२।१७१। इति धाञ् धारणे-कि, लिड्वच्च। दुग्धविकृतभेदस्य। कलशैः। कलं शब्दं शवति प्राप्नोति। कल+शु गतौ ड—। यद्वा। कला+शीङ् शयने-ड। कलशः कस्मात् कला अस्मिञ्छेरते मात्राः कलिश्च कलाश्च किरतेर्विकीर्णमात्राः-निरु० ११।१२। कलसैः घटैः। आ अगुः। इण् गतौ-लुङ्। आगमन्। आगताः ॥

भाषार्थ—(नारि) हे नर का हित करने वाली गृहपत्नी ! (एतम्) इस (पूर्णम्) पूरे (कुम्भम्) घड़े में से (अमृतेन) अमृत [हितकारी पदार्थ] से (संभृताम्) भरी हुयी (घृतस्य) घी की (धाराम्) धारा को (प्र, भर=हर) अच्छे प्रकार ला । (इमाम्) इस [शाला] को और (पातॄन्) पान कर्ताओं वा रक्षकों को (अमृतेन) अमृत से (सम्) अच्छे प्रकार (अङ्ग्धि) पूर्ण कर । (इष्टापूर्तम्) यज्ञ और वेदों का अध्ययन, अन्नदानादि पुण्य कर्म (एनाम्) इस [शाला] की (अभि) सब ओर से (रक्षाति) रक्षा करे ॥८॥

भावार्थ—गृहपत्नी घर को घृत, दुग्ध आदि अमृत पदार्थों से परिपूर्ण रखकर सब कुटुम्बियों को स्वस्थ और पुष्ट रक्खे । और सब स्त्री पुरुष धार्मिक, पुरुषार्थी और धनी होकर चोर उचक्के सिंहादि दुष्टों से रक्षा करते हुए वस्ती को वसाये रक्खें ॥ ८ ॥

मनु भगवान् ने अध्याय ५ श्लोक १५० में कहा है ॥

सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १ ॥

स्त्री सदा प्रसन्नचित्त और घर के कामोंमें चतुर हो और (सुसंस्कृतोपस्करया) घर की सामग्री, वासन भांड़े भली भांति ठीक रखती हुई, व्यय करने में हाथ सकोड़े रहे ॥

८—**पूर्णम्** । पूरितम् । **नारि** । अ० १ । ११ । १ । हे नरस्य धर्म्ये हितकारिणि ! **प्रभर** । हस्य भः । आहर । द्विकर्मकत्वात् (कुम्भम्, धाराम्) इत्येतयोः कर्मता । **कुम्भम्** । म० ७ । अपादाने द्वितीया । घटात्—इत्यर्थः । **एतम्** । **घृतस्य** । आज्यस्य । **धाराम्** । भृ-णिच्-अङ्, टाप । सन्तत्या पतनम् । **अमृतेन** । मरणाद्रक्षकेण स्वास्थ्यवर्धकेन पदार्थसमूहेन । **संभृताम्** । संपादिताम् । **इमाम्** । **पातॄन्** । पा पाने, पा रक्षणे वा—तृच् । पानकर्तॄन् । रक्षकान् । **सम्** । सम्यक् । **अङ्ग्धि** । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु—लोट् म्रक्ष, संयोजय । **इष्टापूर्तम्** । अ० २ । १२ । ४ । यज्ञवेदाध्ययनान्नदानादि पुण्यकर्म । **अभि** । सर्वतः । **रक्षाति** । लेट् । रक्षेत् ॥

इमा आपः प्र भराम्ययक्ष्मा यक्ष्मनाशनीः ।
गृहानुप प्र सीदाम्यमृतेन सहाग्निना ॥ ९ ॥

इमाः । आपः । [आ । अपः] प्र । भरामि । अयक्ष्माः । यक्ष्म-नाशनीः ॥ गृहान् । उप । प्र । सीदामि । अमृतेन । सह । अग्निना ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(इमाः) इस (अयक्ष्माः) रोगरहित (यक्ष्मनाशनीः) रोग-नाशक (अपः) जल को (प्र) अच्छे प्रकार (आ भरामि) मैं लाता हूं। (अमृतेन) मृत्यु से बचाने वाले अन्न, घृत, दुग्धादि सामग्री और (अग्निना सह) अग्नि के सहित (गृहान्) घरों में (उप=उपेत्य) आकर (प्र) अच्छे प्रकार (सीदामि) मैं बैठता हूं ॥ ९ ॥

भावार्थ—गृहपति रोगों से बचने और स्वास्थ्य बढ़ाने के लिये अपने घर में शुद्ध, जल, अग्नि, आदि पदार्थों का सदा उचित प्रयोग करें ॥ ९ ॥

सूक्तम् १३ ॥

१-७॥ आपो देवताः । १-४, ५ अनुष्टुप्, ५, ६ त्रिष्टुप् ।

अपां गुणा उपदिश्यन्ते—जल के गुणों का उपदेश ॥

यददः संप्रयतीरहावनदता हते ।
तस्मादा नद्यो३ नाम स्थ ता वो नामानि सिन्धवः ॥ १ ॥

यत् । अदः । सम्-प्रयतीः । अहौ । अनदत । हते ॥ तस्मात् ।

९—इमाः । दृश्यमानाः । आ । समन्तात् । अपः । जलानि । प्र । भरामि । हरामि । अयक्ष्माः । यक्ष्मरहिताः । यक्ष्मनाशनीः । यक्ष्म-नाशिकाः । स्वास्थ्यवर्धयित्रीः । गृहान् । भवनानि । उप । उपेत्य । सीदामि । उपविशामि । अमृतेन । नास्ति मृतं येन तेन । पौष्टिकेन । अन्नघृतदुग्धादि-पदार्थसमूहेन । अग्निना । पावकेन । सह । सहितः ॥

आ। नुद्यः। नाम। स्थ । ता। वः । नामानि । सिन्धवः ॥२॥

भाषार्थ—(सिन्धवः) हे बहने वाली नदियो। (संप्रयतीः=संप्रयत्यः+यूयम्) मिलकर आगे बढ़ती हुई तुमने (अहौ हते) मेघ के ताड़े जाने पर (अदः) वह (यत्) जो (अनदत) नाद किया है। (तस्मात्) इसलिये (आ) ही (नद्यः) नाद करने वाली, नदी (नाम) नाम (स्थ) तुम हो, (ता= तानि) वह [वैसे ही] (वः) तुम्हारे (नमानि) नाम हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—जब मेघ आपस में टकराकर गरजकर बरसते हैं, तब वह जल पृथिवी पर एकत्र होकर नाद करता हुआ बहता है, इससे उसका नदी नाम है। इसी प्रकार वैदिक शब्दों की व्युत्पत्ति समझकर अर्थ करना चाहिये ॥ १ ॥

अजमेर पुस्तक में (संप्रयतिः) है हमने अन्य पुस्तकों से (संप्रयतीः) लिया है ॥

यत् प्रेषिता वरु॑णे॒नाच्छीभं॑ स॒मव॑ल्गत ।

तदा॑प्नो॒दिन्द्रो॑ वो य॒तीस्तस्मा॒दापो॒ अनु॑ ष्ठन ॥ २ ॥

यत् । प्र-इ॑षिताः । वरु॑णेन । आत् । शीभ॑म् । स॒म्-अव॑ल्गत ।

तत् । आ॒प्नो॒त् । इन्द्रः॑ । वः॒ । य॒तीः । तस्मा॑त् । आपः॑ । अनु॑ । स्थ॒न ॥ २ ॥

१—यत् । यत् किंचित् । अदः । तत् । संप्रयतीः । इण् गतौ शतृ, ङीप् । वा छन्दसि । पा० ६ । १ । १०६ । इति पूर्वसवर्णदीर्घः । संभूय, प्रयान्त्यः । अहौ । अ० २ । ५ । ५ । मेघे । अनदत । णद, नदद् । वा अव्यक्ते शब्दे-लङ् । सांहितिको दीर्घः । यूयं ध्वनिं कृतवत्यः । हते । ताड़िते । तस्मात् । तस्मात् कारणात् । आ । अवधारणे । नद्यः । नदट् पचाद्यच् । टिड्ढाणञ० । पा० ४ । १ । १५ । इति ङीप् नद्यः कस्मान्नदना भवन्ति शब्दवत्यः—निरु० २ । २४ । नदनशीलाः । सरितः । नाम । अ० १ । २४ । ३ । नामधेयम् । स्थ । भवथ । ता । तानि । वः । युष्माकम् । सिन्धवः । अ० १ । १५ । १ । स्यन्दनशीलाः । नद्यः ॥

भाषार्थ—(यत्) जब (आत्) फिर (वरुणेन) सूर्य करके (प्रेषिताः) भेजे हुये तुम (शीभम्) शीघ्र (समवल्गत) मिलकर चले, (तत्) तब (इन्द्रः) जीव ने [वा सूर्य ने] (यतीः) चलते हुये (वः) तुमको (आप्नोत्) प्राप्त किया, (तस्मात्) उससे (अनु) पीछे (आपः) प्राप्ति योग्य जल [नाम] (स्थन) तुम हो ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में (आप्नोत्) और (आपः) शब्द एक ही धातु आप्लृ पाना से सिद्ध है। जब सूर्य की शक्ति से जल भूमि पर आकर फैलता है, तब जीव उसे पाता है, [और सूर्य भी फिर ले लेता है] इससे जल का नाम (आपः) पाने योग्य वस्तु है (आपः) शब्द नित्य स्त्री लिङ्ग बहुवचनान्त है ॥ २ ॥

अपकामं स्यन्दमाना अवीवरत वो हि कम् ।
इन्द्रो वः शक्तिभिर्देवीस्तस्माद् वार्नाम वो हितम् ॥३॥

अप-कामम् । स्यन्दमानाः । अवीवरत । वः । हि । कम् ॥ इन्द्रः । वः । शक्ति-भिः । देवीः । तस्मात् । वाः । नाम । वः । हितम् ॥ ३ ॥

२—यत् । यदा । प्रेषिताः । इष गतौ-क्त । प्रेरिताः । वरुणेन । वरणीयेन सूर्येण । आत् । अनन्तरम् । शीभम् । शीभ कत्थने—घञ् । क्षिप्रम्-निघ० २ । १५ । समवल्गत । वल्ग गतौ-लङ्, भौवादिकः । यूयं सम्भूय गतवत्यः । तत् । तदा । आप्नोत् । आप्लृ व्याप्तौ-लङ् । प्राप्तवान् । इन्द्रः । जीवः । सूर्यः । वः । युष्मान् । यतीः । इण् गतौ-शतृ । गमनं कुर्वतीः । तस्मात् । आपः । आप्नोतेर्ह्रस्वश्च । उ० २ । ५८ । इति आप्लृ व्याप्तौ-क्विप् । अप्तृन्तृच्० पा० ६ । ४ । ११ । इति सर्वनामस्थाने दीर्घः । आप आप्नोतेः—निरु० ६ । २६ । प्राप्तव्यानि जलानि । अनु । पश्चात् । स्थन । यूयं स्थ॥

भाषार्थ—(वः) वेगवान् वा वरणीय (इन्द्रः) जीव [वा सूर्य्य] ने (हि) ही (अपकामम्) व्यर्थ (स्यन्दमानाः) बहते हुये (वः) तुमको (शक्तिभिः) अपनी शक्तियों द्वारा (कम्) सुख से (अवीवरत) वरण [स्वीकार] अथवा, धारण [रोकना] किया, (तस्मात्) इससे (देवीः=देव्यः) हे दिव्य गुण वाली वा खेलवाली जल धाराओ ! (वः) तुम्हारा (नाम) नाम (वार्) वरण योग्य वा वारण योग्य जल (हितम्) रक्खा गया है ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य भूमि पर अन्नादि के लिये और सूर्य्य आकाश में वृष्टि के लिये जल को चाहता है वा रोकता है, इसलिये जल का नाम (वार्) है। (अवीवरत) क्रिया और (वार्) शब्द दोनों वृ चाहना वा रोकना धातु से बनते हैं ॥ ३ ॥

एको॑ वो दे॒वोऽप्य॑तिष्ठ॒त् स्यन्द॑माना यथाव॒शम् ।
उदा॑निषुर्म॒हीरि॑ति॒ तस्मा॑दु॒दकमु॑च्यते ॥ ४ ॥

एकः॑ । व॒ः । दे॒वः । अपि॑ । अ॒ति॒ष्ठ॒त् । स्यन्द॑मानाः । य॒था॒ऽव॒शम् । उत् । आ॒नि॒षुः॒ । म॒हीः । इति॑ । तस्मा॑त् । उ॒द॒कम् । उ॒च्य॒ते॒ ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(एकः) अकेला (देवः) जयशील परमात्मा (यथावशम्)

३—अपकामम् । विनैव कामेन, व्यर्थम् । स्यन्दमानाः । स्यन्दनं कुर्वाणाः । अवीवरत । वृञ् वरणे, यद्वा, वृ वारणे, स्वार्थिको णिच् । वृतवान् । वारितवान् । वः । युष्मान् । हि । निश्चयेन । कम् । सुखेन । इन्द्रः । जीवः । सूर्य्यः । वः । गतौ, वा, वृञ् वरणे-ड । वायुः, वरुणः । वेगवान् । वरणीयः । शक्तिभिः । स्वसामर्थ्यैः । देवीः । दिवु दीप्तौ, क्रीडायां च-अच्, ङीप् । हे देव्यः । दिव्यगुणाः । देवनशीलाः । वार् । वृञ् वरणे, वा वृ वारणे-णिच् क्विप् । व्रियते वार्यते वा यत्तद् । जलम् । वः । युष्माकम् । हितम् । धाञ् धारणे-क्त । धृतम् ॥

४—एकः । अद्वितीयः । वः । युष्मान् । देवः । दिवु विजिगीषायाम्-

इच्छानुसार (स्यन्दमानाः) बहते हुये (वः) तुम्हारा (अपि अतिष्ठत्) अधिष्ठाता हुआ। (महीः=महत्यः) शक्ति वाले [आप जल] ने (इति) इस प्रकार (उत्+आनिषुः) ऊपर को श्वास ली, (तस्मात्) इस लिये (उदकम्) ऊपर को श्वास लेने वाला उदक वा जल (उच्यते) कहा जाता है॥ ४ ॥

भावार्थ—ईश्वर सामर्थ्य से सूर्य द्वारा जल आकाश में चढ़ता है इस लिये (उदक) जल का नाम है। (उत् आनिषुः) और (उदकम्) उत्+अन, श्वास लेना-धातु से बनते हैं ॥ ४ ॥

आपो भद्रा घृतमिदाप आसन्नग्नीषोमौ बिभ्रत्याप इत् ताः। तीव्रो रसो मधुपृचामरंगम आ मा प्राणेन सह वर्चसा गमेत् ॥ ५ ॥

आपः। भद्राः। घृतम्। इत्। आपः। आसन्। अग्नीषोमौ। बिभ्रति। आपः। इत्। ताः॥ तीव्रः। रसः। मधु-पृचाम्। अरम्-गमः। आ। मा। प्राणेन। सह। वर्चसा। गमेत् ॥५॥

भाषार्थ—(आपः) जल (भद्राः) मंगलमय, और (आपः) जल

अच्।जेता। अपि अतिष्ठत्। अपि=अधि। अधिष्ठितवान्। शासितवान्। स्यन्दमानाः। स्यन्दनशीलाः। यथावशम्। यथेच्छम्। उत् आनिषुः। अन प्राणने-लुङ्। उच्छ्वासितवत्यः। महीः। महत्यः। इति। एवम्। तस्मात्। उदकम्। कृदाधार्चिकलिभ्यः कः। उ० ३। ४०। इति उत्+अन प्राणने-क। नलोपः। यद्वा। उदकं च। उ० २। ३६। इति उन्दी क्लेदने—क्वुन्। उदकं कस्मादुनत्तीति सतः-निरु० २। २४। उच्छ्वासकम्। उन्दनशीलम्। जलम्। उच्यते। कथ्यते॥

५—आपः। प्रापणीयं जलम्। भद्राः। भदि कल्याणकरणे-रक्।

(इत्) ही (घृतम्) घृत (आसन्) था। (ताः) वह (इत्) ही (आपः) जल (अग्नीषोमौ) अग्नि और चन्द्रमा को (बिभ्रति) पुष्ट करता है। (मधुपृचाम्) मधुरता से भरी [जल धाराओं] का (अरंगमः) परिपूर्ण मिलने वाला, (तीव्रः) तीव्र [तीक्ष्ण, शीघ्र प्रवेश होने वाला] (रसः) रस (मा) मुझ को (प्राणेन) प्राण और (वर्चसा सह) कान्ति वा बल के साथ (आ गमेत्) आने ले चले ॥ ५ ॥

भावार्थ—जल से (घृत) सारमय पदार्थ उत्पन्न होते हैं, जल अग्नि अर्थात् जाठराग्नि, बिजुली, वड़वानल आदि और चन्द्र लोक से मिलकर हमें पुष्टि देता है, और कृषि आदि में प्रयुक्त होकर अन्नादि उत्पन्न करके प्राणियों का बल और तेज बढ़ाता है ॥ ५ ॥

आदित् प॑श्याम्युत वा॑ शृणोम्या मा॒ घोषो॑ गच्छति॒ वाङ् मा॑साम् । मन्ये॑ भेजा॒नो अ॒मृत॑स्य॒ तर्हि॒ हिर॑ण्यवर्णा॒ अतृ॑पं य॒दा वः॑ ॥ ६ ॥

आत् । इत् । प॒श्या॒मि॒ । उ॒त । वा॒ । शृ॒णो॒मि॒ । आ । मा॒ । घोषः॑ । ग॒च्छ॒ति॒ । वाक् । मा॒ । आ॒सा॒म् ॥ मन्ये॑ । भे॒जा॒नः । अ॒मृत॑स्य । तर्हि॑ । हिर॑ण्य-वर्णाः । अतृ॑पम् । य॒दा । वः॒ ॥ ६ ॥

मङ्गलप्रदाः । घृतम् । घृतवत् सारवस्तु । इत् । एव । आसन् । अभवन् । अग्नीषोमौ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः। पा० ६।३।२७। इति ईत्वम्। अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः। पा० ८।३।८२। इति षत्वम्। अग्निं च सोमं चन्द्रं च। बिभ्रति। धारयन्ति। तीव्रः। ऋजेन्द्राग्र०। उ० २। २८। इति बाहुलकात्। तिज तीक्ष्णीकरणे—रन्, जस्य वो दीर्घत्वं च। तीक्ष्णम्। रसः। सारः। मधुपृचाम्। पृची संपर्के-क्विप्। मधुना रसेन संपृक्तानाम्। अरंगमः। अलंगमः। पर्याप्तगमनः। अतीगाः। प्राणेन। जीवनेन। मा। माम्। वर्चसा। तेजसा। बलेन। आ गमेत्। आगमयेत्, प्रापयेत् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(आत्) तब (इत्) ही (पश्यामि) मैं देखता हूं, (उत) और (वा) अथवा (शृणोमि) मैं सुनता हूं, (आसाम्) इनकी [जल के रस की] (घोषः) ध्वनि (मा) मुझे (आ गच्छति) आती है और (वाक्) वाक् शक्ति (मा) मुझे [आती है] । (हिरण्यवर्णाः) हे कमनीय पदार्थ वा सुवर्ण का विस्तार करने वाले [जल] ! (तर्हि) तभी (अमृतस्य) अमृत का (भेजानः) भोग करता हुआ मैं (मन्ये) अपने को मानूं, (यदा) जब (वः) तुम्हारी (अतृपम्) तृप्ति मैंने पायी हो ॥ ६ ॥

भावार्थ—जल के यथावत् प्रयोग से प्राणी में दर्शन शक्ति और श्रवण शक्ति, और (घोष) ध्वन्यात्मिक शब्द और (वाक्) वर्णात्मिक शब्द बोलने की शक्ति होती है, और तभी वह इष्ट सुवर्णादि धन की प्राप्ति से भूख आदि से मृत्यु दुःख का त्याग करके अमृत अर्थात् आनन्द भोगता है ॥

इदं व आपो हृदयमयं वत्स ऋतावरीः ।
इहेत्थमेत शक्वरीर्यत्रेदं वेशयामि वः ॥ ७ ॥

इदम् । वः । आपः । हृदयम् । अयम् । वत्सः । ऋत-वरीः ॥ इह । इत्थम् । आ । इत । शक्वरीः । यत्र । इदम् । वेशयामि । वः ॥ ७ ॥

६—आत् इत् । अनन्तरमेव । पश्यामि । ईक्षे । उत वा । अपि वा । शृणोमि । आकर्णयामि । मा । माम् । घोषः । घुष स्तुतिविशब्दयोः-घञ् । ध्वन्यात्मिकशब्दः । ध्वनिः । आ गच्छति । प्राप्नोति । वाक् । वर्णात्मिकशब्दः । वाणी । आसाम् । अपाम् । जलस्य । मन्ये । जाने । तर्कयामि । भेजानः । भज सेवायां लिटः कानच् । तृफलभजत्रपश्च । पा० ६ । ४ । १२२ । इति लिटि अकारस्य एत्वम् अभ्यासलोपश्च । भजमानाः सेवमानाः । अमृतस्य । मरणनाशकस्य । सुखस्य । तर्हि । तदा । हिरण्यवर्णाः । अ० १ । ३३ । १ । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु-घञ् । हिरण्यस्य कमनीयपदार्थस्य सुवर्णस्य वा वर्णं विस्तारो याभिस्तास्तथाभूताः । तत्सम्बुद्धौ । अतृपम् । तृप तृप्तौ लङ् । तृप्तिं प्राप्तवानस्मि । यदा । वः । युष्माकम् ॥

भाषार्थ—(आपः) हे प्राप्ति के योग्य जल धाराओं ! (इदम्) यह (वः) तुम्हारा (हृदयम्) स्वीकार योग्य हृदय या कर्म है। (ऋतावरीः) हे सत्यशील [जल धाराओं !] (अयम्) यह (वत्सः) निवास देने वाला, आश्रय है। (शक्करीः) हे शक्ति वालियो ! (इत्थम्) इस प्रकार से (इह) यहां पर (आ इत) आओ, (यत्र) जहां (वः) तुम्हारे (इदम्) जल को (वेशयामि) प्रवेश करूं ॥ ७ ॥

भावार्थ—कृषि, यन्त्र, औषधआदि में जल के यथायोग्य प्रयोग से प्राणियों को सुख मिलता है ॥ ७ ॥

सूक्तम् १४ ॥

१-६ ॥ गावो देवताः । १-५ अनुष्टुप्, ६ त्रिष्टुप् ॥

गोरक्षोपदेशः—गोरक्षा का उपदेश ॥

सं वो॑ गो॒ष्ठेन॑ सु॒षदा॒ सं र॒य्या सं सुभू॑त्या ।
अह॑र्जातस्य॒ यन्नाम॒ तेना॑ वः॒ सं सृ॑जामसि ॥ १ ॥

७—इदम् । उपरोक्तम् । वः । युष्माकम् । आपः । हे प्राप्तव्या जलधाराः । हृदयम् । वृहोः पुग्दुकौ च । उ० । ४ । १०० । इति हृञ् हरणे-कयन्, दुक् च, हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । हरणीयं प्राप्तव्यं हृदयं कर्म वा । वत्सः । वृतॄवदिवचिवसि० । उ० ३ । ६२ । इति वस निवासे-स । निवासकः । आश्रयः । ऋतवरीः । छन्दसीवनिपौ च । वा० पा० ५ । २ । १०९ । इति मत्वर्थीयो वनिप् । वनो र च । पा० ४ । १ । ७ । इति ङीब्रेफौ । अन्येषामपि दृश्यते । पा० ६ । ३ । १३७ । इति सांहितको दीर्घः । वा छन्दसि । पा० ३ । ४ । ८८ । इति जसः पूर्वसवर्णदीर्घः । हे ऋतवर्यः । सत्योपेताः । इत्थम् । अनेन प्रकारेण । आ इत । आगच्छत । शक्करीः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३ । २ । ७५ । इति शक्लृ शक्तौ-वनिप् । पूर्ववद् ङीब्रेफपूर्वसवर्णदीर्घाः । शक्तर्यः । शक्ताः । समर्थाः । यत्र । इदम् । इन्देः कमिन्नलोपः । उ० ४ । १५७ । इति इदि परमैश्वर्ये-कमिन् । उदकम्-निघ० १ । १२ । वेशयामि । प्रवेशयामि । अन्तः स्थापयामि ॥

सम् । वः । गो-स्थेन । सु-सद्ा । सम् । रय्या । सम् । सु-भूत्या ।
अहः-जातस्य । यत् । नाम । तेन । वः । सम् । सृजामसि ॥१॥

भाषार्थ=[हे गौश्रो !] (वः) तुम को (सुपदा) सुख से बैठने योग्य (गोष्ठेन) गोशाला से (सम्) मिलाकर, (रय्या) धन से (सम्) मिलाकर और (सुभूत्या) बहुत सम्पत्ति से (सम्) मिलाकर और (अहर्जातस्य) प्रतिदिन उत्पन्न होने वाले [प्राणी] का (यत् नाम) जो नाम है, (तेन) उस [नाम] से (वः) तुमको (सम्, सृजामसि=०—मः) हम मिलाकर रखते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य गौओं को स्वच्छ नीरोग गोशाला में रखकर पालें, और उनको अपने धन और संपत्ति का कारण जानकर अन्य प्राणियों के समान उनके नाम बहुला, कामधेनु, नन्दिनी आदि रक्खें ॥ १ ॥

सं वः सृजत्वर्यमा सं पूषा सं बृहस्पतिः ।
समिन्द्रो यो धनंजयो मयि पुष्यत यद् वसु ॥ २ ॥

सम् । वः । सृजतु । अर्यमा । सम् । पूषा । सम् । बृहस्पतिः ।
सम् । इन्द्रः । यः । धनम्-जयः । मयि । पुष्यत । यत् । वसु ॥२॥

१—सम् । सृजामसि इति व्यवहितक्रियापदेन सर्वत्र संबन्धः । वः । युष्मान् । गोष्ठेन । गोशालया । सुषदा । षद्लृ गतौ-क्विप् । सुखेन सीदन्ति यत्रेति सुषत् । सुखसदनयोग्येन । रय्या । धनेन । सुभूत्या । भू सत्तायां प्राप्तौ च-क्तिन् । बहुसम्पत्त्या । अहर्जातस्य । नञि जहातेः । उ० १ ।१५८। इति नञ्+ओहाक् त्यागे, कनिन्, आतो लोपः । न जहाति न त्यजति परिवर्त्तमानत्वात्, इत्यहः, दिनम् । जनी जन्मनि-क्त । अहन्यहनि जातस्य उत्पन्नस्य प्राणिनः । संसृजामसि । संसृजामः संयोजयामः । अन्यत् सुगमम् ॥

भाषार्थ—(वः) तुमको (अर्यमा) अरि अर्थात् हिंसकों का नियामक [गोपाल] (सम्) मिलाकर; (पूषा) पोषण करने वाला [गृहपति] (सम्) मिलाकर और (बृहस्पतिः) बड़े बड़ों का रक्षक [विद्वान् वैद्यादि पुरुष] (सम्) मिलाकर, और (इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्य वाला राजा, (यः धनंजयः) जो धनों का जीतने वाला है, (सम् सृजतु) मिलाकर रक्खे । (मयि) मुझमें (यत्) पूजनीय (वसु) धनको (पुष्यत) तुम पुष्ट करो ॥ २ ॥

भावार्थ—सब प्रजागण और प्रजापालक राजा राज नियम से गौओं की वृद्धि करें जिससे कृषि, व्यापारादि द्वारा संसार में धन बढ़े ॥ २ ॥

सं॒ज॒ग्मा॒ना अबि॑भ्युषीर॒स्मिन् गो॒ष्ठे क॑री॒षिणीः॑ ।
बिभ्र॑तीः सो॒म्यं मध्व॑नमी॒वा उ॒पेत॑न ॥ ३ ॥

सम्-जग्मानाः । अबिभ्युषीः । अस्मिन् । गो-स्थे । करीषिणीः ।
बिभ्रतीः । सोम्यम् । मधु । अनमीवाः । उप-एतन ॥ ६ ॥

२—वः । युष्मान् । सं सृजतु । संयोज्य पालयतु । अर्यमा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३ । २ । ७५ । इति ऋ हिंसायाम्-विच् । पुगन्तलघूपधस्य च । पा० ७ । ३ । ८६ । इति गुणः । ऋणोति हिनस्तीति अर् अरिः । श्वन्नुक्षन् पूषन्प्लीहन्क्लेदन्स्नेहन्मज्जन्मूर्धन्नर्यमन्० । उ० १ । १५६ । इति अर्+ यम नियमे-कनिन् । अर्यमादित्योऽरीन्नियच्छतीति—निरु० ११ । २३ । अराम् अरीणां हिंसकानां नियामकः । गोपालः । पूषा । अ० १ । ६ । १ । पुष पुष्टौ-कनिन् । पोषकः । गृहपतिः । बृहस्पतिः । अ० १ । ८ । २ । बृहतां वेदादिशास्त्राणां पालकः । वैद्यादिविद्वान् पुरुषः । इन्द्रः । परमैश्वर्यवान् राजा । धनंजयः । संज्ञायां भृतॄवृजिधा० । पा० ३ । २ । ४६ । इति धन+जि जये खच् । अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् । पा० ६ । ३ । ६७ । इति मुम् । धनानां जेता । पुष्यत । पोषयत । वर्धयत । यत् । त्यजितनियजिभ्यो डित् । उ० १।१३२। इति यज पूजायाम्-अदि, स च डित् । यजनीयं पूजनीयम् । वसु । धनम् ॥

भावार्थ—(अस्मिन् गोष्ठे) इस गोशाला में (संजग्मानाः) मिलकर चलती हुई, (अबिभ्युषीः=०ष्यः) निर्भय रहती हुई, (करीषिणी=०—ण्यः) गोबर करने वाली, (सोम्यम्) अमृतमय (मधु) रस (बिभ्रतीः=०—त्यः) धारण करती हुई, (अनमीवाः) नीरोग तुम (उपेतन=उप, आ, इत) चली आओ ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य गौओं को हिंसक जीवों से बचाकर नीरोग रक्खें जिस से वे रोगनाशक, अमृतमय दूध, घृत आदि पदार्थ देती रहें। गौ के मूत्र, गोबर, दूध आदि के गुण और प्रयोग बहुत हैं ॥ ३ ॥

शब्द कल्पद्रुम कोष में गौ के गुण वर्णन करते हुए कहा है।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना।

षडङ्गमेतन्मङ्गल्यं पवित्रं सर्वदा गवाम् ॥

गोमूत्र, गोबर, दूध, घी, दही और गोरोचना, गौओं के यह छह प्रकार के सर्वदा मङ्गलकारी शुद्ध पदार्थ हैं ॥

मनु भगवान् का वचन है—मनुस्मृति, अ० ११ श्लोक २१२ ॥

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं स्मृतम् ॥

गोमूत्र, गोबर, दूध, दही, घी और कुशा का पानी, एक दिन [खावे] फिर एक दिन रात उपवास करे। यह कृच्छ्र सान्तपन कहाता है ॥

३—**संजग्मानाः**। समो गम्यृच्छिभ्याम्। पा० १।३।२९। इति सं-पूर्वाद् गमेरात्मनेपदत्वात् लिटः कानच्। संजग्मानाः। **अबिभ्युषीः**। ञिभी भये—लिटः क्वसुः, ङीप्। वसोः संप्रसारणम्। पा० ६।४।१३१। इति संप्रसारणम्। जसः पूर्वसवर्णदीर्घः। अबिभ्युष्यः। **करीषिणीः**। कॄतॄभ्यामीषन्। उ० ४।२६। इति कॄ विक्षेपे, विज्ञाने—ईषन्। अत इनिठनौ। पा० ५।२।११५। इति इनि। करीषिण्यः करीषेण गोमयेन युक्ताः। **बिभ्रतीः**। भृञ् भरणे-शतृ। बिभ्रत्यः। धारयन्त्यः। **सोम्यम्**। मये च पा० ४।४।१३८। इति

इहैव गाव एतनेहो शकेव पुष्यत ।
इहैवोत प्र जायध्वं मयि संज्ञानमस्तु वः ॥ ४ ॥

इह । एव । गावः । आ । इतन । इहो इति । शका-इव । पुष्यत ॥ इह । एव । उत । प्र । जायध्वम् । मयि । सम्-ज्ञानम् । अस्तु । वः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(गावः) हे गौओ ! (इह एव) यहां ही (एतन) आओ (इहो=इह-उ) यहां ही (शका इव) समर्था [गृहपत्नी] के समान (पुष्यत) पोषण करो। (उत) और (इह एव) यहां पर ही (प्रजायध्वम्) बच्चों से बढ़ो। (मयि) मुझ में (वः) तुम्हारा (संज्ञानम्) प्रेम (अस्तु) होवे ॥ ४ ॥

भावार्थ—जैसे समर्थ गृहपत्नी घर वालों का पोषण करके प्रसन्न रखती है, ऐसे हीं गौयें अपने दूध, घी आदि से अपने रक्षकों को पुष्ट और स्वस्थ करती हैं। इस से सब मनुष्य प्रीति पूर्वक उन का पालन करें और उन का वंश बढ़ावें ॥ ४ ॥

शिवो वो गोष्ठो भवतु शारिशाकेव पुष्यत ।
इहैवोत प्र जायध्वं मया वः सं सृजामसि ॥ ५ ॥

सोम-य प्रत्ययः । अमृतमयम् । मधु । मधुरं दुग्धघृतादि । अनमीवाः । अ० २ । ३० । ३ । रोगरहिताः । उपेतन । इण् गतौ-लोट् । तस्य तनादेशः । उपागच्छत ॥

४—आ इतन । एत । आगच्छत । इहो । इह—उ । अत्रैव । शका । शक्लृ सामर्थ्ये—पचाद्यच्, टाप् । शक्नोतीति शका-इति सिद्धान्तकौमुद्याम् [प्रत्ययस्थात् कात्० । पा० ७ । ३ । ४४] इति व्याख्यायाम् । समर्था राजपत्नी गृहपत्नी वा । पुष्यत । पोषयत । उत । अपि च । प्र जायध्वम् । प्रजया प्रवर्धध्वम् । मयि । गोरक्षके । संज्ञानम् । सम्यग् ज्ञानम् । प्रीतिभावः । वः । युष्माकम् ॥

शि॒वः। वः॒। गो॒-स्थः। भ॒व॒तु॒। शा॒रि॒शा॒का-इ॑व। पु॒ष्य॒त॒॥ इ॒ह। ए॒व। उ॒त। प्र। जा॒य॒ध्व॒म्। मया॑। वः॒। सम्। सृ॒जा॒म॒सि॒॥५॥

भाषार्थ—(वः) तुम्हारी (गोष्ठः) गोशाला (शिवः) मङ्गलदायक (भवतु) होवे। (शारिशाका इव) शालि [साठी चांवल] की शाखा [उपज] के समान (पुष्यत) पोषण करो। (उत) और (इह एव) यहां ही (प्रजायध्वम्) बच्चों से बढ़ो। (मया=अस्माभिः) अपने साथ (वः) तुम को (सं-सृजामसि=०—मः) हम मिलाकर रखते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—जैसे (शारि, शालि) साठी चावल की साखा (शाका) थोड़े प्रयत्न से साठ दिन में ही पक जाती है, वैसे ही मनुष्य यत्न पूर्वक थोड़े परिश्रम से पालन करके गौओं से दूध, घी, और खेती के लिये बैल आदि पाकर बहुत लाभ उठाते हैं ॥ ५ ॥

मया॑ गावो॒ गोप॑तिना सचध्वम॒यं वो॑ गो॒ष्ठ इ॒ह पो॑षयि॒ष्णुः। रा॒यस्पोषे॑ण बहु॒ला भव॑न्तीर्जी॒वा जीव॑न्ती॒रुप॑ वः सदेम ॥ ६ ॥

मया॑। गा॒वः॒। गो-प॑तिना। स॒च॒ध्व॒म्। अ॒यम्। वः॒। गो॒स्थः इ॒ह। पो॒ष॒यि॒ष्णुः॥ रा॒यः। पोषे॑ण। ब॒हु॒लाः। भव॑न्तीः। जी॒वाः। जीव॑न्तीः। उप॑। वः॒। स॒दे॒म॒॥ ६ ॥

५—शिवः। सुख करः। वः। युष्माकम्। गोष्ठः। गोशलाः। शारिशाका। जनिघसिभ्यामिण्। उ० ४। १३०। इति शल गतौ—इञ्। लस्य रत्वम्। शल्यते प्राप्यतेऽसौ शालिः। षष्टिकादिधान्यम्। शक सामर्थ्ये घञ्, टाप्। शक्नोति कर्षको यया सा शाका, साखा, इति भाषा। अन्नोत्पत्तिः। पुष्यत। पोषयत। मया। एकवचनं बहुवचने। अस्माभिः। अन्यद् व्याख्यातं म० ४,१॥

भाषार्थ—(गावः) हे गौओं ! (मया गोपतिना) मुझ गोपति से (सचध्वम्) मिली रहो । (इह) यहां (अयम्) यह (पोषयिष्णुः) पोषण करने वाली (वः) तुम्हारी (गोष्ठः) गोशाला है । (रायः) धन की (पोषेण) पुष्टि से (बहुलाः) बहुत पदार्थ देनेवाली अथवा वृद्धि करनेवाली (भवन्तीः) होती हुई और (जीवन्तीः) जीती हुई (वः) तुमको (जीवाः) जीते हुये हम लोग (उप) आदर से (सदेम) प्राप्त करते रहें ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य गौओं की सेवा से दुग्ध, घृत, कृषि आदि की उत्पत्ति करके बहुत काल तक जीते और सुख भोगते रहें ॥ ६ ॥

सूक्तम् १५ ॥

१—८ ॥ इन्द्रोदेवता । १-६, त्रिष्टुप्, ७ अनुष्टुप्, ८ पूर्वार्धोऽनुष्टुप्, द्वितीयार्धस्त्रिष्टुप् ॥

व्यापारलाभोपदेशः—व्यापार के लाभ का उपदेश ॥

इन्द्रमहं वणिजं चोदयामि स न ऐतु पुरएता नो अस्तु । नुदन्नरातिं परिपन्थिनं मृगं स ईशानो धनदा अस्तु मह्यम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । अहम् । वणिजम् । चोदयामि । सः । नः । आ ।

६—गावः । हे धेनवः । गोपतिना । गोरक्षकेण । सचध्वम् । षच समवाये । समवेता भवत । संगच्छध्वम् । पोषयिष्णुः । णेश्छन्दसि । पा० ३ । २ । १३७ । इति पोषयतेः–इष्णुच् । पोषकः । बहुलाः । बहु + ला दाने क, टाप् । यद्वा । हंसेरुलुच् । उ० १ । ६६ । इति वहि वृद्धौ–उलच् । न लोपः । यद्वा, वह प्रापणे–उलच् । टाप् । बहुपदार्थदात्रीः । वृद्धिशीलाः । भवन्तीः । भू सत्तायाम्-शतृ, ङीप् । वर्त्तमानाः । जीवाः । चिरजीविनो वयम् । जीवन्तीः । बहुकालजीवनोपेताः । उप । आदरेण । वः । युष्मान् । सदेम । सदेराशीर्लिङि । गच्छेम । प्राप्नुयाम । अन्यद् गतम् ॥

एतु । पुरः-एता । नः । अस्तु ॥ नुदन् । अरातिम् । परि-पन्थिनम् । मृगम् । सः । ईशानः । धन-दाः । अस्तु । मह्यम् ॥१॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (इन्द्रम्) बड़े ऐश्वर्य वाले (वणिजम्) वणिक् को (चोदयामि) आगे बढ़ाता हूं, (सः) वह (नः) हम में (एतु) आवे, और (नः) हमारा (पुरएता) अगुआ (अस्तु) होवे। (अरातिम्) वैरी, (परिपन्थिनम्) डाकू और (मृगम्) वनैले पशु को (नुदन्) हटाता हुआ (सः) वह (ईशानः) समर्थ पुरुष (मह्यम्) मुझे (धनदाः) धन देने वाला (अस्तु) होवे ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य व्यापारकुशल पुरुष को अपना मुखिया बनाकर वाणिज्य और मार्ग की ऊंच नीच समझकर वाणिज्य में धन लगाने से लाभ उठाते हैं ॥१॥

ये पन्थानो बहवो देवयाना अन्तरा द्यावापृथिवी संचरन्ति । ते मा जुषन्तां पयसा घृतेन यथा क्रीत्वा धनमाहराणि ॥ २ ॥

१—इन्द्रम् । परमैश्वर्यवन्तं पुरुषम् । वणिजम् । पणेरिज्यादेश्च वः । उ० २ । ७० । इति पण व्यवहारे—इजि, पस्य वः । व्यापारिणम् । चोदयामि । प्रेरयामि । प्रवर्तयामि । नः । अस्मान् । एतु । आगच्छतु । पुरएता । पुरस्+इण् गतौ—तृच् । पुरोगन्ता । अग्रगामी । नः । अस्माकम् । नुदन् । णुद प्रेरणे-शतृ । प्रेरयन् । अपगमयन् । अरातिम् । अ० १ । १८ । १ । शत्रुम् । परिपन्थिनम् । अ० १ । २७ । १ । पर्यवस्थातारं मार्गनिरोधकं चोरम् । मृगम् । मृग अन्वेषणे—क । मृगयते अन्वेषयति तृणादिकम् पशुम् । वन्यपशुम् । ईशानः । ईश ऐश्वर्ये-शानच् । ईश्वरः । नियन्ता । धनदाः । आतो मनिन्क्वनि० । पा० ३ । २ । ७४ । इति धन+ददातेः—विच् । वाणिज्यलाभरूपधनप्रदाता । मह्यम् । वणिजे ॥

ये । पन्थानः । बहवः । देव-यानाः । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति । सम्-चरन्ति ॥ ते । मा । जुषन्ताम् । पयसा । घृतेन यथा । क्रीत्वा । धनम् । आहराणि ॥ २ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (देवयानाः) विद्वान् व्यापारियों के यानों रथादिकों के योग्य (बहवः) बहुत से (पन्थानः) मार्ग (द्यावापृथिवी =० — द्यौ) सूर्य और पृथिवी के (अन्तरा) बीच (संचरन्ति) चलते रहते हैं, (ते) वे [मार्ग] (पयसा) दूध से और (घृतेन) घी से (मा) मुझको (जुषन्ताम्) तृप्त करें, (यथा) जिससे (क्रीत्वा) मोल लेकर [व्यापार करके] (धनम्) धन (आहराणि) मैं लाऊं ॥ २ ॥

भावार्थ—व्यापारी लोग विमान, रथ, नौकादि द्वारा आकाश भूमि समुद्र, पर्वत, आदि से देश देशान्तरों में जाकर अनेक प्रकार व्यापार करके मूलधन बढ़ावें और धनाढ्य होकर घर आवें ॥ २ ॥

इध्मेनाग्न इच्छमानो घृतेन जुहोमि हव्यं तरसे बलाय । यावदीशे ब्रह्मणा वन्दमान इमां धियं शतसेयाय देवीम् ॥ ३ ॥

२—पन्थानः । मार्गाः । बहवः । बहुदेशसंबन्धिनः । देवयानाः । दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारदिषु-अच् । या गतौ-युट् । देवानां विदुषां व्यवहारिणां यानानि गमनसाधनानि विमानरथादीनि चरन्ति येषु ते तथाभूताः । अन्तरा । अन्तरान्तरेण युक्ते । पा० २ । २ । ४ । इति द्वितीया । मध्ये । द्यावापृथिवी । अ० २ । १ । ४ । सूर्यभूमी । तयोर्मध्य इत्यर्थः । संचरन्ति । वर्त्तन्ते । ते । पन्थानः । मा । मां वणिजम् । जुषन्ताम् । जुषी प्रीतिसेवनयोः । प्रीणन्तु । तर्पयन्तु । पयसा । दुग्धेन । घृतेन । आज्येन । यथा । येन प्रकारेण । क्रीत्वा । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । विनिमयेन गृहीत्वा । धनम् । लाभसहितं मूलधनम् । आहराणि । स्वगृहं प्रापयाणि ॥

इ॒ध्मेन॑ । अ॒ग्ने॒ । इ॒च्छमा॑नः । घृ॒तेन॑ । जु॒हो॒मि॒ । ह॒व्यम् । तर॑से । बला॑य ॥ याव॑त् । ईशे॑ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । इ॒माम् । धिय॑म् । श॒त॒-सेया॑य । दे॒वीम् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे अग्नि सदृश तेजस्वी विद्वान् ! (इच्छमानः) [लाभ की] इच्छा करता हुआ मैं (इध्मेन) इन्धन और (घृतेन) घृत से (तरसे) तराने वाले वा जिताने वाले (बलाय) बल के लिये (हव्यम्) हवन सामग्री का (जुहोमि) होम करता हूं, (यावत्) जहां तक (ब्रह्मणा) ब्रह्म द्वारा [दी हुई] (इमाम्) इस (देवीम्) व्यवहार कुशल (धियम) निश्चल बुद्धि की (वन्दमानः) वन्दना करता हुआ मैं (शतसेयाय) सैंकड़ों उद्यम के लिये (ईशे) समर्थ हूं ॥

भावार्थ—जैसे समिधा और घृतादि से अग्नि का तेज बढ़कर अन्धकार हटाता है, वैसे ही मनुष्य सर्वोत्तम वेदविद्या को प्रीति पूर्वक ग्रहण करके

३—**इध्मेन** । इषियुधीन्धि० । उ० १ । १४५ । इति इन्धी दीप्तौ-मक् । इन्धनेन । **अग्ने** । हे अग्निवत् तेजस्विन् । विद्वन् । **इच्छमानः** । इषु इच्छायाम्—शानच् । वाणिज्यलाभं कामयमानः । **जुहोमि** । हु दानादनयोः —लट् । ददामि । **हव्यम्** । हु दानादनयोः-यत् । देवयोग्यान्नम् । हवनीयद्रव्यम् । **तरसे** । तॄ तरणे, प्लवने, अभिभवे च-असुन् । तारकाय । जयसाधनाय । वेगाय । **बलाय** । पराक्रमाय । **यावत्** । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । पा० ५ । २ । ३९ । इति यत्-वतुप् । आ सर्वनाम्नः । पा० ६ । ३ । ९१ । इति आत्वम् । यत्परिमाणम् । **ईशे** । ईश्वरः शक्तो भवामि । **ब्रह्मणा** । वेदद्वारा दत्ताम् । **वन्दमानः** । स्तुवन् । **इमाम्** । उपस्थिताम् । **धियम्** । अ० २ । ५ । ४ । धृञ्, यद्वा, डुधाञ् धारणे—क्विप् । घुमास्थागापाजहातिसां हलि । पा० ६ । ४ । ६६ । इति ईत्वम्, ईत्वं च क्विब्लोपेऽपि । यद्वा । ध्यै चिन्तने-क्विप् संप्रसारणं च । वेदोक्तं कर्म । धारणावतीं बुद्धिम् । **शतसेयाय** । अचो यत् । पा० ३ । १ । ९७ । इति षो अन्तकर्मणि-यत् । आदेच उपदेशेऽशिति । पा० ६ । १ । ४५ । इति आत्वम् ।

सामर्थ्य भर वाणिज्य में उद्योग करके प्रभूत धन पावें और दरिद्रतादि को मिटावें ॥ ३ ॥

यह मन्त्र ऋग्वेद में है, म० ३ सू० १८ म० ३ ॥

इमाम॑ग्ने श॒रणिं॑ मीमृषो नो॒ यमध्वा॑नु॒मगा॑म दू॒रम् । शु॒नं नो॑ अस्तु प्रप॒णो वि॒क्रय॑श्च प्रतिप॒णः फ॒लिनं॑ मा कृणोतु । इ॒दं ह॒व्यं सं॑वि॒दा॒नौ जु॑षेथां शु॒नं नो॑ अस्तु च॒रि॒तमुत्थि॑तं च ॥ ४ ॥

इ॒माम् । अ॒ग्ने॒ । श॒रणि॑म् । मी॒मृ॒षः॒ । नः॒ । यम् । अध्वा॑नम् । अगा॑म । दू॒रम् ॥ शु॒नम् । नः॒ । अ॒स्तु॒ । प्र॒-प॒णः । वि॒-क्र॒यः । च॒ । प्र॒ति॒-प॒णः । फ॒लिन॑म् । मा॒ । कृ॒णो॒तु॒ ॥ इ॒दम् । ह॒व्यम् । स॒म्-वि॒दा॒नौ । जु॒षे॒था॒म् । शु॒नम् । नः॒ । अ॒स्तु॒ । च॒रि॒तम् । उत्थि॑तम् । च॒ ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे अग्नि सदृश तेजस्वी विद्वान् ! (नः) हमारी (इमाम्) इस (शरणिम्) पीड़ा को [उस मार्ग में] (मीमृषः) तूने सहा है (यम् दूरम् अध्वानम्) जिस दूर मार्ग को (अगाम) हम चले गये हैं ।

ईयति । पा० ६ । ४ । ६५ । इति ईत्वम् आर्धधातुकत्वे गुणः । शतादिसंख्यापरिमितव्यवसायाय बहूद्यमाय । देवीम् । व्यवहारकुशलाम् ॥

४—अग्ने । म० ३ । शरणिम् । अर्त्तिसृधृ० । उ० २ । १०२ । इति शॄ हिंसायाम्–अनि । हिंसाम् । प्रमादरूपां पीडाम् । मीमृषः । मृष तितिक्षायाम् लुङ्, अडभावः । स्वार्थिको णिच् । त्वं क्षमितवानसि । नः । अस्माकम् । अध्वानम् । अदेर्ध च । उ० ४ । ११६ । इति अद भक्षणे । यद्वा, अदि बन्धने क्वनिप्, दस्य धः । मार्गम् । अगाम । इण् गतौ—लुङ् । वयं गतवन्तः । दूरम् । अ० ३ । ३ । २ । विप्रकृष्टदेशम् । शुनम् । अव्ययम् । गेहे कः ।

(नः) हमारा (प्रपणः) क्रय [मोल लेना] (च) और (विक्रयः) बिक्री (शुनम्) सुखदायक (अस्तु) हो, (प्रतिपणः) वस्तुओं का लौट फेर (मा) मुझ को (फलिनम्) बहुत लाभ वाला (कृणोतु) करे ।

(संविदानौ) एक मन होते हुये तुम दोनों [हम और तुम] (इदम् हव्यम्) इस भेट को (जुषेथाम्) सेवें । (नः) हमारा (चरितम्) व्यापार (च) और (उत्थितम्) उठान [लाभ] (शुनम्) सुखदायक (अस्तु) होवे ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य विनय पूर्वक अपनी चूक मानकर विद्वानों की सम्मति से अपना सुधार करते हैं, वे व्यापार में अधिक लाभ उठाकर आनन्द पाते हैं ॥

इस मन्त्र की प्रथम पंक्ति कुछ भेद से ऋ० म० ? सू० ३? म० १? में है ॥

येन धनेन प्रपणं चरामि धनेन देवा धनमिच्छमानः । तन्मे भूयो भवतु मा कनीयोऽग्ने सातघ्नो देवान् हविषा नि षेध ॥ ५ ॥

येन । धनेन । प्र-पणम् । चरामि । धनेन । देवाः । धनम् । इच्छमानः ॥ तत् । मे । भूयः । भवतु । मा । कनीयः । अग्ने । सात-घ्नः । देवान् । हविषा । नि । सेध ॥ ५ ॥

पा० ३ । १ । १४४ । इति शुन गतौ-क । सुखनाम-निघ० ३ । ६ । सुखप्रदः । **प्रपणः** । पण व्यवहारे-अच् । क्रयः । व्यापारः । **विक्रयः** । एरच् । पा० ३ । ३ । ५६ । इति वि+क्रीञ् द्रव्यविनिमये-अच् । विक्रयणम् । विपणनम् । **प्रतिपणः** । पण-अच् । सलाभमूल्यस्वीकारेण परेभ्यः प्रदानम् । **फलिनम्** । बहुलाभयुक्तम् । **मा** । माम् । **कृणोतु** । करोतु । **हव्यम्** । हविः । **संविदानौ** । अ० २ । २८ । २ । संगच्छमानौ । ऐकमत्यं प्राप्तौ । अहं च त्वं च । **जुषेथाम्** । युवां सेवेथाम् । **चरितम्** । चर-क्त । अनुष्ठानम् । विक्रयादिकर्म । **उत्थितम्** । उद्+ष्ठा-क्त । सलाभं धनम् ॥

भाषार्थ—(देवाः) हे व्यवहार कुशल व्यापारियो! (धनेन) मूल धन से (धनम्) धन (इच्छमानः) चाहनेवाला मैं (येन धनेन) जिस धन से (प्रपणम्) व्यापार (चरामि) चलाता हूं, (तत्) वह धन (मे) मेरे लिये (भूयः) अधिक २ (भवतु) होवे, (कनीयः) थोड़ा (मा) न [होवे]। (अग्ने) हे अग्नि सदृश तेजस्वी विद्वान्! (सातघ्नः) लाभ नाश करनेवाले (देवान्) मूर्खों को (हविषा) हमारी भक्ति द्वारा (निषेध) रोक दे ॥ ५ ॥

भावार्थ—नवशिक्षित व्यापारी बड़े बड़े व्यापारियों से लाभ हानि की रीतें समझकर अपने मूल धन को बढ़ाते रहें और कुव्यवहारियों के फंदे में न पड़ें ॥ ५ ॥

येन॒ धने॑न प्रप॒णं चरा॑मि॒ धने॑न देवा॒ धन॑मि॒च्छमा॑नः। तस्मि॑न् म॒ इन्द्रो॑ रु॒चिमा द॑धातु प्र॒जाप॑तिः सवि॒ता सोमो॑ अ॒ग्निः ॥ ६ ॥

येन॑ । धने॑न । प्र॒ऽप॒णम् । चरा॑मि । धने॑न । दे॒वाः॒ । धन॑म् । इ॒च्छमा॑नः ॥ तस्मि॑न् । मे॒ । इन्द्रः॑ । रु॒चिम् । आ ।

५—प्रपणम्। म० ४। व्यापारम्। **चरामि**। करोमि। **धनेन**। मूलधनेन। **धनम्**। सलाभं धनम्। **इच्छमानः**। कामयमानः। **तत्**। धनम्। **मे**। मह्यम्। **भूयः**। द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ। पा० ५। ३। ५७। इति बहु—ईयसुन्, बहोर्लोपो भू च बहोः पा० ६। ४। १५८। इति ईलोपो भू च बहोः। बहुतरम्। **मा**। न। **कनीयः**। युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्। पा० ६। ४। ६४। इति अल्प-ईयसुन्, कनादेशः। अल्पतरम्। **अग्ने**। म० ३। **सातघ्नः**। षणु दाने-क्त भावे। सातं लाभः। हन वधे गतौ च-क्विप्। शसि रूपम्। लाभहन्तॄन्। लाभनाशकान्। **देवान्**। दिवु क्रीड़ास्तुतिमोदमदादिषु, अत्र मदे-अच्। मत्तान् मूर्खान्। **हविषा**। भक्त्या। **निषेध**। षिधु गत्याम्। उपसर्गात् सुनोति पा० ८। ३। ६५। इति षत्वम्। निवारय ॥

दुधातु । प्रजा-पतिः । सविता । सोम॑ः । अग्निः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(देवाः) हे व्यवहारकुशल व्यापारियो ! (धनेन) मूल धन से (धनम्) धन (इच्छमानः) चाहता हुआ मैं (येन धनेन) जिस धन से (प्रपणम्) व्यापार (चरामि) चलाता हूं, (तस्मिन्) उस [धन] में (मे) मुझे (प्रजापतिः) प्रजापालक, (सविता) ऐश्वर्यवान् (सोमः) चन्द्र [समान शान्त स्वभाव], (अग्निः) अग्नि [समान तेजस्वी], (इन्द्रः) बड़ा समर्थ प्रधान पुरुष (रुचिम्) रुचि (आदधातु) देवे ॥ ६ ॥

भावार्थ—मनुष्य उत्तम स्वभाव वाले अनुभवी पुरुषों की सम्मति से व्यापार में मन लगाकर लाभ के साथ मूलधन को बढ़ावें ॥ ६ ॥

उप॑ त्वा॒ नम॑सा व॒यं हो॑तर्वैश्वानर स्तु॒मः ।
स नः॑ प्र॒जास्वा॒त्मसु॒ गोषु॑ प्रा॒णेषु॑ जा॒गृहि ॥ ७ ॥

उप॑ । त्वा॒ । नम॑सा । व॒यम् । होत॒रिति॑ । वै॒श्वा॒न॒र॒ । स्तु॒मः ।
सः । नः॒ । प्र॒-जासु॑ । आ॒त्म-सु॑ । गोषु॑ । प्रा॒णेषु॑ । जा॒गृहि॒ ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(होतः) हे दानशील ! (वैश्वानर) हे सब नरों के हितकारक

६—तस्मिन् । पूर्वोक्ते धने । मे । मह्यम् । इन्द्रः । प्रधानपुरुषः । रुचिम् । रुच दीप्तावभिप्रीतौ च—कि । अभिप्रीतिम् । आ । दधातु । स्थापयतु । ददातु । प्रजापतिः । पुत्रभृत्यादीनां पालकः । सविता । परमैश्वर्यवान् । सोमः । चन्द्रसमानशान्तस्वभावः । अग्निः । म० ३ । अन्यद् यथा म० ५ ॥

७—उप । पूजायाम् । त्वा । त्वाम् । इन्द्रम् । नमसा । नमस्कारेण । वयम् । व्यापारिणः । होतः । हु दाने—तृच् । हे दातः । वैश्वानर । अ० १ । १० । ४ । हे सर्वनरहित ! हे सर्वनायक । स्तुमः । प्रशंसामः । सः ।

पा सब के नायक पुरुष ! (वयम्) हम लोग (नमसा) नमस्कार के साथ (त्वा) तुझको (उप) आदर से (स्तुमः) सराहते हैं। (सः=सः त्वम्) सो तू (नः) हमारी (प्रजासु) प्रजाओं पर, (आत्मसु) आत्माओं वा शरीरों पर (गोषु) गौओं पर और (प्राणेषु) प्राणों वा जीवनों पर (जागृहि) जागता रह ॥ ७ ॥

भावार्थ—व्यापारी लोग सर्वहितकारी, कर्मकुशल पुरुष को प्रधान बना कर अपने धनादिकी रक्षा करें ॥ ७ ॥

विश्वाहा ते सद्मिद्भरेमाश्वायेव तिष्ठते जातवेदः। रायस्पोषेण समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ ८ ॥

वि॒श्वाहा॑ । ते॒ । सद॑म् । इत् । भ॒रे॒म॒ । अश्वा॑य-इव । तिष्ठ॑ते । जात-वे॒द॒ः ॥ रा॒यः । पोषे॑ण । सम् । इषा । मद॑न्तः । मा । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । प्रति॑-वेशाः । रि॒षा॒म॒ ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(जातवेदः) हे उत्तम धन वाले पुरुष ! (विश्वाहा=०—हानि) सब दिनों (ते) तेरे [उद्देश्य के] लिये (इत्) ही (सदम्) समाज को (भरेम) भरते रहें, (इव) जैसे (तिष्ठते) थान पर ठहरे हुए (अश्वाय) घोड़े को [घास अन्नादि भरते हैं]। (अग्ने) हे अग्नि समान तेजस्वी विद्वान् ! (रायः) धन की (पोषेण) पुष्टि से और (इषा) अन्न से (सम्) अच्छे

सत्यम्। (नः) अस्माकम्। (प्रजासु) पुत्रपौत्रभृत्यादिषु। (आत्मसु) अ० १। १८। ३। जीवेषु। शरीरेषु। (गोषु) धेनुषु। (प्राणेषु) जीवनेषु। (जागृहि) बुध्यस्व। सावधानो वर्तस्व।

८—(विश्वाहा) सर्वाण्यहानि। (ते) तुभ्यम्। (सदम्) षद्लृ गतौ—अच्। समाजम्। वणिक्मण्डलीम्। (इत्) एव। (भरेम) भृञ्-विधिलिङ्। पोषयेम। (अश्वाय-इव) घोटकाय यथा। (तिष्ठते) ष्ठा-शतृ। स्वस्थाने

प्रकार (मदन्तः) आनन्द करते हुये (ते) तेरे (प्रतिवेशाः) सन्मुख रहने वाले हम लोग (मा रिषाम) न दुःखी होवें ॥ ८ ॥

भावार्थ—जैसे मार्ग से आये घोड़े को अन्न घासादि से पुष्ट करते हैं, इसी प्रकार सब व्यापारी बड़ी बड़ी वणिक् मंडली बना कर प्रधान पुरुष की शक्ति बढ़ावें, जिससे सब लोग बहुतसा धन और अन्नादि पाकर आनन्द भोगें ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् १६ ॥

१-७ । वसिष्ठर्षिः । १ लिङ्गोक्तदेवताः, २-६ भगः, ७ उषाः । १ जगतीछन्दः । २, ३, ५—७ त्रिष्टुप्, ४ पङ्क्तिः ॥

बुद्धिवर्धनाय प्रभातगीतिः—बुद्धि बढ़ाने के लिये प्रभाती गीत ॥

प्रातर॒ग्निं प्रा॒तरिन्द्रं॑ हवामहे प्रा॒तर्मि॒त्रावरु॑णा प्रा॒तर॒श्विना॑ । प्रा॒तर्भगं॑ पू॒षणं॒ ब्रह्म॑ण॒स्पतिं॑ प्रा॒तः सोम॑मु॒त रु॒द्रं ह॑वामहे ॥ १ ॥

प्रा॒तः । अ॒ग्निम् । प्रा॒तः । इन्द्र॑म् । ह॒वा॒म॒हे॒ । प्रा॒तः । मि॒त्रा॒वरु॑णा । प्रा॒तः । अ॒श्विना॑ ॥ प्रा॒तः । भग॑म् । पू॒षण॑म् । ब्रह्म॑णः ।

वर्त्तमानाय । (जातवेदः) अ० १ । ७ । २ । जातानि प्रशस्तानि वेदांसि धनानि यस्य स जातवेदाः । तत्संबुद्धौ । (रायः) धनस्य । (पोषेण) वर्धनेन (सम्) सम्यक् । (मदन्तः) मदी हर्षग्लेपनयोः-शतृ हृष्टा भवन्तः । (अग्ने) म० ३ । (प्रतिवेशाः) प्रति+विश-घञ् । आसन्नवर्त्तिनः । (मा रिषाम) रिष हिंसायाम्-कर्मणि कर्तृप्रयोगः । हिंसिता विनष्टा मा भूम ॥

पतिम् । प्रातः । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवामहे ॥ १ ॥

भाषार्थ—(प्रातः) प्रातःकाल (अग्निम्) [पार्थिव] अग्नि को, (प्रातः) प्रातःकाल (इन्द्रम्) बिजुली वा सूर्य को, (प्रातः) प्रातःकाल (मित्रावरुणा =०—णौ) प्राण और अपान को, (प्रातः) प्रातःकाल (अश्विना) कामों में व्याप्ति रखने वाले माता पिता को (हवामहे) हम बुलाते हैं। (प्रातः) प्रातः काल (भगम्) ऐश्वर्यवान्, (पूषणम्) पोषण करने वाले (ब्रह्मणः) वेद, ब्रह्माण्ड, अन्न वा धन के (पतिम्) पति, परमेश्वर को, (प्रातः) प्रातःकाल (सोमम्) ऐश्वर्य कराने वाले वा मथन किये हुये पदार्थ वा आत्मा [अपने बल] वा अमृत [मोक्ष, वा अन्न, दुग्ध, घृतादि] को (उत) और (रुद्रम्) दुःख-नाशक वा ज्ञान दाता आचार्य को (हवामहे) हम बुलाते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रातःकाल [सूर्य निकलने से छः घड़ी पहिले] परमेश्वर का ध्यान करता हुआ, मन्त्र में वर्णित पार्थिव और सौर अग्नि के प्रयोग आदि अन्य आवश्यक कर्मों का विचार करके आत्मा को बढ़ाता हुआ अपने कर्तव्य में लगे ॥ १ ॥

यह पूरा सूक्त कुछ भेद से ऋग्वेद मण्ड० ७ सूक्त ४१ म०१-७ और यजुर्वेद अध्याय ३४ मन्त्र ३४-५० में है।

१—(प्रातः) प्राततेररन् । उ० ५ । ५६ । इति प्र+अत सातत्यगमने-अरन् । सूर्योदयादर्वाक्त्रिमुहूर्त्तकाले । प्रभातकाले । (अग्निम्) पार्थिवाग्निम् । (इन्द्रम्) विद्युतं सूर्यं वा । (हवामहे) आह्वयामः । (मित्रावरुणा) अ० १ । २० । ३ । प्राणापानौ । (अश्विना अ०२ । २९ । ६ । अश्वो व्याप्तिः-इनि । कार्येषु व्याप्तिमन्तौ मातापितारौ । (भगम्) अ० १ । १४ । १ । भगो धनम्, ततो अर्श-आद्यच् । ऐश्वर्यवन्तम् । (पूषणम्) अ० १ । ६ । १ । सर्वपोषकम् । (ब्रह्मणः) अ० १ । ८ । ४ । वेदस्य । ब्रह्माण्डस्य । अन्नस्य-निघ० २ । ७ । धनस्य-निघ० २ । १० । (पतिम्) रक्षकम् । स्वामिनम् । (सोमम्) अ० १ । ६ । २ । षु प्रसवैश्वर्ययोः, यद्वा, षुञ् अभिषवे-मन् । सोमः सूर्यः प्रसवनात्......सोम आत्माप्येतस्मादेवेन्द्रियाणां जनितेत्यर्थः—निरु० १४ । २५ । ऐश्वर्यवन्तम् । अभिषुतं मथितम् । आत्मानम् । अमृतम् । (उत) अपि च । (रुद्रम्) अ० २ । २७ । ६ । रुत्+र । दुःखनाशकं ज्ञानदातारं वाचार्यम् ॥

प्रातर्जितं भग॑मुग्रं हु॑वामहे वयं पुत्रमदि॑तेर्यो वि॑धर्ता।
आध्रश्चिद्यं मन्य॑मानस्तुरश्चिद्राजा॑ चिद्यं भग॑ं भक्षीत्याह॑ ॥ २ ॥

प्रातः-जितम् । भग॑म् । उग्रम् । हुवामहे । वयम् । पुत्रम् । अदि॑तेः। यः। वि-धर्ता ॥ आध्रः। चित् । यम्। मन्य॑मानः। तुरः। चित् । राजा । चित्। यम् । भग॑म् । भक्षि । इति । आह॑॥२॥

भावार्थ—(वयम्) हम (प्रातर्जितम्) प्रातः काल में [अन्धकारादि को] जीतनेवाले (भगम्) सूर्य [समान] (उग्रम्) तेजस्वी (पुत्रम्) पवित्र, अथवा बहुविधिसे रक्षा करनेवाले,अथवा नरक से बचानेवाले [परमेश्वर] को (हवामहे) बुलाते हैं, (यः) जो [परमेश्वर] (अदितेः) प्रकृति वा भूमि का (विधर्ता) धारण करनेवाला और (यम्) जिस [परमेश्वर] को (मन्यमानः) पूजता हुआ (आध्रः) सब प्रकार धारण योग्य कंगाल, (चित्) भी, और (तुरः) शीघ्रकारी बलवान् (चित्) भी, और (राजा) ऐश्वर्यवान् राजा

२—(प्रातर्जितम्) सत्सूद्विष० । पा० ३ । २ । ६१ । इति प्रातर्+जि जये-क्विप्, तुक् । प्रातःकाले जयशीलम् अन्धकारादिकस्य । (भगम्) सूर्य यथा । (उग्रम्) तेजस्विनम् (हवामहे) म० १ । (पुत्रम्) अ०१।११।५। पूञ् शोधे क्त । यद्वा । पुरु यद्वा,पुत्+त्रैङ रक्षणे-ड । पवित्रं बहुत्रातारं पुतो नरकात् त्रातारं वा परमेश्वरम् । (अदितेः)अ०२।२८।४। प्रकृतेःपृथिव्या वा । (विधर्ता) विविधं धारकः पोषकः । (आध्रः) आङ्+धृञ्—क । आधारयितव्यो दरिद्रः । (चित्) अपि च । (यम्) परमेश्वरम् । (मन्यमानः) मन्यते, अर्चतिकर्मा-निघ० ३ । १४ । अर्चन् । पूजयन् । स्तुवन् । (तुरः)तुर वेगे,इगुपधलक्षणःकः । त्वरमाणःबलवान्। (राजा) अ०१।१०।२ । ऐश्वर्यवान् पुरुषः । (यम्) या गतौ, यज देवपूजने,वा,यम परि-वेषणे-ड । यशः । कीर्तिम् । (भगम्) धनम् , निघ० २ । १० । (भक्षि) भज सेवायाम् ,आत्मनेपदस्य आशीर्लिङि उत्तमैकवचने छान्दसंरूपम् । अहं भक्षीय ।

(चित्) भी (इति) इस प्रकार (आह) कहता है, "(यम्) यश और (भगम्) धन को (भक्षि=अहं भक्षीय) मैं सेवूं" ॥ २ ॥

भावार्थ—जैसे सूर्य प्रातः काल अन्धकार, आलस्यादि मिटाकर जीवों में नयी शक्ति देता है, ऐसेही सब छोटे बड़े जीव और पृथिवी आदि लोक भी परमात्मा की शक्ति से अपनी २ शक्ति बढ़ाते हैं, उसी का धन्यवाद हम सब पिता पुत्रादि मिलकर गावें ॥ २ ॥

(हवामहे) के स्थान पर ऋग्वेद और यजुर्वेद में [हुवेम] पद है ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्र-नेतः । भग । सत्य-राधः । भग । इमाम् । धियम् । उत् । अव । ददत् । नः ॥ भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग । प्र । नृ-भिः । नृ-वन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(भग) हे भगवान् ! (प्रणेतः) हे बड़े नेता ! (भग) हे सेवनीय ! (सत्यराधः) हे सत्य धनी ! (भग) हे ज्ञानस्वरूप परमेश्वर ! (इमाम्) इस [वेदोक्त] (धियम्) बुद्धि को (ददत्) देता हुआ तू (नः) हमारी (उत्) उत्तमता से (अव) रक्षा कर । (भग) हे ज्योतिःस्वरूप ! (नः) हम को (गोभिः) गौओं से और (अश्वैः) घोड़ों से (प्र जनय) अच्छे प्रकार

सेवेय । (इति) अनेन प्रकारेण । (आह) ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि—लट् । ब्रवीति । प्रार्थयते, आध्रादीनां प्रत्येकम् ॥

३—(भग) भज भागे सेवायां च—घञ् । हे विभाजक । सेवनीय । ऐश्वर्यवन् । ज्ञानस्वरूप । प्रकाशस्वरूप । शिव । आदिकारण । (प्रणेतः) णीञ् प्रापणे तृच् । हे प्रकृष्टनायक । (सत्यराधः) राध संसिद्धौ—असुन् । राध इति धननाम राध्नुवन्त्येनेन—निरु० ४ । ४ । सत्यानि अनश्वराणि राधांसि धनानि यस्य स सत्यराधाः । तत्सम्बुद्धौ । (इमाम् । धियम्) प्रज्ञाम् । (उत् अव) उत्तमतया रक्ष, सफलां कुरु । (ददत्) डुदाञ्—शतृ । प्रयच्छन् । (नः)

बढ़ा। (भग) हे शिव (नृभिः) नेता पुरुषों के साथ हम (नृवन्तः) नेता पुरुषों वाले होकर (प्र स्याम) समर्थ होवें ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य ईश्वर की प्रार्थना और आज्ञा पालन करते और नेता वा वीर पुरुषों को अपनाते हैं, वे संसार में उन्नति करके यशस्वी और ऐश्वर्यवान् होते हैं ॥ ३ ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम्। उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत। इदानीम्। भग-वन्तः। स्याम। उत। प्र-पित्वे। उत। मध्ये। अह्नाम्॥ उत। उत्-इतौ। मघ-वन्। सूर्यस्य। वयम्। देवानाम्। सु-मतौ। स्याम ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(उत) और (इदानीम्) इस समय (उत उत) और भी (अह्नाम्) दिनों के (मध्ये) मध्य (प्रपित्वे) पाये हुये [ऐश्वर्य] में हम (भगवन्तः) बड़े ऐश्वर्य वाले (स्याम) होवें। (उत) और (मघवन्) हे

अस्मान्। (प्र जनय) प्रादुर्भावय। प्रवर्धय। (गोभिः) धेनुभिः (अश्वैः) अ० १। १६। ४। तुरङ्गैः। (नृभिः) नयतेर्डिच्च। उ० २। १००। इति णीञ् प्रापणे—ऋ प्रत्ययः,डित्वाट् टिलोपः। नेतृभिः। वीरैः। (नृवन्तः) प्रशस्तशूरोपेताः।(प्र स्याम) प्रभवेम ॥

४—(उत) समुच्चये। (इदानीम्) इदम्–दानीम्। इदम इश्। पा०५। ३। ३। दानीं च। पा० ५। ३। १८। इति वर्तमाने दानीम्। अस्मिन् काले। (भगवन्तः) सकलैश्वर्ययुक्ताः। (स्याम) भवेम। (उत, उत) नित्यवीप्सयोः। पा० ८। १। ४। इति द्विर्वचनम्। अपि च। (प्रपित्वे) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। उ० ४। १०५। प्र+आप्लृ व्याप्तौ–इत्वन्, आकार लोपः। प्रपित्वेऽभीक इत्यासन्नस्य

महाधनी ईश्वर ! (सूर्यस्य) सूर्य के (उदितौ) उदय में (देवानाम्) विद्वानों की (समतौ) सुमति में (वयम्) हम (स्याम) रहें ॥ ४ ॥

भावार्थ—मन्त्र ३ के अनुसार पाये हुये ऐश्वर्य को हम अब और आगे भी बढ़ावें, और जैसे सूर्य के उदय में प्रकाश बढ़ता जाता है वैसे ही देवताओं के अनुकरण से हम अपनी धार्मिक बुद्धि का अभ्युदय करें ॥ ४ ॥

(उदितौ) के स्थान पर ऋग् और यजुर्वेद में [उदिता] है ।

भग॑ एव भग॑वाँ अस्तु देवस्तेना॑ वयं भग॑वन्तः स्याम ।
तं त्वा॑ भग सर्व॒ इज्जो॑हवीमि॒ स नो॑ भग पुरएता भ॑वे॒ह ॥ ५ ॥

भगः । एव । भग॑-वान् । अस्तु । देवः । तेन॑ । वयम् । भग॑-वन्तः । स्याम ॥ तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीमि । सः । नः । भग । पुरः-एता । भव । इह ॥ ५ ॥

भाषार्थ—"(भगः) सेवनीय (देवः) विद्वान् विजयी पुरुष (एव) ही (भगवान्) भगवान् [भाग्यवान्, बड़े ऐश्वर्य वाला] (अस्तु) होवे"—(तेन) इसी [कारण] से (वयम्) हम (भगवन्तः) भाग्यवान् (स्याम) होवें । (तम् त्वा) उस तुझ को, (भग) हे ईश्वर ! (सर्वः=सर्वः अहम्) मैं सब

प्रपित्वे प्राप्ते—निरु० ३ । २० । प्राप्ते सौभाग्ये । (अह्नाम् मध्ये) दिनानां । मध्ये । भविष्यत्काले । (उदितौ) उद्+इण् गतौ—क्तिन् । उदये । उद्गमने । (मघवन्) अ० २ । ५ । ७ । महि वृद्धौ, दाने च–घञर्थे क, मतुप् । मघमिति धन नामधेयं मंहतेर्दानकर्मणः—निरु० १ । ७ । हे प्रशस्तधनवन् । (सूर्यस्य) आदित्यस्य । (देवानाम्) आप्तविदुषाम् । (सुमतौ) कल्याण्यां बुद्धौ ॥

५—(भगः) सेवनीयः श्रेष्ठः पुरुषः । (भगवान्) ऐश्वर्यवान् । (देवः) विद्वान् । विजयी । (तेन) तेन कारणेन । (तम्) तादृशम् । (सर्वः) सर्वा-

(इत्) ही (जोहवीमि) बार बार पुकारता हूं । (सः=सः त्वम्) सो तू, (भग) हे शिव ! (इह) यहां पर (नः) हमारा (पुरएता) अगुआ (भव) हो ॥५॥

भावार्थ—"सुकर्मी पुरुषार्थी पुरुषही भाग्यवान् होवें," यह ईश्वर आज्ञा है, इस से सब लोग धार्मिक पुरुषार्थी होकर भाग्यवान् बनें । ईश्वर ही अपने ध्यानी आज्ञा पालकों का मार्गदर्शक होता है ॥ ५ ॥

(देवः, जोहवीमि) के स्थान पर ऋग् और यजुर्वेद में [देवा, जोहवीति] पद हैं॥

सम॑ध्वरायो॒षसो॑ नमन्त दधि॒क्रावे॑व॒ शुच॑ये प॒दाय॑ । अ॒र्वा॒ची॒नं व॑सु॒विदं॒ भगं॑ मे॒ रथ॑मि॒वाश्वा॑ वा॒जिन॒ आ व॑हन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अ॒ध्व॒राय॑ । उ॒षसः॑ । न॒म॒न्त॒ । द॒धि॒क्रावा॑-इव । शुच॑ये । प॒दाय॑ ॥ अ॒र्वा॒ची॒नम् । व॒सु॒-विद॑म् । भग॑म् । मे॒ । रथ॑म्-इव । अश्वाः॑ । वा॒जिनः॑ । आ । व॒ह॒न्तु॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(उषसः) उषायें [प्रभात वेलायें] (अध्वराय मार्ग देने के लिये, अथवा हिंसारहित यज्ञ के लिये (सम् नमन्त=०-न्ते) झुकती हैं, (दधिक्रावा इव) जैसे चढ़ाकर चलने वाला, वा हींसने वाला घोड़ा (शुचये)

त्मना सहितोऽहम् । (जोहवीमि) अ० २ । १२ । ३ । पुनः पुनराह्वयामि । (सः) स त्वम् । (पुरएता) अ० ३ । १५ । १ । अग्रगामी । अन्यद् गतं ॥

६—(अध्वराय)अ०१।४।१ । अध्वन्+रा-क । यद्वा,न+ध्वृ हिंसने-अच् । अध्वर इति यज्ञ नाम ध्वरतिर्हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधः-निरु०१ । ८ । मार्गदानाय । अहिंसामयाय व्यवहाराय यज्ञाय । (उषसः) प्रभाताः । (सम्‌नमन्त) छान्दसो-लट् । संनमन्ते । प्रह्वीभवन्ति । (दधिक्रावा) आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । पा० ३ । २ । १७१ । इति डुधाञ् धारणपोषणयोः—कि, स च लिड्वत् । इति दधिः। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा०३।२।७५। इति दधि+क्रमु, पादविक्षेपे वा क्रदि आह्वाने, क्रन्द सातत्यशब्दे-वनिप् । विड्वनोरनुनासिकस्यात् । पा०६।४।४१।

शुद्ध [अचूक] (पदाय) पद रखने के लिये। (वाजिनः) अन्नवान् वा बलवान वा ज्ञानवान् (अर्वाचीनम्) नवीन २ और (वसुविदम्) धन प्राप्त कराने वाले (भगम्) ऐश्वर्य को (मे) मेरे लिये (आ वहन्तु) लावें (अश्वाः इव) जैसे घोड़े (रथम्) रथ को [लाते हैं] ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे उषा देवी अन्धकार हटाकर मार्ग खोलती चलती है. अथवा, जैसे बली और वेगवान् घोड़ा अपने अश्ववार वा रथको मार्ग चलकर ठिकाने पर शीघ्र पहुंचाता है। इसी प्रकार पुरुषार्थी पुरुष बड़े बड़े महात्माओं के सत्सङ्ग और अनुकरण से अपना ऐश्वर्य बढ़ाते रहें ॥ ६ ॥

(मे) के स्थान पर ऋग् और यजुर्वेद में (नः) पद है ॥

अश्वा॑वती॒र्गोम॑तीर्न उ॒षासो॑ वी॒रव॑तीः सद॑मुच्छन्तु भ॒द्राः । घृ॒तं दुहा॑ना वि॒श्वतः॒ प्रपी॑ता यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

अश्व॑-वतीः । गो-मतीः । नः॒ । उ॒षसः॑ । वी॒र-व॑तीः । सद॑म् । उ॒च्छ॒न्तु॒ । भ॒द्राः ॥ घृ॒तम् । दुहा॑नाः । वि॒श्वतः॑ । प्र-पी॑ताः । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्ति-भिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥७॥

इत्यादयम्। दधिक्रावा=अश्वः—निघ० १। १४। दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा—निरु० २। २७। दधिः, धारयिता सन् क्रामतीति वा क्रन्दतीति वा दधिक्रावा। दधिक्राः। अश्वः। (शुचये) शुद्धाय। प्रमादशून्याय। (पदाय) गमनाय। (अर्वाचीनम्) अर्वाच्—ख। इदानीन्तनम्। नूतनम्। (वसुविदम्) इगुपध०। पा०३।१।१३५। इति वसु+विद् लाभे-क। धनानां लम्भकं प्रापकम्। (भगम्) ऐश्वर्यम्। (मे) मह्यम्। (रथमिव) हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्। उ० २। २। इति रमु क्रीड़ने-क्थन्। यानं यथा। (अश्वाः) घोटाः। (वाजिनः) वज गतौ-घञ्। वाजः=अन्नम्, निघ० २। ७। बलम्, निघ०२। ६। अत इनिठनौ। पा ०५। २। ११५। इति इनि। अन्नवन्तः। बलवन्तः। ज्ञानवन्तः। (आ वहन्तु) आगमयन्तु ॥

भाषार्थ—(अश्ववतीः=०-त्यः) उत्तम २ घोड़ों वाली, (गोमतीः) उत्तम २ गौओं वाली, (वीरवतीः) बहुत वीर पुरुषों वाली और (भद्राः) मङ्गल करने वाली (उषासः=उषसः) उषायें (नः सदम्) हमारे समाज पर (उच्छन्तु) चमकती रहें। (घृतम्) घृत [सार पदार्थ] को (दुहानाः) दुहते हुए और (विश्वतः) सब प्रकार से (प्रपीताः) भरे हुये (यूयम्) तुम [वीर पुरुषो !] (स्वस्तिभिः) अनेक सुखों से (सदा) सदा (नः) हमारी (पात) रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष प्रयत्न करके अपने घरों को घोड़ों, गौओं और वीर पुरुषों से भरे रक्खें, और सब मिलकर तत्त्व ग्रहण करके सदा परस्पर रक्षा करें ॥ ७ ॥

(यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः) यह पाद प्रायः ऋग्वेद मण्डल ७ के सब सूक्तों के अन्त में है ॥

सूक्तम् १७ ॥

१—८ ॥ कृषीवला देवताः । १ गायत्री; २, ५, ९ त्रिष्टुप्, ३ पङ्क्तिः, ४, ६, ८ अनुष्टुप्; ७ पुर उष्णिक्छन्दः ॥

कृषि विद्योपदेशः—खेती की विद्या का उपदेश ॥

७—(अश्ववतीः) प्रशस्ताश्ववत्यः । (गोमतीः) प्रशस्तगोमत्यः । (नः) अस्माकम् । (उषासः) उषसः । प्रभाताः । (वीरवतीः) बहुवीरवत्यः । (सदम्) षद्लृ गतौ-अच् । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २ । ३ । ५ । इति द्वितीया । समाजं प्रति । (उच्छन्तु) उच्छी समाप्तौ, अकर्मकः । अत्र दीप्तौ । समाप्ता व्युष्टाः प्रदीप्ता भवन्तु । (भद्राः) मङ्गलकारिण्यः । (घृतम्) सारपदार्थम् । (दुहानाः । दुह प्रपूरणे-शानच् । प्रपूरयन्तः । (विश्वतः) सर्वतः । (प्रपीताः) प्यायः पी । पा० ६ । १ । २८ । इति ओप्यायी वृद्धौ-क्त, पी आदेशः । प्रवृद्धाः । (यूयम) वीरपुरुषाः । (पात) रक्षत । (स्वस्तिभिः) अनेकसुखैः । (सदा) सर्वस्मिन् काले । (नः) अस्मान् ॥

सीरा॑ युञ्जन्ति कवयो॑ युगा वि त॑न्वते पृथ॑क् ।
धीरा॑ दे॒वेषु॑ सुम्नयौ ॥ १ ॥

सीरा॑ । यु॒ञ्ज॒न्ति॒ । क॒वय॑: । यु॒गा । वि । त॒न्व॒ते॒ । पृथ॑क् ॥
धीरा॑: । दे॒वेषु॑ । सु॒म्न॒ऽयौ ॥

भाषार्थ—(धीराः) धीर (कवयः) बुद्धिमान् [किसान] लोग (देवेषु) व्यवहारी पुरुषों पर (सुम्नयौ) सुख पाने [की आशा] में (सीरा=सीराणि) हलों को (युञ्जन्ति) जोड़ते हैं, और (युगा=युगानि) जुओं को (पृथक्) अलग अलग करके [दोनों ओर] (वि तन्वते) फैलाते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—जैसे किसान लोग खेती करके अन्य पुरुषों को सुख पहुंचाते और आप सुखी रहते हैं, इसी प्रकार सब मनुष्यों को परस्पर उपकारी होकर सुख भोगना चाहिये ॥ १ ॥

युनक्त सीरा वि युगा तनोत कृते योनौ वपतेह

१—(सीरा) शुसिचिमीनां दीर्घश्च । उ० २ । २५ । इति षिञ् बन्धने-क्रन् । दीर्घश्च । सीराणि लाङ्गलानि । (युञ्जन्ति) योजयन्ति कर्षणार्थम् । (कवयः) मेधाविनः—निघ० ३ । १५ । कुशलाः कृषीवलाः । (युगा) उञ्छादीनां च । पा० ६ । १ । १६० । इति युज संयमे, युतौ-घञ् । अगुणत्वं निपातनात् । युगानि । रथहलादेरङ्गभेदान् । (वि तन्वते) प्रसारयन्ति । (पृथक्) प्रथेः कित् सम्प्रसारणं च । उ० १ । १३७ । इति प्रथ ख्यातौ-अजि । भिन्नभिन्ने स्कन्धदेशे । (धीराः) अ० २ । ३५ । ३ । ध्यानवन्तः । (देवेषु) विद्वत्सु । व्यवहारिषु पुरुषेषु । (सुम्नयौ) रास्ना सास्ना० । उ० ३ । १५ । इति सु+म्ना अभ्यासे, वा मा माने-नप्रत्ययः । निपातनात् सिद्धिः । सुम्नं सुखम्-निघ० ३ । ६ । मृगय्वादयश्च । उ० १ । ३७ । इति सुम्न+या गतौ प्रापणे च भावे कु । सुखस्य गतौ प्राप्तौ प्रापणे वा ॥

बीजम् । विराजः श्नुष्टिः सभरा असन्नो नेदीय इत् सृण्यः पक्वमा यवन् ॥ २ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनोत । कृते । योनौ । वपत । इह । बीजम् ॥ वि-राजः । श्नुष्टिः । स-भराः । असत् । नः । नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । यवन् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(विराजः) हे शोभायमान [किसानो !] (सीरा=सीराणि) हलों को (युनक्त) जोड़ो, (युगा=युगानि) जूओं को (वितनोत) फैलाओ, और (कृते) बने हुये (योनौ) खेत में (इह) यहां पर (बीजम्) बीज (वपत) बोओ । (श्नुष्टिः ।) [तुम्हारी] अन्न की उपज (नः) हमारे लिये (सभराः) भरी पूरी (असत्) होवे, (सृण्यः) हंसुये वा दरांत (इत्) भी (पक्वम्) पके अन्न को (नेदीयः) अधिक निकट (आ यवन्) लावें ॥ २ ॥

२—(युनक्त) योजयत । (सीरा) म० १ । (वि तनोत) विस्तारयत । (कृते) सम्पादिते । कृष्टे । (योनौ) क्षेत्रे । (वपत) निक्षिपत । (बीजम्) उपसर्गे च संज्ञायाम् । पा० ३ । २ । ९९ । इति वि+जन उत्पादने-ड, उपसर्गस्य दीर्घः । यद्वा, बीज प्रजननकान्त्यसनाखादनेषु-अच् । इति शब्दकल्पद्रुमे । उत्पत्तिमूलम् । अपत्यम्-निघ०२।२। (इह)अत्र।(विराजः) वि+राजृ दीप्तौ-क्विप् । हे विराजमानाः शोभायमानाः कृषीवलाः । (श्नुष्टिः) ष्णुसु अदने, आदाने च—क्तिन् । छान्दसं रूपम् । अन्नोत्पत्तिः । उपलब्धिः । (सभराः) सह+भृञ्-असुन् । भरसा भरणेन सहिता । (असत्) भवेत् । (नः) अस्मभ्यम् । (नेदीयः) अन्तिक-ईयसुन् । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । पा० ५ । ३ । ६३ । इति नेदादेशः । समीपतरम् । (इत्) एव । (सृण्यः) सृवृषिभ्यां कित् । उ० ४ । ४९ । इति सृ गतौ-नि, ङीष् । अङ्कुशाः । लवणसाधनशस्त्राणि । (पक्वम्) पच-क्त । पचो वः । पा० ८ । २ । ५२ । इति तस्य वः । प्राप्तपाकम् अन्नम् । (आ यवन्) यु मिश्रणामिश्रणयोः-लेट् । आयुवन्तु । प्रापयन्तु ॥

भावार्थ—चतुर किसान यथाविधि खेत जोत कर उत्तम बीज आदि साधनों से उत्तम अन्न आदि पाते हैं, इसी सिद्धान्त पर विद्वान् बलवान् स्त्री पुरुष ब्रह्मचर्य सेवन से यथावत् क्रिया के साथ बलवान् बुद्धिमान् और आयुष्मान् सन्तान उत्पन्न करते हैं देखो—श्रीमद् दयानन्दकृत संस्कारविधि-गर्भाधान प्रकरण ॥ २ ॥

यह मन्त्र कुछ पद भेद से ऋ० १० । १०१ । ३ । और य० १२ । ६८ में हैं

लाङ्गलं पवीरवत् सुशीमं सोमसत्सरु । उदिद् वपतु गामविं प्रस्थावद् रथवाहनं पीवरीं च प्रफर्व्यम् ॥३॥

लाङ्गलम् । पवीर-वत् । सु-शीमम् । सोमसत्-सरु ॥ उत् । इत् । वपतु । गाम् । अविम् । प्र-स्था-वत् । रथ-वाहनम् । पीवरीम् । च । प्र-फर्व्यम् ॥ ३ ॥

भावार्थ—(पवीरवत्) अच्छे फाले वाला, (सुशीमम्) बहुत सुख देने वाला, और (सोमसत्सरु=सोमसत्+सरु, यद्वा, स-ऊम, वा, उम+स-त्सरु) ऐश्वर्य युक्त व अमृत युक्त मूठ वाला, अथवा रस्सी वाला और मूठ वाला (लाङ्गलम्) हल (इत्) ही (अविम्) रक्षा करनेवाली, और (पीवरीम्) वृद्धि वाली (गाम्) भूमि को (च) और (प्रस्थावत्) प्रस्थान वा चढ़ाई के

३—(लाङ्गलम्) अ० २ । ८ । ४ । हलम् । (पवीरवत्) कॄशॄपॄकटिपटि० । उ० ४ । ३० । इति पूञ् शोधे-ईरन् । मतुप् । पवीर पव पविः, वज्रं लाङ्गले प्रोतं लोहमयं शल्यम् । फालयुक्तम् । (सुशीमम्) इषियुधीन्धि० । उ० १ । १४५ । इति सु+शीङ् शयने-मक् । शेवम्=सुखम्-निघ० ३ । ६ । सुशेवम् । बहु सुखकरम् । (सोमत्सरु) सोमसत्+सरु । सोमे ऐश्वर्ये अमृते वा सीदतीति सोमसत् । षद्लृ गतौ-क्विप् । सरतीति सरुः । सृ गतौ-उन् । खड्गादिमुष्टिः । ऐश्वर्यवन्मुष्टियुक्तम् । अमृतमयमुष्टियुक्तम् । यद्वा । स-ऊम,वा उम+स-त्सरु । अविसिवि० । उ० १ । १४४ । इति अव रक्षणे—मन् । ऊमं रक्षासाधनम् । यद्वा, वेञ् तन्तुसन्ताने-मन् उत स्यूतम् उमम् । रज्ज्वादिकं तेन सह सोमम् । भृमृशीङ् तॄच-

योग्य और (प्रफर्व्यम्) शीघ्र गति वाले (रथवाहनम्) रथयान [गाड़ी] को (उत्) उत्तमता से (वपतु) उत्पन्न करे ॥ ३ ॥

भावार्थ—उत्तम साधनों से खेती में अधिक धान्य उत्पन्न होता है, उस से राज्य की और अश्व, बैल आदि की वृद्धि से राजा और प्रजा सुख भोगते हैं ॥ ३ ॥

यह मन्त्र कुछ शब्द भेद से यजुर्वेद १२ । ७१ में है ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषाभि रक्षतु ।
सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ४ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अभि । रक्षतु ।
सा । नः । पयस्वती । दुहाम् । उत्तराम्-उत्तराम् । समाम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(इन्द्रः) भूमि जोतने वाला (सीताम्) हल की रेखा [जुती धरती] को (नि) नीचे (गृह्णातु) दबावे, (पूषा) पोषण करनेवाला [किसान] (ताम्) उस [जुती धरती] की (रक्षतु) रखवाली करे । (सा)

रित्सरि० । उ० १ । ७ । इति त्सर छद्मगतौ, कौटिल्ये-उ, त्सरुः, मुष्टिः । तेन सह सत्सरु । सोमं च सत्सरु च सोमत्सरु । रज्ज्वादिकेन मुष्टिना च सहितम् । (उत्) उत्तमतया । (इत) एव । (वपतु) डुवप बीजसन्ताने, उत्पादयतु । (गाम्) भूमिम् । (अविम्) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । इति अव रक्षादिषु-इन् । रक्षिकाम् । (प्रस्थावत्) प्रस्थानस्य, विजिगीषोः प्रयाणस्य योग्यम् (रथवाहनम् । वह णिच्-ल्युट् । रथयानम् (पीवरीम्) प्यायोः सम्प्रसारणं च । उ० ४ । ११५ । इति प्यैङ् वृद्धौ—क्वनिप् । वनो र च । पा० ४ । १ । ७ । इति ङीप्रेफौ । वृद्धिशीलाम् (प्रफर्व्यम्) फर्व गतौ—अच् । तस्मै हितम् । पा० ५ । १ । ५ । इति यत् । शीघ्रगमनयोग्यम् । फर्वतिर्गतिकर्मा-इति महीधरः, य० १२ । ७१ । प्रफर्व्यम्, प्रफर्वितुं गमयितुं योग्यम् इति—तत्रैव दयानन्दभाष्ये ॥

४—(इन्द्रः) ऋज्रेन्द्राग्रवज्र० । उ० २ । २८ । इति इरा+दृ विदारणे रक् । इन्द्र इरां दृणातीति वा०-निरु० १० । ८ । इरायां भूमेर्विदारकः कर्षकः । (सीताम्)

वह (पयस्वती) पानी से भरी [जुती धरती] (नः) हमको (उत्तराम्—उत्तराम्) उत्तम उत्तम (समाम्) अनुकूल किया से (दुहाम्) भरती रहे ॥ ४ ॥

भावार्थ—किसान बीज बोने के पीछे जुती धरती को पटेले से चौरस करके रक्षा करे और यथा समय पानी देता रहे जिससे खेतों में ठीक ठीक उपज होवे ॥ ४ ॥

यह मंत्र कुछ भेद से ऋ० ४।५७।७ में है। और इसका उत्तरार्ध अ० ३।१०।१। में आचुका है है ॥ ४ ॥

शुनं सुफाला वि तुदन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अनु यन्तु वाहान्। शुनासीरा हविषा तोशमाना सुपिप्पला ओषधीः कर्तमस्मै ॥ ५ ॥

शुनम् । सु-फालाः । वि । तुदन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अनु । यन्तु । वाहान् ॥ शुनासीरा । हविषा । तोशमाना । सु-पिप्पलाः । ओषधीः । कर्तम् । अस्मै ॥५॥

भाषार्थ—(सुफालाः) सुन्दर फाले (शुनम्) सुख से (भूमिम्) भूमि को (वि तुदन्तु) जोतें। (कीनाशाः) क्लेश सहने वाले किसान (वाहान् अनु) बैलादि वाहनों के पीछे पीछे (शुनम्) सुखसे (यन्तु) चलें। (हविषा) जल से (तोशमाना=तोषमानौ) सन्तुष्ट करने वाले (शुनासीरा=०रौ) हे पवन

शुनसिभ्यां दीर्घश्च । उ० ३ । ६० । इति पिञ् बन्धे-क्त । यद्वा हलेन कृता रेखा । कर्षितभूमिरित्यर्थः । (नि) नीचैः । (गृह्णातु) सम्पादयतु । (पूषा) पोषकः कृषीवलः । (अभि) सर्वतः । (रक्षतु) पालयतु । (पयस्वती) उदकवती सती । (नः) अस्मान् । (दुहाम्) द्विकर्मकः । दुग्धाम् । प्रपूरयतु । (उत्तराम्—उत्तराम्) अतिशयेनोत्कृष्टाम् । (समाम्) अ० २ । १० । १ । समक्रियाम् । अनुकूलक्रियाम् ॥

५—(शुनम्) सुखेन । (सुफालाः) फल भेदने-घञ् । फल्यते विदार्यते भूमिर्येन । शोभनाः फाला लाङ्गलस्थलौहभेदाः । (वि तुदन्तु) तुद व्यथने । वि-

और सूर्य तुम दोनों ! (अस्मै) इस पुरुष के लिये (सुपिप्पलाः) सुन्दर फल वाली (ओषधीः) जौ, चावल आदि ओषधियां (कर्तम्) करो ॥ ५ ॥

भावार्थ—चतुर किसान लोग उत्तम कृषिशस्त्रों, उत्तम बैल आदिकों, और पानी आदि की सुधि रखने से उत्तम अन्नादि पदार्थ उत्पन्न करते हैं, इसीप्रकार विद्वान् लोग विद्याबल से अनेक शिल्पों का अविष्कार करके संसार को सुख पहुंचाते और आप सुख भोगते हैं ॥ ५ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋ० ४ । ५७ । ८ और य० १२ । ६९ में है ॥

यजुर्वेद अ० २२ । म० २२ में वर्णन है ।

निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्ताम् ॥

कामना के अनुसार ही हमारे लिये मेह बरसे, हमारे लिये उत्तम फलवाली जौ आदि ओषधें पकें ॥

क्षारयन्तु । विकृषन्तु । (भूमिम्) पृथिवीम् । (कीनाशाः) क्लिशेरीच्चोपधायाः कन् लोपश्च लो नाम् च । उ० ५ । ५६ । इति क्लिशू विबाधने, वधे वा—कन् , उपधाया ईत्वं ललोपो नामागमश्च । क्लेशसहनशीलाः । कर्षकाः । (अनु) अनुसृत्य । (यन्तु) गच्छन्तु । (वाहान्) वहनशीलान् बलीवर्दादीन । (शुनासीरा) इगुपधज्ञा० । पा०३ । १ । १३५ । इति शुन गतौ—क । कृशॄपॄकटि पटि० । उ०४ । ३० । इति सृ गतौ—ईरन्, टि लोपः । शुनश्च सीरश्च । देवताद्वन्द्वे च । पा० ६ । ३ । २६ । इति पूर्वपददीर्घः । शुनासीरौ शुनो वायुः शु एत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात् । निरु० ९ । ४० । हे वाय्वादित्यौ । (हविषा) अ० १ । ४ । ३ । उदकेन, निघ० १ । १२ । (तोशमाना) पस्य शः । तोषमाणौ । सन्तोषकौ । (सुपिप्पलाः) कलस्तृपश्च । उ० १ । १०४ । इति पॄ पालनपूरणयोः—कलप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् साधुः । पिप्पलम्, उदकम्—निघ० १ । १२ । पिप्पलं पालकं फलम्—इति सायणः—ऋग्वेदभाष्ये म० १ । १६४ । २२ । शोभनफलोपेताः । (ओषधीः) अ० १ । २३ । १ । व्रीहियवाद्याः । (कर्तम्) युवां कुरुतम् । (अस्मै) उद्योगिने पुरुषाय ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।
शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्ट्रामुदिङ्गय ॥ ६ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः। शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।
शुनम् । वरत्राः। बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्ट्राम् । उत् । इङ्गय ॥ ६

भाषार्थ—(वाहाः) बैल आदि पशु (शुनम्) सुख से रहें । (नरः) हांकने वाले किसान (शुनम्) सुख से रहें । (लाङ्गलम्) हल (शुनम्) सुख से (कृषतु) जोते । (वरत्राः) हल की रस्सियां (शुनम्) सुखसे (बध्यन्ताम्) बांधी जावें । (अष्ट्राम्) पैना [आर वा कांटे] को (शुनम्) सुख से (उत् इङ्गय) ऊपर चला ॥ ६ ॥

भावार्थ—किसान लोग सब सामग्री उत्तम रीति से बनाकर रखने से अपने सब काम सुख से चलावें ॥ ६ ॥

मन्त्र ६-८ कुछ भेद से ऋ० ४ । ५७ । ४—६ में है ।

शुनासीरेह स्म मे जुषेथाम् ।
यद् दिवि चक्रथुः पयस्तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ७ ॥

शुनासीरा । इह । स्म । मे । जुषेथाम् ॥ यत् । दिवि
चक्रथुः । पयः । तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ७ ॥

६—(शुनम्) सुखेन । (वाहाः) वृषभादयः । (नरः) अ० ३ । १६ । ३ । नयतीति ना । नेतारः कर्षकाः । (कृषतु) विलिखतु । (लाङ्गलम्) हलम् । (वरत्राः) वृञश्चित् । उ० ३ । १०७ । इति वृञ संवरणे-अत्रन् । टाप् । बन्धन-रज्जवः । (बध्यन्ताम्) बद्धा भवन्तु । (अष्ट्राम्) अमिचिमिशसिभ्यः क्त्रः । उ० ४ । १६४ । इति अशूङ् व्याप्तौ-क्त्र, टाप् । प्रतोदम् । ताड़नीम् । (उत् इङ्गय) उपरि गमय । प्रेरय ॥

भाषार्थ—(शुनासीरा=०-री) हे वायु और सूर्य तुम दोनों ! (इह स्म) यहां पर ही (मे) मेरी [विनय] (जुषेथाम्) स्वीकार करो, (यत् पयः) जो जल (दिवि) आकाश में (चक्रथुः) तुम दोनों ने बनाया है, (तेन) उस से (इमाम्) इस [भूमि) को (उप सिञ्चतम्) सींचते रहो ॥ ७ ॥

भावार्थ—पवन और सूर्य के द्वारा पृथिवी का जल आकाश में आकर फिर पृथिवी पर बरसता है, वह खेती के लिये बहुत उपयोगी होता है ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से निरु० ६ । ४१ । में भी है ।

सीते॒ वन्दा॑महे त्वा॒र्वाची॑ सुभगे भव ।

यथा॑ नः सु॒मना॒ अस॑ो यथा॑ नः सु॒फला॒ भुव॑ः ॥ ८ ॥

सीते॑ । वन्दा॑महे । त्वा॒ । अ॒र्वाची॑ । सु॒-भ॒गे॒ । भ॒व॒ ॥ यथा॑ । न॒ः । सु॒-मना॑ः । अस॑ः । यथा॑ । न॒ः । सु॒-फ॒ला । भुव॑ः ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(सीते) हे जुती धरती ! [लक्ष्मी । खेती] (त्वा) तेरी (वन्दामहे) हम वन्दना करते हैं, (सुभगे) हे सौभाग्यवती [बड़े ऐश्वर्य वाली] (अर्वाची) हमारे सन्मुख (भव) रह, (यथा) जिससे तू (नः) हमारे लिये

७—(शुनासीरा) म० ५ । हे पवनादित्यौ । (इह स्म) अत्रैव । (जुषे] (थाम्) युवां सेवेथाम् । स्वीकुरुतम् । (दिवि) आकाशे । (चक्रथुः) डुकृञ् करणे लिट् । युवां कृतवन्तौ । (पयः) उदकम् । निघ० १ । १२ । (इमाम्) दृश्यमानां भूमिम् । (उप सिञ्चतम्) व्याप्य आर्द्रीकुरुतम् ॥

८—(सीते) म० ४ । लाङ्गलपद्धतिरूपा कृषिक्रिया लक्ष्मीः । तत्समृद्धौ । (वन्दामहे) वदि अभिवादनस्तुत्योः । अभिवादयामः । स्तुमः । (त्वा) त्वाम् । (अर्वाची) अवर+अञ्चु गतिपूजनयोः- क्विन्,ङीप् । अर्वादेशः । निकटस्था । अभिमुखी । (सुभगे) हे सौभाग्ययुक्ते । ऐश्वर्यवति । (नः) अस्मभ्यम् । (सुमनाः) प्रसन्नमनस्का । (असः) लेट् । त्वं स्याः । (सुफला) शोभनफलोपेता । (भुवः) लेट् । त्वं भवेः ॥

(सुमनाः) प्रसन्न मन वाली (असः) होवे, और (यथा) जिस से (नः) हमारे लिये (सुफला) सुन्दर फल वाली (भुवः) होवे ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य खेती को मन लगाकर करके चौकसी रक्खें जिस से अन्नवान् और धनवान् होकर सदा आनन्द भोगें ॥ ८ ॥

घृतेन सीता मधुना समक्ता विश्वैर्देवैरनुमता मरुद्भिः । सा नः सीते पयसाभ्याववृत्स्वोर्जस्वती घृतवत् पिन्वमाना ॥ ९ ॥

घृतेन । सीता । मधुना । सम्-अक्ता । विश्वैः । देवैः । अनु-मता । मरुत्-भिः ॥ सा । नः । सीते । पयसा । अभि-आववृत्स्व । ऊर्जस्वती । घृत-वत् । पिन्वमाना ॥ ९ ॥

भाषार्थ—(घृतेन) घी से और (मधुना) मधु [शहद] से (समक्ता) यथाविधि सानी हुई (सीता) जुती धरती (विश्वैः) सब (देवैः) व्यवहार कुशल (मरुद्भिः) विद्वान् देवताओं करके (अनुमता) अङ्गीकृत है । (सीते) हे जुती धरती ! (सा) सो (ऊर्जस्वती) बलवती और (घृतवत्) घृतयुक्त [अन्न आदि] से (पिन्वमाना) सींचती हुई तू (पयसा) दूध के साथ (नः) हमारे (अभ्याववृत्स्व) सब ओर से सन्मुख वर्तमान हो ॥ ९ ॥

९—(घृतेन) आज्येन । (सीता) म० ४ । कृष्टा भूमिः । (मधुना) क्षौद्रेण । (समक्ता) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु—क्त । सम्यक् मिश्रिता । (विश्वैः) सर्वैः । (देवैः) दिवु व्यवहारे—अच् । व्यवहारकुशलैः । (अनुमता) अङ्गीकृता । (मरुद्भिः) अ० १ । २० । १ । देवैः । ऋत्विग्भिः, निघ० ३ । १८ । (सा) सा त्वम् । (नः) अस्मान् (पयसा) दुग्धेन । (अभ्याववृत्स्व) बहुलं छन्दसि । पा० २ । ४ । ७६ । इति वृतेः । शपः श्लुः । अभित आगत्य वर्तस्व । (ऊर्जस्वती) बलवती । (घृतवत्) यथा तथा घृतयुक्तेन अन्नेन । (पिन्वमाना) पिवि सेचने—शानच् । आत्मनेपदं छान्दसम् । सिञ्चन्ती । वर्धयन्ती ॥

जिससे (पतिम्) सर्वरक्षक वा सर्वशक्तिमान् परमेश्वर को (संविन्दते) यथावत् पाता है ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य ब्रह्मविद्या परिश्रम पूर्वक प्राप्त करें। ईश्वर ज्ञान से दृढ़ विज्ञान बढ़कर मिथ्याज्ञान का नाश होकर परम ऐश्वर्य वा मोक्ष मिलता है ॥१॥

यह सूक्त कुछ भेद से ऋग्वेद म० १० सू० १४५। १-६ है। अजमेर वैदिक यन्त्रालय की ऋग्वेदसंहिता, मोहमयी [मुम्बै] की शाकलकर् संहिता, और ऋग्वेदीय सायणभाष्य में [उपनिषत्सपत्नीबाधनम्] इस सूक्तका देवता लिखा है, इससे इस सूक्त में ब्रह्मविद्या ही का उपदेश है ॥

उत्तानपर्णे सुभगे देवजूते सहस्वति ।
सपत्नीं मे परा णुद पतिं मे केवलं कृधि ॥ २ ॥

उत्तान-पर्णे । सु-भगे । देव-जूते । सहस्वति ॥ स-पत्नीम् । मे । परा । नुद । पतिम् । मे । केवलम् । कृधि ॥ २ ॥

भाषार्थ—(उत्तानपर्णे) हे विस्तृत पालन वाली। (सुभगे) हे बड़े ऐश्वर्य वाली! (देवजूते) हे विद्वानों करके प्राप्त की हुई! (सहस्वति) हे बलवती [ब्रह्मविद्या]! (मे) मेरी (सपत्नीम्) विरोधिनी [अविद्या] को (परा नुद) दूर हटा दे और (पतिम्) सर्वरक्षक वा सर्वशक्तिमान् परमेश्वर

(संविन्दते) सम्यक् लभते। (पतिम्) पातेर्डतिः। उ० ४। ५७। इति पा रक्षणे डति। यद्वा। सर्वधातुभ्य इन्। उ० ४। ११८। इति पत ऐश्वर्ये-इन्। सर्वरक्षकम्। ऐश्वर्यवन्तं परमेश्वरम् ॥

२—(उत्तानपर्णे) उत्+तनु विस्तारे-घञ्। धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः। उ० ३। ६। इति पॄ पालनपूरणयोः-न। हे उत्तानतया विस्तृतपालनयुक्ते। (सुभगे) हे सौभाग्यहेतुभूते। (देवजूते) जु गतौ-क्त। विद्वद्भिः प्राप्ते। (सहस्वति) हे बलवति ब्रह्मविद्ये। (सपत्नीम्) म० १। विरोधिनीम्। अविद्याम्। (मे) मम। (परा नुद) पराङ्मुखीं गमय। (पतिम्) म० १। (केवलम्) वृषादिभ्यश्चित्। उ० १। १०६। इति केवृ सेवने-कलच्। निर्णीतम्। सेवनीयम्।

भावार्थ—चतुर किसान युक्ति से बीज में वा धरती में घी और मधु आदि मिलाकर धान्य आदि को पुष्ट और मधुर बनावें, जैसे क्रिया विशेष से, माली लोग आम,दाख, केसर, फूल आदि को उत्तम बनाते और मनुष्य उत्तम सन्तान उत्पन्न करते हैं ॥ ६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद अ० १२ म० ७० में है ॥

सूक्तम् १८ ॥

१-६ ॥ ऋषिः-इन्द्राणी । देवता-उपनिषत्सपत्नीबाधनम् । १-५ अनुष्टुप् ६ पङ्क्तिः ॥

उपनिषत्सपत्नीबाधनोपदेशः - ब्रह्मविद्याकी सपत्नी अविद्या के नाश का उपदेश ॥

इ॒मां ख॑ना॒म्योष॑धिं वी॒रुधां॒ बल॑वत्तमाम् ।
यया॑ स॒पत्नीं॒ बाध॑ते॒ यया॑ सं॒विन्दते॒ पति॑म् ॥ १ ॥

इ॒माम् । ख॒ना॒मि॒ । ओष॑धिम् । वी॒रुधा॑म् । बल॑वत्-तमाम् ॥
यया॑ । स॒-पत्नी॑म् । बाध॑ते । यया॑ । स॒म्-वि॒न्दते॑ । पति॑म् ॥१॥

भाषार्थ—(वीरुधाम्) उगती हुई लताओं [सृष्टि के पदार्थों] में (इमाम्) इस (बलवत्तमाम्) बड़ी बल वाली (ओषधिम्) रोग नाशक ओषधि [ब्रह्मविद्या] को (खनामि) मैं खोदता हूं, (यया) जिस [ओषधि] से [प्राणी] (सपत्नीम्) विरोधिनी [अविद्या] को (बाधते) हटाता है, और (यया)

१—(इमाम्) प्रत्यक्षाम् । (खनामि) खनु विदारे । खननेन अन्वेषणेन संपादयामि । (ओषधिम्) अ० १ । २३ । १ । रोगनाशिकां ब्रह्मविद्याम् । (वीरुधाम्) अ० १ । ३२ । १ । विरोहणशीलानां लतारूपाणां प्रजानां मध्ये । (बलवत्तमाम्) बलवत्-तमप्, टाप् । अतिशयेन बलवतीम् । (यया) ओषध्या । (सपत्नीम्) सर्वधातुभ्य इन् । उ० ४ । ११८ । इति समान+पतॢ अधोगतौ-इन् । नित्यं सपत्न्यादिषु । पा० ४ । १ । ३५ । इति ङीप् नकारान्तादेशश्च । समानपातनशीलाम् । ब्रह्मविद्याविरोधिनीम् । अविद्याम् । (बाधते) विहन्ति ।

को (मे) मेरा (केवलम्) सेवनीय (कृधि) कर ॥ २ ॥

भावार्थ—अनन्यवृत्ति पुरुष ब्रह्मविद्या से अविद्या को हटाकर आनन्द स्वरूप जगदीश्वर को जानकर आनन्द भोगता है ॥ २ ॥

नहि ते नाम॑ जग्राह नो अस्मिन् र॑मसे पतौ॑ ।
परामे॒व प॑रावतं॑ सपत्नीं॑ गमयामसि ॥ ३ ॥

नहि । ते । नाम॑ । जग्राह॑ । नो इति॑ । अस्मिन् । रमसे । पतौ॑ ॥ पराम् । एव । परा-वतम् । स-पत्नी॑म् । गमयामसि ॥३॥

भाषार्थ—[हे सपत्नी अविद्या] (ते) तेरा (नाम) नाम । (नहि) कभी नहीं (जग्राह) मैं ने लिया है, (अस्मिन्) इस (पतौ) जगत् पति परमेश्वर में (नो) कभी नहीं (रमसे) तू रमण करती है । (पराम्) बैरिनि, (सपत्नीम्) विरोध डालने वाली [अविद्या] को (परावतम् एव) बहुत दूर ही (गमयामसि) हम पहुंचाते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—विद्वान् लोग अविद्या का मान नहीं करके अविद्या रहित सर्वविद्यायुक्त परमात्मा का ध्यान करते, और अविद्या को हटाकर सत्यज्ञान पाते हैं ॥३॥

उत्त॑राहमु॑त्तर उत्तरेदुत्त॑राभ्यः ।
अधः सपत्नी या ममाध॑रा साध॑राभ्यः ॥ ४ ॥

(कृधि) कुरु ॥

३—(नहि) नव । (ते) तव । (नाम) नामन्सीमन्व्योमन्० । उ० ४ । १५१ । इति म्ना अभ्यासे-मनिन् । नामधेयम् (जग्राह) अहं गृहीतवान् । (नो) नैव । (अस्मिन्) प्रसिद्धे । (रमसे) त्वं क्रीडसि । (पतौ) म० १ । छान्दसी घिसंज्ञा । पत्यौ । परमेश्वरे । (पराम्) ऋदोरप् । पा० ३ । ३ । ५७ । इति पॄ पालनपूरणयोः—अपादाने अप् । टाप् । शत्रुम् । वैरिणीम् । (एव) अवश्यम् । (परावतम्) अ० ३ । ४ । ५ । दूरदेशगतम् । (सपत्नीम्) म० १ । विरोधिनीम् । (गमयामसि) गमयामः । प्रापयामः ॥

उत्-तरा । अहम् । उत्-तरे । उत्-तरा । इत् । उत्-तराभ्यः ॥
अधः । स-पत्नी । या । मम । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥४॥

भाषार्थ—(उत्तरे) हे अति उत्तम [ब्रह्मविद्या] (अहम्) मैं [प्रजा] (उत्तरा) अधिक उत्तम [भूयासम्=होजाऊं], (उत्तराभ्यः) अन्य उत्तम [पशुआदि प्रजाओं] से (इत्) ही (उत्तरा) अधिक उत्तम [प्रजा अस्मि=प्रजा हूं]। (मम) मेरी (या) जो (अधरा) नीच (सपत्नी) विरोधिनी [अविद्या है], (सा) वह (अधराभ्यः) नीच [विपत्तियों] से (अधः) नीची है ॥ ४ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब पशु आदि प्राणियों से उत्तम है, इससे वह सब उत्तम विद्याओं में परम उत्तम, ब्रह्मविद्या प्राप्त करके सर्वोत्कृष्ट होवे, और सब विपत्तियों वा क्लेशों के मूल अविद्या को निकालता रहे ॥ ४ ॥

भगवान् पतञ्जलि का वचन है-योग दर्शन पाद २ सू० ३, ४ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ १ ॥
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥२॥

१—(अविद्या) मिथ्याज्ञान, २-(अस्मिता) अहंकार, ३-(राग) राग, वा तृष्णा, ४-(द्वेष) द्वेष वा घृणा, और ५—(अभिनिवेश) शरीर से प्रीति वा मरण से भय, यह पांच क्लेश हैं ॥१॥

अविद्या पिछले चार [अस्मिता आदि] का खेत है, चाहे वे १-सोते हुये २-सूक्ष्म, ३-रुके हुये, वा ४-फैले हुये हों ॥

४—(उत्तरा) उत्कृष्टतरा। (अहम्) मनुष्यरूपा प्रजा। (उत्तरे) हे उत्कृष्टतरे ब्रह्मविद्ये। (उत्तराभ्यः) अन्यपश्वादिप्रजाभ्य उत्कृष्टतराभ्यः। (अधः) अधस्तात्। (सपत्नी) म० १। विरोधिनी। अविद्या। (अधरा) अन्यनिकृष्टाभ्यो विपत्तिभ्यः ॥

अहम॑स्मि सह॑माना॒थो त्वम॑सि सास॒हिः ।
उ॒भे सह॑स्वती भू॒त्वा स॒पत्नीं॑ मे सहावहै ॥ ५ ॥

अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । सह॑माना । अथो॒ इति॑ । त्वम् । अ॒सि॒ । स॒ऽस॒हिः ॥ उ॒भे इति॑ । सह॑स्वती॒ इति॑ । भू॒त्वा । स॒ऽपत्नीम् । मे॒ । स॒ह॒व॒है॒ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—[हे विद्या] (अहम्) मैं (सहमाना) जयशील [प्रजा] (अस्मि) हूं, (अथो) और (त्वम्) तू भी (सासहिः=ससहिः) जयशील (असि) है । (उभे) दोनों हम [तू और मैं] (सहस्वती=०-त्यौ) जयशील (भूत्वा) होकर (मे) मेरी (सपत्नीम्) विरोधिनी [अविद्या] को (सहावहै) जीत लें ॥ ५ ॥

भावार्थ—योगी जन ब्रह्मविद्या में एकवृत्ति होकर अविद्या को जीतकर आनन्द भोगते हैं ॥ ५ ॥

अ॒भि तेऽधां सह॑माना॒मुप॑ तेऽधां सही॑यसीम् । मामनु॒ प्र ते॒ मनो॑ व॒त्सं गौरि॑व धावतु प॒था वारि॑व धावतु ॥ ६ ॥

अ॒भि । ते॒ । अ॒धा॒म् । सह॑मानाम् । उप॑ । ते॒ । अ॒धा॒म् । सही॑यसीम् । माम् । अनु॑ । प्र । ते॒ । मनः॑ । व॒त्सम् । गौः-इ॑व । धा॒व॒तु॒ । प॒था । वाः-इ॑व । धा॒व॒तु॒ ॥ ६ ॥

५—(सहमाना) षह अभिभवे—शानच् । अभिभवित्री प्रजा । (अथो) अपि च । (सासहिः) किकिनावुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात् । वा० पा० ३ । २ । १७१ । इति षह अभिभवे–कि, लिड्वद्भावः । छान्दसो दीर्घः । अभिभवित्री । (उभे) त्वं च अहं च, आवाम् । (सहस्वती) सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ ।३९। इति विभक्तेः पूर्वसवर्णदीर्घः । अभिभवनवत्यौ । जयशीले । (सपत्नीम्) म० १ । विरोधिनीम्, अविद्याम् । (सहावहै) षह अभिभवे-लोट् । आवाम् अभिभवाव ॥

भाषार्थ—[हे जीव !] (ते) तेरे लिये (सहमानाम्) प्रबल [अविद्या] को (अभि=अभिभूय) हराकर (अधाम्) मैंने रक्खा है, और (ते) तेरे लिये (सहीयसीम्) अधिक प्रबल [ब्रह्मविद्या] को (उप) आदर से (अधाम्) मैंने रक्खा है। सो (ते मनः) तेरा मन (माम् अनु) मेरे पीछे पीछे [योगी के स्वरूप में] (प्रधावतु) दौड़ता रहे और (धावतु) दौड़ता रहे, (गौः इव) जैसे गौ (वत्सम्) अपने बछड़े के पीछे, और (वाः इव) जैसे जल (पथा) अपने मार्ग से [दौड़ता है] ॥ ६ ॥

भावार्थ—योगी वृत्तियों के निरोध से अविद्या को जीतकर स्वरूप अर्थात् अपनी और परमात्मा की शक्ति को जानकर परोपकार में आगे बढ़ता है, जैसे स्वभाव से गौ अपने छोटे बच्चे के पीछे दौड़ती फिरती है और पानी नीचे मार्ग से समुद्र को चला जाता है ॥

भगवान् पतञ्जलि ने कहा है-योगदर्शन, पाद १ सू० २, ३ ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १ ॥

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ २ ॥

योग चित्त की वृत्तियों का रोकना है ॥ १ ॥

तब देखनेवाले के अपने रूप में चित्त का ठहराव होता है ॥ २ ॥

सूक्तम् १८ ॥

१—८ ॥ पुरोहितो देवता । १, २, ४ अनुष्टुप्, ३ पूर्वार्ध-स्त्रिष्टुप्, द्वितीयोऽनुष्टुप्, ५ त्रिष्टुप् ६, उद्धर्षन्तां मघवन्

६—(अभि) अभिभूय । जित्वा । (ते) तव हिताय । (अधाम्) डुधाञ् धारणपोषणयोः—लुङ् । अहम् अधार्षम् । (सहमानाम्) म० ५ । प्रबलाम् अविद्याम् । (उप) पूजायाम् । (सहीयसीम् । सोढृ-ईयसुन् । सोढृतराम । बलवत्तरां ब्रह्मविद्याम् । (माम्) योगिनम् । (अनु) अनुसृत्य । (ते) तव । (मनः) चित्तम् । (वत्सम्) । गोशिशुम् । (गौः इव) धेनुर्यथा । (प्रधावतु) प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु । (पथा) मार्गेण । (वार्) अ० ३ । १३ । ३ । जलम् ॥

इति त्रिष्टुप्, पृथग् घोषा इत्यनुष्टुप्, ७ पूर्वार्धोऽनुष्टुप्, द्वितीयस्त्रिष्टुप्, ८ पङ्क्तिः॥

युद्धविद्याया उपदेशः—युद्धविद्या का उपदेश॥

संशितं म इदं ब्रह्म संशितं वीर्यं१ बलम्।
संशितं क्षत्रमजरमस्तु जिष्णुर्येषामस्मि पुरोहितः॥१॥

सम्-शितम्। मे। इदम्। ब्रह्म। सम्-शितम्। वीर्यम्। बलम्॥ सम्-शितम्। क्षत्रम्। अजरम्। अस्तु। जिष्णुः। येषाम्। अस्मि। पुरः-हितः॥१॥

भाषार्थ—(मे) मेरे लिये [इन वीरों का] (इदम्) यह (ब्रह्म) वेदज्ञान वा अन्न वा धन (संशितम्) यथाविधि सिद्ध किया गया है, और (वीर्यम्) वीरता और (बलम्) सेना दल (संशितम्) यथाविधि सिद्ध किया गया है, (संशितम्) यथाविधि सिद्ध किया हुआ (क्षत्रम्) राज्य (अजरम्) अटल (अस्तु) होवे, (येषाम्) जिनका मैं (जिष्णुः) विजयी (पुरोहितः) पुरोहित अर्थात् प्रधान (अस्मि) हूं॥१॥

१—(संशितम्) सम्+शो तनूकरणे—क्त। सम्यक् सम्पादितं साधितम्। (मे) ममार्थम्। (इदम्) प्रसिद्धम्। (ब्रह्म) प्रवृद्धं वेदज्ञानाम्। अन्नम्, निघ० २।७। धनम्, निघ० २।१०। (वीर्यम्) वीर—भावे यत्। वीरता। (बलम्) सैन्यम्। (क्षत्रम्)। अ० २।१५।४। क्षत्रियकुलम्। राज्यम्। (अजरम्) जरारहितम्। (जिष्णुः) ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। पा० ३।२।१३९। इति जि जये—ग्स्नु। विजयी। (येषाम्) येषां दृढानाम्। (पुरोहितः) पुरस्+डुधाञ धारणपोषणयोः—क्त। पूर्वाधरावराणामसिः०। पा० ५।३।३९। इति पूर्व-असि, पुर् आदेशः। दधातेर्हिः। पा० ७।४।४२। इति हि। पुरोहितः पुर एनं दधति होत्राय वृतः कृपायमाणोऽन्वध्यायत्। निरु० २।१२। पूर्वम् अग्रे कर्मसु धीयते, आरोप्यते यः। प्रधानः। अग्रसरः॥

भावार्थ—सेनापति राजा विद्या, अन्न, और धन आदि की यथावत् वृद्धि करके अपने वीरों और सेना का उत्साह बढ़ाता रहे, जिससे राज्य चिरस्थायी हो ॥ १ ॥

समहमेषां राष्ट्रं स्यामि समोजो वीर्यं१ बलम् ।
वृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहम् ॥ २ ॥

सम् । अहम् । एषाम् । राष्ट्रम् । स्यामि । सम् । ओजः । वीर्यम् । बलम् ॥ वृश्चामि । शत्रूणाम् । बाहून् । अनेन । हविषा । अहम् ॥ २ ॥

भावार्थ—(अहम्) मैं (एषाम्) इन [अपने वीरों] के (राष्ट्रम्) राज्य, (ओजः) शारीरिक बल, (वीर्यम्) वीरता और (बलम्) सेना दल को (सम्) भले प्रकार (संस्यामि) जोड़ता हूं । (अहम्) मैं (शत्रूणाम्) शत्रुओं की (बाहून्) भुजाओं को (अनेन) इस (हविषा) अन्न वा आवाहन से (वृश्चामि) काटता हूं ॥ २ ॥

भावार्थ—राजा सत्कारपूर्वक अपने वीरों को, सामाजिक शारीरिक और (हविषा) आर्थिक दशा के सुधार से, सन्तुष्ट रखकर शत्रुओं का नाश करे ॥ २ ॥

नीचैः पद्यन्तामधरे भवन्तु ये नः सूरिं मघवानं पृतन्यान् ।
क्षिणामि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वानहम् ॥ ३ ॥

२—(सम्) सम्यक् प्रकारेण । (अहम्) पुरोहितः । राजा । (एषाम्) स्ववीराणाम् । (राष्ट्रम्) अ० ३ । ४ । १ । राज्यम् । (संस्यामि) षो अन्तकर्मणि । सम् + षो संयोजने । संयोजयामि । वर्धयामि । दृढीकरोमि । (ओजः) अ० १ । १२ । १ । शारीरिकबलम् । (वीर्यम्) वीरताम् । (बलम्) सैन्यम् । (वृश्चामि) ओव्रश्चू छेदने । छिनद्मि । (बाहून्) भुजान् । पराक्रमान् । (हविषा) अ० १ । ४ । ३ । अन्नेन आवाहनेन ॥

नीचैः । पद्यन्ताम् । अधरे । भवन्तु । ये । नः । सूरिम् । मघ-वानम् । पृतन्यान् ॥ क्षिणामि । ब्रह्मणा । अमित्रान् । उत् । नयामि । स्वान् । अहम् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—वे [शत्रु] (नीचैः) नीचे (पद्यन्ताम्) गिरें और (अधरे) नीचे (भवन्तु) रहें, (ये) जो (नः) हमारे (मघवानम्) धनी (सूरिम्) सूरमा राजा पर (पृतन्यान्) सेना चढ़ावें।

(अहम्) मैं (ब्रह्मणा) वेद ज्ञान से (अमित्रान्) शत्रुओं को (क्षिणामि) मारे डालता हूं, और (स्वान्) अपने लोगों को (उन्नयामि) ऊंचा करता हूं ॥३॥

भावार्थ—सैनिक लोग ललकार कर वैरियों पर धावा करके मार गिरावें और राजा उन अपने वीरों को ऊंची २ पदवी देवे ॥ ३ ॥

तीक्ष्णीयांसः परशोरग्नेस्तीक्ष्णतरा उत ।
इन्द्रस्य वज्रात् तीक्ष्णीयांसो येषामस्मि पुरोहितः ॥४॥

तीक्ष्णीयांसः । परशोः । अग्नेः । तीक्ष्ण-तराः । उत ॥ इन्द्रस्य । वज्रात् । तीक्ष्णीयांसः । येषाम् । अस्मि । पुरः-हितः ॥ ४ ॥

३—(नीचैः) अवाङ्मुखाः । (पद्यन्ताम्) पतन्तु । (अधरे) निकृष्टाः । पादाक्रान्ताः । (नः) अस्माकम् । (सूरिम्) सूङः क्रिः । उ० ४ । ६४ । इति पूङ् प्रसवे, वा षू प्रेरणे—क्रि । सूते अर्थान् । सुवति शत्रून् । शूरम् । राजानम् । पण्डितम् । (मघवानम्) मघम्=धनम् । निघ० २ । १० । मत्वर्थीयो वनिप् । प्रभूतधनवन्तम् । (पृतन्यान् । सुप आत्मनः क्यच् । पा०३ । १ । ८ इति पृतना—क्यच् । कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः । पा० ७ । ४ । ३९ । इति क्यचि पृतना-शब्दस्य अन्त्यलोपः । लेटि आडागमः । पृतन्यन्तु पृतनां सेनाम् आत्मन इच्छन्तु । (क्षिणामि) क्षि हिंसायाम् । नाशयामि । (ब्रह्मणा) वेदज्ञानेन । शास्त्रबोधेन । (अमित्रान्) अ० १ । १९ । २ । पीड़कान् । (उत् नयामि) उन्नतान् करोमि । (स्वान्) स्वकीयान् वीरान् । (अहम्) सेनापतिः ॥

भाषार्थ—वे वीर (परशोः) परसे [कुल्हाड़ी] से (तीक्ष्णीयांसः) अधिक तीक्ष्ण, (अग्नेः) अग्नि से (तीक्ष्णतराः) अधिक तीक्ष्ण (उत) और (इन्द्रस्य) मेघ के (वज्रात्) वज्र [बिजुली] से (तीक्ष्णीयांसः) अधिक तीक्ष्ण हैं, (येषाम्) जिनका मैं (पुरोहितः) पुरोहित वा मुखिया (अस्मि) हूं ॥ ४ ॥

भावार्थ—सेनापति अपनी सेना का आत्मबल बढ़ावे। आत्मबल से अस्त्र शस्त्र आदि की अपेक्षा अधिक कार्य सिद्ध होता है ॥ ४ ॥

एषामहमायुधा सं स्याम्येषां राष्ट्रं सुवीरं वर्धयामि। एषां क्षत्रमजरमस्तु जिष्ण्वे३षां चित्तं विश्वेऽवन्तु देवाः ॥ ५ ॥

एषाम्। अहम्। आयुधा। सम्। स्यामि। एषाम्। राष्ट्रम्। सु-वीरम्। वर्धयामि॥ एषाम्। क्षत्रम्। अजरम्। अस्तु। जिष्णु। एषाम्। चित्तम्। विश्वे। अवन्तु। देवाः॥५॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (एषाम्) इन [वीरों] के (आयुधा=०—नि)

४—(तीक्ष्णीयांसः) तीक्ष्ण-ईयसुन्। आत्मबले तीक्ष्णतराः। (परशोः) आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च। उ० १। ३३। इति शॄ हिंसायाम्-कु, स च डित्। परान् शत्रून् शृणाति येन। अस्त्रविशेषात्। कुठारात्। (अग्नेः) पावकात्। (तीक्ष्णतराः) तीक्ष्ण—तरप्। निशिततराः। (उत) अपि च। (इन्द्रस्य) वायुर्वेन्द्रो वान्तरिक्षस्थानः—निरु० ७। ५। मेघस्य। (वज्रात्) विद्युतः। अन्यद् गतम्—म० १॥

५—(एषाम्) स्ववीराणाम्। (अहम्) पुरोहितः, सेनापतिः। (आयुधा) आङ्+युध संप्रहारे-करणे घञर्थे क। प्रहरणसाधनानि। वाणखड्गकुन्तादीनि। (सं स्यामि।

हथियारों को (सं स्यामि) जोड़ता हूं [दृढ़ करता हूं], (एषाम्) इन के (सुवीरम्) साहसी वीरों वाले (राष्ट्रम्) राज्य को (वर्धयामि) बढ़ाता हूं, (एषाम्) इन का (क्षत्रम्) क्षत्रियपन (अजरम्) अजर [अटल] और (जिष्णु) विजयी (अस्तु) होवे। (विश्वे) सब (देवाः) दिव्य [विजयी, कमनीय, वा प्रशंसनीय धार्मिक] गुण (एषाम्) इनके (चित्तम्) चित्त को (अवन्तु) तृप्त करें ॥ ५ ॥

भावार्थ—चतुर सेनापति अपने योधाओं के बाण [तोप, तुपक, धनुषादि,] तरवारि, शक्ति, भाले आदि अस्त्र शस्त्र धनुर्वेद की रीति से दृढ़ बनवावे, और प्रसिद्ध वीरों का पद बढ़ाकर उत्साह बढ़ावे ॥ ५ ॥

उद्धर्षन्तां मघवन् वाजिनान्युद् वीराणां जयतामेतु घोषः। पृथग् घोषा उलुलयः केतुमन्त उदीरताम्। देवा इन्द्रज्येष्ठा मरुतो यन्तु सेनया ॥ ६ ॥

उत्। हर्षन्ताम्। मघ-वन्। वाजिनानि। उत्। वीराणाम्। जयताम्। एतु। घोषः॥ पृथक्। घोषाः। उलुलयः। केतु-मन्तः। उत्। ईरताम्॥ देवाः। इन्द्र-ज्येष्ठाः। मरुतः। यन्तु। सेनया ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(मघवन्) हे बड़े धनी राजन्! (वाजिनानि) सेना दल

राष्ट्रम्) म० २। (सुवीरम्) शोभनवीरयुक्तम्। (वर्धयामि) समर्धयामि। (क्षत्रम्) क्षतात् त्रायकं क्षत्रियत्वम् (अजरम्) जरारहितं सुदृढम्। (जिष्णु) म० १। (चित्तम्) अन्तः करणम् (विश्वे) सर्वे। (अवन्तु) तर्पयन्तु। (देवाः) दिवु विजिगीषाकान्तिस्तुत्यादिषु-अच्। दिव्यानि विजयशीलानि, काम्यानि, स्तुत्यानि, धार्मिककर्माणि ॥

६—(उत् हर्षन्ताम्) उत्कर्षेण हर्षयुक्तानि भवन्तु। (मघवन्) म० ३। हे

(उत् हर्षन्ताम्) मनको ऊंचा उठावें और(जयताम्) जीतते हुये (वीराणम्) वीरों का (घोषः) जयजयकार वा सिंहनाद (उत् एतु) ऊंचा उठे।

(उलुलयः) जलाने वालों के जलानेवाले, (केतुमन्तः) ऊंचे झंडा वाले (घोषाः) जयजयकार शब्द (पृथक्)नाना रूप में (उत् ईरताम्) ऊपर चढ़ें।

(इन्द्रज्येष्ठाः) इन्द्र, प्रतापी पुरुष को ज्येष्ठ वा स्वामी रखनेवाले(मरुतः) शूर (देवाः) जय चाहने वाले देवता लोग (सेनया) सेना के साथ (यन्तु) चलें ॥ ५ ॥

भावार्थ—समस्त सेनादल बड़ी उमंगसे व्यूह बनाकर नानारूपमें मारूबाजे गाजे के साथ "जय जय" करते हुए आगे बढ़ें, और सब दल पति लोग प्रधान सेनापति की आज्ञानुसार अपनी २ टुकरी लेकर धावा करें॥

यह मन्त्र कुछ भेदसे ऋग्वेद १० । १०३ । १० और यजुर्वेद १७ । ४२ । में है

प्रेता जयता नर उग्रा वः सन्तु बाहवः। तीक्ष्णेषवोऽबलधन्वनो हतोग्रायुधा अबलानुग्रबाहवः ॥७॥

प्र । इत । जयत । नरः । उग्राः । वः । सन्तु । बाहवः ॥

बहुधनवन्। (वाजिनानि) महेरिनण् च । उ० २ । ५६ । इति वज गतौ-इनण्। बलानि हस्त्यश्वरथादीनि । वाजः=बलम् । निघ० २ । ६ । (वीराणाम्) शूराणाम् । (जयताम्) जि—शतृ । जयं प्राप्नुवताम् । (उत् एतु) गद्गच्छतु । (घोषः) जयजयकारः । सिंहनादः । (पृथक्) नानारूपे (उलुलयः) उल्+उलयः । उल दाहे—क्विप् । इगुपधात् कित् । उ० ४ । १२० । इति उल दाहे—इन्, स च कित्। इति उलुलिः। उलां दाहकानाम् उलयो दाहकाः शत्रुनाशकाः । (केतुमन्तः) पताकायुक्ताः । (उत् ईरताम्) ईर गतौ, अदादिः,उद्गच्छन्तु । (देवाः) विजिगीषवः । (इन्द्रज्येष्ठाः) इन्द्रः, ऐश्वर्यवान् पुरुषो ज्येष्ठः श्रेष्ठो वृद्धो वा स्वामी येषां ते तथाविधाः । (मरुतः) अ० १ । २० । १ । मारयन्ति दुष्टान् । शूरा देवाः । (यन्तु) गच्छन्तु । (सेनया) स्वस्वसेनया सार्धम् ॥

तीक्ष्ण-इषवः । अबल-धन्वनः । हत । उग्र-आयुधाः अबलान् । उग्र-बाहवः ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(नरः) हे नरो (प्र इत) धावा करो, (जयत) जीतो । (वः) तुम्हारी (बाहवः) भुजायें (उग्राः) प्रचण्ड [कट्टर] (सन्तु) होवें । (तीक्ष्णेषवः) हे तीखे बाण वाले ! (उग्रायुधाः) हे कट्टर हथियारों वाले (उग्रबाहवः) हे कट्टर भुजाओं वाले वीरो ! (अबलधन्वनः) निर्बल धनुष वाले (अबलान्) निर्बल [शत्रुओं] को (हत) मारो ॥ ७ ॥

भावार्थ—(प्रेता जयता) पदों में दीर्घता उत्साह के लिये है । सेनापतिकी आज्ञा से सब सैन्यक लोग उमंग के साथ मारू बजाते गाते धावा करके तुच्छ वैरियों को मारें ॥ ७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेदसे ऋग्वेद १० । १०३ । १३ । और यजुर्वेद १७।४६ में है॥

अवसृष्टा परापत शरव्ये ब्रह्मसंशिते । जयामित्रान् प्र पद्यस्व जह्येषां वरंवरं मामीषां मोचि कश्चन॥८॥

अव-सृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्म-संशिते ॥ जय । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । जहि । एषाम् । वरम्-वरम् । मा । अमीषाम् । मोचि । कः । चन ॥ ८ ॥

७—(प्र इत) प्रक्रम्य रणक्षेत्रं गच्छत । (जयत) अभिभवत । उभयत्र बलवर्धनाय सांहितको दीर्घः । (नरः) अ० ३ । १७ । ६ । हे नेतारः (उग्राः) प्रचण्डाः । (वः) युष्माकम् । (बाहवः) भुजाः । (तीक्ष्णेषवः) निशितबाणाद्यायुधयुक्ताः । (अबलधन्वनः) । निर्बलधनुराद्यायुधोपेतान् । (हत) नाशयत । (उग्रायुधाः)निशिततरवारिशक्त्याद्यायुधयुक्ताः । (अबलान्) निर्बलान् । (उग्रबाहवः) दृढभुजाः ॥

भाषार्थ—(ब्रह्मसंशिते) हे ब्रह्माओं, वेदवेत्ताओं से प्रशंसित वा यथावत् तीक्ष्ण की हुई (शरव्ये) वाण विद्यामें चतुर सेना ! (अवसृष्टा) छोड़ी हुई तू (परा) पराक्रम के साथ (पत) झपट । (अमित्रान्) वैरियों को (जय) जीत, (प्र पद्यस्व) आगे बढ़, (एषाम्) इन में से (वरंवरम्) एक एक बड़े वीर को (जहि) मार डाल, (अमीषाम्) इनमें से (कश्चन) कोई भी (मा मोचि) न छुटे ॥ ८ ॥

भावार्थ—धर्मज्ञ और युद्ध विद्या में कुशल आचार्यों से शिक्षा पाकर सेना के स्त्री पुरुष सेनापति की आज्ञा पातेही उमंग से धावा करके शत्रुओं को मार गिरावें ॥ ८ ॥

यह मन्त्र कुछ भेदसे ऋग्वेद ६ । ७५ । १६ । और यजुर्वेद १७ । ४५ । में है ॥

सूक्तम् २० ।

१-१० ॥ १, २, ५, अग्निर्देवता, अन्यत्र मन्त्रोक्ता देवताः । १-५, ७, ८, १० अनुष्टुप्, ६ पङ्क्तिः, ८ जगती ॥

ब्रह्मज्ञानोपदेशः—ब्रह्मविद्या का उपदेश ॥

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
तं जानन्नग्न आ रोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्वियः । यतः । जातः । अरोचथाः ॥

८—(अवसृष्टा) सृज-क्त । प्रेरिता । (परा) पराक्रमेण । (पत) शीघ्रं गच्छ । (शरव्ये) अ० १ । १९ । १ । शरु—यत् । हे शरौ बाणविद्यायां कुशले सेने । (ब्रह्मसंशिते) ब्रह्मभिर्वेदवेतृभिः प्रशंसिते वा सम्यक् शिते तीक्ष्णीकृते सुशिक्षिते । (एषाम्) शत्रूणां मध्ये । (वरंवरम्) अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते-निरु० १० । ४२ । प्रत्येकं श्रेष्ठं वीरम् । (अमीषाम्) दूरे दृश्यमानानां वैरिणां मध्ये । (कश्चन) कोऽपि । (मा मोचि) मुच्लृ मोक्षे-कर्मणि माङि लुङि रूपम् । मुक्तो मा भूत । अन्यत् सुगमम् ॥

तम् । जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥१॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् पुरुष ! (अयम्) यह [सर्वव्यापी परमेश्वर] (ते) तेरा (ऋत्वियः) सब ऋतुओं [कालों] में मिलने वाला (योनिः) कारण है. (यतः) जिससे (जातः) प्रकट होकर (अरोचथाः) तू प्रकाशमान हुआ है, (तम्) उस [योनि] को (जानन्) पहिचान कर (आ रोह) ऊंचा चढ़, (अथ) और (नः) हमारे लिये (रयिम्) धन (वर्धय) बढ़ा ॥ १ ॥

भावार्थ—परमात्मा ने अपनी सर्वशक्तिमत्ता और सर्वव्यापकता से हमें बड़ा समर्थ और उपकारी मनुष्य देह दिया है। ऐसा जानकर हम अपना ऐश्वर्य बढ़ावें ॥ १ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से ऋग्वेद ३ । २९ । १० । और यजुर्वेद ३ । १४ ॥ १२ । ५२ । और १५ ॥ ५६ । में है ॥

अग्ने अच्छा वदेह नः प्रत्यङ् नः सुमना भव ।
प्र णो यच्छ विशां पते धनदा असि नस्त्वम् ॥ २ ॥

अग्ने । अच्छ । वद । इह । नः । प्रत्यङ् । नः । सु-मनाः । भव ॥ प्र । नः । यच्छ । विशाम् । पते । धन-दाः । असि । नः । त्वम् ॥ २ ॥

१—(अयम्) सर्वत्र दृश्यमानः । (ते) तव । (योनिः) अ० १ । ११ । ३ । कारणम् । (ऋत्वियः) अर्त्तेश्च तुः । उ० ऋ गतौ–तु, चकारात् कित् । छन्दसि घस् । पा० ५ । १ । १०६ । इति ऋतु शब्दात् तस्य प्राप्तमित्यर्थे घस् । इयादेशः । सर्वेषु ऋतुषु कालेषु प्राप्तः । (यतः) यस्माद् योनेः । (जातः) उत्पन्नः । प्रकटः सन् । (अरोचथाः) रुच दीप्तावभिप्रीतौ च लङ् । त्वम् अदीप्यथाः । दीप्तोऽभवः । (तम्) योनिम् । (जानन्) अवगच्छन् । (अग्ने) अगि गतौ–नि । हे विद्वन् । (आ रोह) उन्नतिं प्राप्नुहि । (अथ) अनन्तरम् । (नः) अस्मभ्यम् । (वर्धय) समर्धय । (रयिम्) धनम् । ऐश्वर्यम् ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् पुरुष ! (अच्छ) अच्छे प्रकार से (इह) यहां पर (नः) हम से (वद) बोल, और (प्रत्यङ्) प्रत्यक्ष होकर (नः) हमारे लिये (सुमनाः) प्रसन्न मन (भव) हो। (विशाम् पते) हे प्रजाओं के रक्षक ! (नः) हमें (प्र यच्छ) दान दे, (त्वम्) तू (नः) हमारा (धनदाः) धन दाता (असि) है ॥ २ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य विद्वानों से विद्या ग्रहण करके संसार में ऐश्वर्य प्राप्त करें ॥ २ ॥

मन्त्र २-७ ऋग्वेद म० १० सू० १४१ म० १, २, ३, ६, ४, ५ कुछ भेद से हैं। यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद अ० ६। म० २८ में है ॥

प्र णो॑ यच्छत्वर्य॒मा प्र भगः॒ प्र बृह॒स्पतिः॑ ।
प्र दे॒वीः प्रोत सू॒नृता॑ र॒यिं दे॒वी द॑धातु मे ॥ ३ ॥

प्र । नः॒ । य॒च्छ॒तु॒ । अ॒र्य॒मा । प्र । भगः॑ । प्र । बृह॒स्पतिः॑ ।
प्र । दे॒वीः । प्र । उ॒त । सू॒नृता॑ । र॒यिम् । दे॒वी । द॒धा॒तु॒ । मे॒ ॥३॥

भाषार्थ—(अर्यमा) वैरियों का नियन्ता वीर पुरुष, (प्र) अच्छे प्रकार (भगः) ऐश्वर्यवान्, धनी पुरुष (प्र) अच्छे प्रकार, और (बृहस्पतिः) बड़ी बड़ी विद्याओं का स्वामी, प्रधान आचार्य (प्र) अच्छे प्रकार (नः) हमें (देवीः)

२—(अग्ने) हे विद्वन् । (अच्छ) सम्यक् । (वद) ब्रूहि । उपदिश । (इह) अत्र समाजे । (प्रत्यङ्) प्रत्यञ्चन् अभिमुखं गच्छन् । (नः) अस्मान् । अस्मभ्यम् । (सुमनाः) प्रीतिमनाः । (प्र यच्छ) दानं कुरु । (विशांपते) हे प्रजानां पालक । (धनदाः) धन+दा-विच् । ऐश्वर्यस्य दाता । अन्यत् सुगमम् ॥

३—(नः) अस्मभ्यम् । (प्र यच्छतु) ददातु । (अर्यमा) अ० १ । ११ । १ । अ० ३ । १४ । २ । शत्रुनियन्ता । (प्र) प्रकर्षेण । (भगः) ऐश्वर्यवान् पुरुषः । (बृहस्पतिः) अ० १ । ८ । २ । बृहतां बोधानां पालकः । आचार्यः । (देवीः)

दिव्य शक्तियां (प्र यच्छतु) प्रदान करे। (उत) और (सूनृता) प्रिय सत्य वाणी (देवी) देवी [दिव्य गुण वाली] (मे) मुझे (रयिम्) ऐश्वर्य (प्र) अच्छे प्रकार (दधातु) देवे ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य, विशेष गुणी आचार्यों से विशेष शिक्षायें पाकर, सत्यवादी सत्यकर्मी होकर ऐश्वर्यवान् होवें ॥ ३ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद ९ । २९ । में है ॥

सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे ।
आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ ४ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।
आदित्यम् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(अवसे) रक्षा के लिये (गीर्भिः) स्तुतियों से (सोमम्) ऐश्वर्य के कारण, (राजानम्) सबके शासक (अग्निम्) विद्वान् (आदित्यम्) बड़े दीप्यमान, (विष्णुम्) सबमें व्यापक, (सूर्यम्) सब के चलाने वाले, (ब्रह्माणम्) सब में बड़े वेद प्रकाशक ब्रह्मा (च) और (बृहस्पतिम्) बड़े बड़ों के

व्यावहारिकाः शक्तीः । (सूनृता) अ० ३ । १२ । २ । सत्यप्रियात्मिका वाक् । सरस्वती । (रयिम्) ऐश्वर्यम् । (देवी) शोभनगुणवती । (दधातु) ददातु । (मे) मह्यम् ॥

४—(सोमम्) अ० १ । ६ । २ । ऐश्वर्यहेतुम् । (राजानम्) अ० १ । १० । १ । सर्वशासकम् । (अवसे) रक्षणाय । (अग्निम्) विद्वांसम् । (गीर्भिः) वाणीभिः । स्तुतिभिः । (हवामहे) आह्वयामः । (आदित्यम्) अ० १ । ९ । १ । आदीप्यमानम् । (विष्णुम्) विषेः किच्च । उ० ३ । ३९ इति विष्लृ व्याप्तौ—नु । विष्णुः, यज्ञः । निघ० ३ । १७ । पदनाम, निघ० ४ । २ । यद्विषितो भवति तद्विष्णुर्भवति विष्णुर्विशतेर्वा व्यश्नोतेर्वा—निरु० १२ । १८ । व्यापकम् । (सूर्यम्) अ० १ । ३ । ५ । सर्वप्रेरकम् । (ब्रह्माणम्) अ० २ । ६ । २ । सर्ववृद्धम् । वेद प्रका-

रक्षक बृहस्पति [परमेश्वर वा मनुष्य] को (हवामहे) हम बुलाते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य जगदीश्वर के गुण, कर्म, स्वभाव के ज्ञान और बड़े लोगों के आश्रय से अपना सामर्थ्य बढ़ावें ॥ ४ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद ९। २६ में है ॥

त्वं नो॑ अग्ने अ॒ग्निभि॒र्ब्रह्म॑ य॒ज्ञं च॑ वर्धय ।
त्वं नो॑ देव दा॒तवे॑ र॒यिं दाना॑य चोदय ॥ ५ ॥

त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒ग्नि-भिः॑ । ब्रह्म॑ । य॒ज्ञम् । च॒ । व॒र्ध॒य॒ ।
त्वम् । नः॒ । दे॒व॒ । दा॒तवे॑ । र॒यिम् । दाना॑य । चो॒द॒य॒ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(अग्ने) हे विद्वान् [परमेश्वर वा पुरुष] (अग्निभिः) विद्वानों के द्वारा (त्वम्) तू (नः) हमारे (ब्रह्म) वेद ज्ञान वा ब्रह्मचर्य (च) और (यज्ञम्) यज्ञ [१—विद्वानों के पूजन, २—पदार्थों के संगतिकरण, और ३—विद्यादि के दान] को (वर्धय) बढ़ा, (देव) हे दानशील ! (त्वम्) तू (नः) हम में से (दातवे) दानशील पुरुष को (दानाय) दान के लिये (रयिम्) धन (चोदय) भेज ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य परमेश्वरके ज्ञानसे अपना ज्ञान और कर्मकौशल्य बढ़ावें और उपकारी कामों में आप सहायक बनें और दूसरों को सहायक बनावें ॥५॥

रक्षकम् । (बृहस्पतिम्) । अ० १ । ८ । २ । बृहतां महतां पालकम् ॥

५—(नः) अस्माकम् । अस्माकं मध्ये । (अग्ने) हे विद्वन् परमेश्वर राजन् वा (अग्निभिः) म० १ । विद्वद्भिः सह । (ब्रह्म) वेदज्ञानम् । ब्रह्मचर्यम् । (यज्ञम्) देवपूजनम् । पदार्थसंगतिकरणम् । विद्यादिदानम् (वर्धय) उन्नय । (देव) देवो दानाद्वा दीपनाद्वा-निरु० ७ । १५ । हे दानशील (दातवे) सितनिगमिमसि० । उ० १ । ६९ । इति डुदाञ्-दाने-तुन् । दात्रे पुरुषाय । (रयिम्) धनम् । (दानाय) त्यागाय । (चोदय) प्रेरय ॥

इन्द्रवायू उभाविह सुहवेह हवामहे ।
यथा नः सर्व इज्जनः संगत्यां सुमना असद् दानकामश्च नो भुवत् ॥ ६ ॥

इन्द्रवायू इति । उभौ । इह । सु-हवा । इह । हवामहे ॥ यथा । नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्-गत्याम् । सु-मनाः । असत् । दान-कामः । च । नः । भुवत् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(उभौ) दोनों (सुहवा=०—वौ) सुख से बुलाने योग्य (इन्द्रवायू) सूर्य और पवन [के समान स्त्री पुरुष] को (इह इह) यहाँ पर ही (हवामहे) हम बुलाते हैं, (यथा)जिससे (सर्वः इत्) सभी (जनः) जने (नः) हमारी (संगत्याम्) संगति में (सुमनाः) प्रसन्न चित्त वाले (असत्) होवें, (च) और (नः) हमारी (दानकामः) दान के लिये कामना (भुवत्) होवे ॥६॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष प्रयत्न करके घर में और सभा में परस्पर परोपकारी, प्रसन्न चित्त, धार्मिक और धर्मकार्यों में दानशील हों, जैसे सूर्य अपने प्रकाश और वृष्टि आदि से, और पवन अपने चेष्टादान और शीघ्रगमन आदि से असंख्यलाभ पहुंचाते हैं ॥ ६ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद ३३ । ८६ में है ॥

अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दानाय चोदय ।
वातं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनम् ॥ ७ ॥

६—(इन्द्रवायू) ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् । पा० १ । १ । ११ । इति उभौ परे प्रकृतिभावः । सूर्यपवनसदृशौ स्त्रीपुरुषौ । (उभौ) द्वौ । (इह इह) अस्मिन्नेव गृहे समाजे वा । (सुहवा) ईषद् दुःसुषु० । पा० ३ । ३ । १२६ । सु+ह्वयतेः—खल् । सुहवौ सुखेन ह्वातुं शक्यौ । (हवामहे) आह्वयामः । (यथा) यस्मात् । (नः) अस्माकम् (इत्) एव । (जनः) लोकः । (संगत्याम्) समितौ । सभायाम् । (सुमनाः) प्रसन्नचित्तः । (असत्, भुवत) लेटि रूपम् । भवेत् । (दानकामः,) दानाय कामः, अभिलाषः ॥

अर्य॒मण॑म् । बृह॒स्पति॑म् । इन्द्र॑म् । दाना॑य । चो॒द॒य॒ ॥ वात॑म् । विष्णु॑म् । सर॑स्वतीम् । स॒वि॒तार॑म् । च॒ । वा॒जिन॑म् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—[हे ईश्वर !] (अर्यमणम्) वैरियों के रोकनेवाले राजा, (बृहस्पतिम्) बड़े बड़ों के रक्षक गुरु और (इन्द्रम्) बड़े ऐश्वर्यवाले पुरुष और (वातम्) पवन, (विष्णुम्) यज्ञ, (च) और (वाजिनम्) वेग वाले, वा अन्नवाले, वा बलवाले (सवितारम्) लोकों के चलाने वाले सूर्य से (सरस्वतीम्) विज्ञानों के भंडार सरस्वती, वेद विद्या को (दानाय) दान के लिये (चोदय) प्रवृत्त कर ॥ ७ ॥

भावार्थ— ईश्वर भक्त (अर्यमा) राजा वा सेनापति, (बृहस्पति) प्रधान आचार्य और (इन्द्र) दण्डनेता वा कोषाध्यक्ष आदि अधिकारी अपने २ पदों पर दृढ़ रह कर, पवन, सूर्य, अग्नि, जल, पृथिवी आदि अद्भुत पदार्थों द्वारा वेद विज्ञान फैलावें ॥७॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद अ० ६ म० २७ में है ॥

मनु महाराज ने लिखा है—मनु० अ० १२ श्लो० १०८ ॥

सैनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १ ॥

वेद शास्त्र का जानने वाला पुरुष, सेनापतिके पद, राजा के पद, और दण्ड दाताके पद और सब लोगोंपर आधिपत्य [चक्रवर्त्ति राज्य]के योग्य होताहै॥१॥

७—(अर्यमणम्) म० ३ । अरिनियन्तारम् । (बृहस्पतिम्) म० । बृहतां पालकम् । (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवन्तं पुरुषम् । (दानाय) त्यागाय । (चोदय) नय । प्रवर्त्तय । अस्य धातोः–णीञ् इत्येतेन सह अर्थनिबन्धनायां द्विकर्मकत्वम् । अकथितं च । पा० १ । ४ । ५१ । इति अर्यमणमादीनां सप्तपदानाम् अपादाने कर्मत्वम् । (वातम्) पवनम् । (विष्णुम्) म० ४ । यज्ञम् । (सरस्वतीम्) सरोभिर्विज्ञानैर्युक्तां वेदविद्याम् । (सवितारम्) अ० १ । १८ । २ । लोकानां प्रेरकम् । (वाजिनम्) अ०१ । ४ । ४ । वाज-इनि । वेगवन्तम् । अन्नवन्तम् । बलवन्तम् ॥

वाज॑स्य॒ नु प्र॑स॒वे सं ब॑भूवि॒मेमा च॒ विश्वा॒ भुव॑नान्य॒न्तः । उ॒तादि॑त्सन्तं दापयतु प्रजा॒नन् र॒यिं च॑ नः॒ सर्व॑वीरं॒ नि य॑च्छ ॥ ८ ॥

वाज॑स्य । नु । प्र॒-स॒वे । सम् । ब॒भू॒वि॒म॒ । इ॒मा । च॒ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । अ॒न्तः ॥ उ॒त । अदि॑त्सन्तम् । दा॒प॒य॒तु॒ । प्र॒-जा॒नन् । र॒यिम् । च॒ । नः॒ । सर्व॑-वीरम् । नि । य॒च्छ॒ ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(वाजस्य) बल के (प्रसवे) उत्पत्ति में (नु) ही (संबभूविम) हम समर्थ हुए हैं, (च) और (इमा=इमानि) यह (विश्वा=विश्वानि) सब (भुवनानि) लोक (अन्तः) [उसी के] भीतर हैं । (प्रजानन्) ज्ञानवान् ईश्वर (अदित्सन्तम्) देने की इच्छा न करने वाले से (उत) भी (दापयतु) दिलावे । (च) और [हे ईश्वर] (नः) हमें (सर्ववीरम्) सर्ववीरों से युक्त (रयिम्) धन (नि) नित्य (यच्छ) दे ॥ ८ ॥

भावार्थ—सब चराचर जगत् अन्न के आश्रित ठहरा है । सर्वज्ञ परमेश्वर अदानी पुरुषों को भी सुपात्रों के लिये दान शक्ति देवे, और हमें और हमारे वीरों को धनी बनावे ॥ ८ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद १६ । २५ व २४ में है ॥

८—(वाजस्य) बलस्य । (नु) एव । (प्रसवे) ऋदोरप् । पा० ३ । ३ । ५७ । इति प्र+षू प्रेरणे, यद्वा, षूङ् प्राणिगर्भविमोचने-अप् । उत्पत्तौ । (संबभूविम) भू सत्तायाम्-लिट् । वयं समर्था बभूविम । (इमा) इमानि । परिदृश्यमानानि । (विश्वा) सर्वाणि । (भुवनानि) अ०२ । १ । ४ । भू-क्युन् । लोकाः (अन्तः) वाजप्रसवस्य मध्ये वर्त्तन्ते । (उत) अपि । (अदित्सन्तम्) नञ्+दा, सन्-शतृ । सनि मीमाघुरभ० । पा० ७ । ४ । ५४ । इति इसादेशः । सः स्यार्धधातुके । पा० ७ । ४ । ४६ । इति सस्य तकारः । दातुमनिच्छन्तम् । (दापयतु) दानाय प्रवर्तयतु । (प्रजानन्) अवगच्छन् परमेश्वरः । (रयिम्) धनम् । (नः) अस्मभ्यम् । (सर्ववीरम्) सर्ववीरोपेतम् (नि) नियमेन । नित्यम् । (यच्छतु) पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्० पा० ७ । ३ । ७८ । इति दाण् दाने यच्छादेशः । ददातु ॥

दुह्रां मे पञ्च प्रदिशो दुह्रामुर्वीर्यथाबलम्।
प्रापेयं सर्वा आकूतीर्मनसा हृदयेन च ॥ ९ ॥

दुह्राम्। मे। पञ्च। प्र-दिशः। दुह्राम्। उर्वीः। यथा-बलम्। प्र। आपेयम्। सर्वाः। आ-कूतीः। मनसा। हृदयेन। च ॥९॥

भाषार्थ—(पञ्च) फैली हुयी [वा पांच] (प्रदिशः) उत्तमदान क्रियायें [वा प्रधान दिशायें] (मे) मेरे लिये (उर्वीः) फैली हुई शक्तियों को (यथा बलम्) यथाशक्ति (दुह्राम्) भरती रहें, (दुह्राम्) भरती रहें। (मनसा) मन [मनन शक्ति] से (च) और (हृदयेन) हृदय [ग्रहण शक्ति] से (सर्वाः) सब (आकूतीः) संकल्पों को (प्र, आपेयम्) मैं पाता रहूं ॥ ९ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्या आदि के दान से अपना सामर्थ्य बढ़ावें और सब दिशाओं से उत्तम गुण प्राप्त करें, तथा श्रवण, मनन और निदिध्यासन [ध्यान देकर विचार] से अपने मनोरथ सिद्ध करें ॥ ९ ॥

९—(दुह्राम् दुह्राम्) दुह प्रपूरणे—लोट्। आत्मनेपदम्। बहुलं छन्दसि। पा० ७। १। ८। इति झप्रत्ययस्य अतो रुडागमः। लोपस्त आत्मनेपदेषु। पा० ७। १। ४१। इति तलोपः। नित्यवीप्सयोः। पा० ८। १। ४। इति द्विर्वचनम्। अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते—निरु० १०। ४२। नित्यं दुहताम्। प्रपूरयन्तु। (पञ्च) अ० १। ३०। ४। पचि विस्तारे—कनिन्। विस्तृताः। संख्यावाची वा। (प्रदिशः) अ० १। ३०। ४। दिश दाने-क्विप्। प्रकृष्टा दानक्रियाः। अथवा। प्राच्याद्याश्चतस्रः शिरोविन्दुश्चेति पञ्च प्रदिशः। (उर्वीः) वोतो गुणवचनात्। पा० ४। १। ४४। इति उरु—ङीप्। विस्तीर्णाः शक्तीः। (यथाबलम्) यथाशक्ति। (प्र, आपेयम्) आप्लृ व्याप्तौ-आशिषि लिङि। अहं प्राप्नवानि। (सर्वाः) समस्ताः। (आकूतीः)। अ० ३। २। ३। संकल्पान्। (मनसा) मननेन। (हृदयेन) अ० २। २९। ६। हृञ् स्वीकारे-कयन्, दुक् च। ग्रहणेन। निदिध्यासनेनेत्यर्थः॥

गोसनिं वाचमुदेयं वर्चसा माभ्युदिहि।
आ रुन्धां सर्वतो वायुस्त्वष्टा पोषं दधातु मे ॥१०॥

गो-सनिम्। वाचम्। उत्-एयम्। वर्चसा। मा। अभि-उदिहि।
आ। रुन्धाम्। सर्वतः। वायुः। त्वष्टा। पोषम्। दधातु। मे ॥१०॥

भाषार्थ—(गोसनिम्) गोलोक [गौओं वा स्वर्ग] की देने वाली (वाचम्) वाणी को (उदेयम्) मैं बोलूं। [हे ईश्वर!] (वर्चसा) तेज के साथ (मा=माम्) मेरे ऊपर (अभ्युदिहि) सब ओर से उदय हो। (वायुः) प्राण वायु [मुझको] (सर्वतः) सब प्रकार से (आ रुन्धाम्) घेरे रहे। (त्वष्टा) विश्वकर्मा परमेश्वर वा सूर्य (मे) मेरे लिये (पोषम्) पोषण (दधातु) देता रहे ॥१०॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वरके ध्यानसे सत्यवादी और सत्यकर्मी होकर अपने प्राणों को वश में रक्खे और पुरुषार्थी होकर सूर्य से वृष्टि द्वारा अपना पोषण प्राप्त करे ॥ १० ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

सूक्तम् २१ ॥

१-१० ॥ १-७ अग्नयो देवताः, ८-१० मन्त्रोक्तादेवताः ॥ १-४,

१०—(गोसनिम्) छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्। पा० ३। २। २७। इति षणु दाने-इन्। गां धेनुं स्वर्गं वा सनोति ददातीति गोसनिः। गोलोकस्य धेनसमूहस्य स्वर्गलोकस्य वा दात्रीम्। (वाचम्) वाणीम्। (उदेयम्) लिङ्याशिष्यङ्। पा० ३। १। ८६। इति वद व्यक्तायां वाचि-अङ्। उद्यासम्। (वर्चसा) तेजसा। अन्नेन-निघ० २। ७। (मा) माम्। (अभ्युदिहि) अभितः उद्गच्छ प्राप्नुहि। (आ रुन्धाम्) रुधिर् आवरणे-लोट्। आवृणोतु। आच्छादयतु। (सर्वतः) सर्वाभ्यो दिग्भ्यः। (वायुः) सूत्रात्मा। प्राणः। (त्वष्टा) अ० २। ५। ६। सूक्ष्मकर्ता। विश्वकर्मा परमेश्वरः। सूर्यः। (पोषम्) पुष्टिम्। (दधातु) धारयतु। ददातु। (मे) मह्यम् ॥

१, ८ त्रिष्टुप्; ५ जगती; ६, ९, १० अनुष्टुप् छन्दः ॥

परमेश्वरस्य गुणोपदेशः—परमेश्वर के गुणों का उपदेश ॥

ये अग्नयो अप्स्व१न्तर्ये वृत्रे ये पुरुषे ये अश्मसु ।
य आविवेशौषधीर्यो वनस्पतींस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ॥१॥

ये । अग्नयः । अप्-सु । अन्तः । ये । वृत्रे । ये । पुरुषे । ये । अश्म-सु ॥ यः । आ-विवेश । ओषधीः । यः । वनस्पतीन् । तेभ्यः । अग्नि-भ्यः । हुतम् । अस्तु । एतत् ॥ १ ॥

भाषार्थ—(ये) जो (अग्नयः) अग्नियां [ईश्वर के तेज] (अप्सुअन्तः) जल के भीतर, (ये) जो (वृत्रे) मेघ में, (ये) जो (पुरुषे) पुरुष [मनुष्य शरीर] में और (ये) जो (अश्मसु) शिलाओं में हैं । (यः) जिस [अग्नि] ने (ओषधीः) ओषधियों [अन्न, सोम लता आदि] में, और (यः) जिसने (वनस्पतीन्) वनस्पतियों [वृक्ष आदि] में (आ विवेश) प्रवेश किया है, (तेभ्यः) उन (अग्निभ्यः) अग्नियों [ईश्वर तेजों] को (एतत्) यह (हुतम्) दान [आत्म समर्पण] (अस्तु) होवे ॥ १ ॥

भावार्थ—इस सूक्त में गुणों के वर्णन से गुणी परमेश्वर का ग्रहण है, अर्थात् जिस परमेश्वर की शक्ति से समुद्र में बड़वानल, मेघ में बिजुली, मनुष्य में अन्न पाचक अग्नि और पत्थर में चकमक, ओषधियों में फलपाक अग्नि आदि अद्भुत उपकारी शक्तियां वर्त्तमान हैं, उनके प्रेरक परमेश्वर को हमारा प्रणाम है ॥ १ ॥

१—(अग्नयः) ईश्वरतेजांसि । (अप्सु) उदकेषु । (अन्तः) मध्ये । (वृत्रे) अ० २ । ५ । ३ । वृत्रो वृणोतेर्वा वर्ततेर्वा वर्धतेर्वा–निरु० २ । १७ । मेघे-निघ० १ । १० । (पुरुषे) अ० १ । १६ । ४ । मानुषशरीरे । (अश्मसु) अ० १ । २ । २ । पाषाणशिलासु । (आविवेश) प्रविष्टवान् । (ओषधीः) व्रीहियवादिरूपाः । (वनस्पतीन्) अ० १ । १२ । ३ । सेवकरक्षकान् । वृक्षान् । (हुतम्) हु दाने-क्त । हविः । आत्मसमर्पणम् ॥

यः सोमे॑ अ॒न्तर्यो गोष्व॒न्तर्य आवि॑ष्टो वयः॑सु॒ यो मृ॒गेषु॑।
य आ॑वि॒वेश॑ द्वि॒पदो॒ यश्चतु॑ष्पद॒स्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑।
हु॒तम॑स्त्वे॒तत् ॥ २ ॥

यः । सोमे॑ । अ॒न्तः । यः । गोषु॑ । अ॒न्तः । यः । आ-वि॑ष्टः ।
वयः॑-सु । यः । मृ॒गेषु॑ ॥ यः । आ-वि॒वेश॑ । द्वि॒-पदः॑ । यः ।
चतु॑ः-पदः । तेभ्यः॑ । अ॒ग्नि-भ्यः॑ । हु॒तम् । अ॒स्तु॒ । ए॒तत् ॥२॥

भाषार्थ—(यः) जो [अग्नि] (सोमे) सोम [चन्द्र, अमृत वा दूध, घी, आदि] के (अन्तः) भीतर, (यः) जो (गोषु अन्तः) गौ आदि पालतू पशुओं में, (यः) जो (वयःसु) पक्षियों में और (यः) जो (मृगेषु) वनैले जीवों में (आविष्टः) प्रविष्ट है, और (यः) जिसने (द्विपदः) दोपायों, और (यः) जिसने (चतुष्पदः) चौपायों में (आविवेश) प्रवेश किया है, (तेभ्यः) उन (अग्निभ्यः) अग्नियों [ईश्वर तेजों] को (एतत्) यह (हुतम्) दान [आत्म-समर्पण] (अस्तु) होवे ॥ २ ॥

भावार्थ—जो अग्नि चन्द्रमा में सूर्य से है और जो सोमलता वा दूध आदि में रस पकाकर पौष्टिक बनाता है, और जो प्राणियों में वेग, बलवत्ता, जंगलीपन, और अन्य विशेषता का कारण है, उस अग्नि के संयोजक, वियोजक परमात्मा को हमारा नमस्कार है ॥ २ ॥

य इन्द्रे॑ण स॒रथं॒ याति॑ दे॒वो वै॑श्वान॒र उ॒त वि॑श्वद॒ाव्यः॑।
यं जोहवी॑मि॒ पृत॑नासु सास॒हिं तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हु॒तम॑-
स्त्वे॒तत् ॥ ३ ॥

२—(यः) अग्निः । (सोमे) चन्द्रे । अमृते । सोमलतादुग्धघृतादौ । (अन्तः) मध्ये । (गोषु) ग्राम्यपशुषु । (आविष्टः) प्रविष्टः । (वयःसु) पक्षिषु । (मृगेषु) अ० २ । ३६ । ४ । आरण्यपशुषु । (आविवेश) म० १ (द्विपदः) अ० २ । ३४ । १ । पादद्वययुक्तान् मनुष्यादीन् । (चतुष्पदः) अ० २ । ३४ । १ । पादचतुष्टयोपेतान् प्राणिनः । अन्यद् गतम् ॥

यः । इन्द्रे॑ण । स॒ऽरथ॑म् । याति॑ । दे॒वः । वै॒श्वा॒न॒रः । उ॒त । वि॒श्व॒ऽदा॒व्यः॑ । यम् । जोह॑वीमि । पृत॑नासु । सा॒स॒हिम् । तेभ्यः॑ । अ॒ग्निऽभ्यः॑ । हु॒तम् । अ॒स्तु॒ । ए॒तत् ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (देवः) प्रकाशमान वा जय चाहने वाला, [अग्नि] (इन्द्रेण) ऐश्वर्यवान् शूर के साथ (सरथम्) एक रथ पर चढ़कर (याति) चलता है, और [जो हमारे] (वैश्वानरः) सब नरों का हितकारी, (उत) और [जो शत्रु का] (विश्वदाव्यः) सब कुछ जलाने वाला है, और (यम्) जिस (सासहिम्) विजयी [अग्नि] को (पृतनासु) संग्रामों में (जोहवीमि) बारंबार आवाहन करता हूं, (तेभ्यः) उन (अग्निभ्यः) अग्नियों [ईश्वर तेजों] को (एतत) यह (हुतम्) दान [आत्मसमर्पण] (अस्तु) होवे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जिस परमात्मा के तेज को हृदय में धारण करके साहसी शूर आग्नेय अस्त्र शस्त्रधारी सेना के द्वारा शत्रुओं को शीघ्र जीत लेता है, उस जगदीश्वर को हमारा नमस्कार है ॥ ३ ॥

यो दे॒वो वि॒श्वाद् यमु॒ काम॑मा॒हुर्यं दा॒तारं॑ प्रतिगृ॒ह्णन्त॑मा॒हुः । यो धीरः॑ श॒क्रः प॑रि॒भूरदा॑भ्यस्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हु॒तम॑स्त्वे॒तत् ॥ ४ ॥

३—(यः) अग्निः । (इन्द्रेण) ऐश्वर्यवता शूरेण । (सरथम्) समानरथम् । एकरथमारूढः । (याति) गच्छति । (देवः) दीप्यमानः । विजिगीषुः । (वैश्वानरः) अ० १ । १० । ४ । सर्वनरहितः । (विश्वदाव्यः) दुन्योरनुपसर्गे । पा० ३ । १ । १४२ । इति दु उपतापे-णः । दावः=उपतापः । तत्र साधुः । पा० ४ । ४ । ९८ । इति यत् । शत्रूणां सर्वोपतापने साधुः । सर्वदाहकुशलः । (जोहवीमि) अ० २ । १२ । ३ । पुनः पुनराह्वयामि । (पृतनासु) वीपतिभ्यां तनन् । उ० ३।१५०। इति पृङ् व्यायामे-तनन्,स च कित् । टाप् । संग्रामेषु-निघ० २ । १७ । (सासहिम्) अ० ३ । १८ । ५ । ससहिम् । अभिभवितारम् । अन्यद् गतम् ॥

यः । देवः । विश्व-अत् । यम् । ऊं इति । कामम् । आहुः । यम् । दातारम् । प्रति-गृह्णन्तम् । आहुः ॥ यः । धीरः । शक्रः । परि-भूः । अदाभ्यः । तेभ्यः । अग्नि-भ्यः । हुतम् । अस्तु । एतत् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(यः) जो (देवः) प्रकाशमान अग्नि, [वैरियों में] (विश्वात्) सब का खाने वाला है, (यम्) जिसको (उ) ही (कामम्) कमनीय वा कामना पूरी करने वाला (आहुः) लोग कहते हैं, (यम्) जिसको (दातारम्) देने वाला और (प्रतिगृह्णन्तम्) लेने वाला (आहुः) बताते हैं। (यः) जो (धीरः) पुष्टि करने वाला, (शक्रः) शक्तिमान् (परिभूः) सर्वव्यापक और (अदाभ्यः) न दबने योग्य है, (तेभ्यः) उन (अग्निभ्यः) अग्नियों [ईश्वर तेजों] को (एतत्) यह (हुतम्) दान [आत्मसमर्पण] (अस्तु) होवे ॥४॥

भावार्थ—जिस परमात्मा को विद्वान् लोग आनन्द दाता और प्रार्थना का मानने वाला जानते हैं, और जिसके ध्यान से पुरुषार्थी लोग शत्रुओं को जीतते हैं, उसको हमारा प्रणाम है ॥ ४ ॥

यं त्वा होतारं मनसाभि संविदुस्त्रयोदश भौवनाः पञ्च मानवाः। वर्चोधसे यशसे सूनृतावते तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ॥५॥

४—(देवः) प्रकाशमानोऽग्निः । (विश्वात्) अदोऽनन्ने । अ० ३ । २ । ६८ । इति विश्व+अद भक्षणे-विट् । शत्रूणां सर्वभक्षकः । (कामम्) कमु इच्छायाम्-घञ् । कमनीयम् । कामयितारम् । (आहुः) ब्रूञ्-लट् । ब्रुवन्ति । (दातारम्) इष्टफलस्य प्रदातारम् । (प्रतिगृह्णन्तम्) ग्रह-शतृ । प्रार्थनायाः स्वीकर्तारम् । (धीरः) अ० २ । ३५ । ३ । धाञ्-क्रन्, ईत्वम् । दधाति पोषयतीति । धारकः । पोषकः । (शक्रः) अ० २ । ५ । ४ । शक्तिमान् । (परिभूः) परि+भू सत्तायाम्, प्राप्तौ-क्विप् । सर्वव्यापकः । (अदाभ्यः) ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३ । १ । १२४ । इति दम्भु दम्भे-ण्यत् । दभ्नोति वधकर्मा-निघ० २ । १६ । अहिंस्यः । अजेयः ॥

यम् । त्वा । होतारम् । मनसा । अभि । सम्-विदुः । त्रयः-दश । भौवनाः । पञ्च । मानवाः ॥ वर्चः-धसे । यशसे । सूनृता-वते । तेभ्यः । अग्नि-भ्यः । हुतम् । अस्तु । एतत् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(त्रयोदश) तेरह [दो कान, दो नथने, दो आंखें और एक मुख यह सात शिर के, और दो हात, दो पद, एक उपस्थन्द्रिय, और एक गुदास्थान, यह छः शिर के नीचे के] (भौवनाः) भुवनों से संबन्ध वाले प्राणी, और (पञ्च) पांच [पृथिवी, जल, तेज, वायु और आकाश, इन पांच तत्त्व] से संबन्ध वाले (मानवाः) मनुष्य (मनसा) मनन शक्ति से (वर्चो-धसे) तेज धारण करानेवाले और (सूनृतावते) प्रिय सत्य वाणी वाले (यशसे) यश के लिये (यम्) जिस (त्वा) तुझ [अग्नि] को (होतारम्) दानी (अभि) सब प्रकार (संविदुः) ठीक ठीक जानते हैं, (तेभ्यः) उन (अग्निभ्यः) अग्नियों [ईश्वर तेजों] को (एतत्) यह (हुतम्) दान [आत्मसमर्पण] (अस्तु) होवे ॥ ५ ॥

५—(यम् । त्वा) अग्निम् । (होतारम्) दातारम् । मनसा । मननेन । चित्तेन । (अभि) अभितः सर्वतः । (संविदुः) विद ज्ञाने-लट् । सम्यग् विदन्ति जानन्ति । (त्रयोदश) त्रयश्च दश च । सप्त शीर्षण्याः षड् अधोभागस्थाः पाणिपादोपस्थगुदावयवाः । (भौवनाः) भू सत्तायाम्-क्युन्, इति भुवनम् । अ० २ । १ । ३ । भुवन—अण् । भुवनानि भवनानि गृहाणि इन्द्रियाणि येषां ते भौवनाः प्राणिनः । (पञ्च, मानवाः) तस्येदम् । पा० ४ । ३ । १२० । इति मनु—अण् । मनुर्मननं येषां ते मानवाः । पञ्चभूतसम्बन्धिनो मनुष्याः । अथवा, पञ्च—मानवा एव पञ्चजनाः । पञ्चजनाः, मनुष्यनाम—निघ० २ । ३ । पञ्चजनाः... गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवो निषादः कस्मान्निषदनो भवति निषण्णमस्मिन् पापकमिति नैरुक्ताः—निरु० ३ । ८ । (वर्चोधसे) दधातेरसुन् । तेजसां दात्रे । (यशसे) अशेर्देवने युट् च । उ० ४ । १९१ । इति अशू व्याप्तौ—असुन्, युडागमश्च, देवनं स्तुतिः । यशःप्राप्तये । (सूनृतावते) अ० ३ । १२ । २ । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृता, तद्वते । एवंभूताय यशसे । अन्यद् गतम् ॥

भावार्थ—सब शरीरधारी उस परमपिता की महिमा विचार पूर्वक गाकर तेजस्वी, सत्यवादी और यशस्वी होते हैं, उसको यह हमारा नमस्कार है ॥ ५ ॥

(पञ्च मानवाः) शब्द [पञ्च जनाः] शब्द का पर्यायवाची है जिस का अर्थ "मनुष्य" है-निघ० २ । ३ । उसकी व्याख्या, निरु० ३ । ८ में इस प्रकार की है "पञ्चजनाः...गन्धर्व, पितृ,देव,असुर, और राक्षस, ऐसा कोई २ मानते हैं,चारों वर्ण और निषाद पांचवां, यह औपमन्यव ऋषि का मत है, निषाद किस लिये, इस में पाप स्थित है ॥

उ॒क्षान्ना॑य व॒शान्ना॑य॒ सोम॑पृष्ठाय वे॒धसे॑ । वै॒श्वा॒न॒र-ज्ये॑ष्ठेभ्य॒स्तेभ्यो॑ अ॒ग्निभ्यो॑ हु॒तम॑स्त्वे॒तत् ॥ ६ ॥

उ॒क्ष-अ॑न्नाय । व॒शा-अ॑न्नाय । सोम॑-पृष्ठाय । वे॒धसे॑ ॥ वै॒श्वा॒-न॒र-ज्ये॑ष्ठेभ्यः । तेभ्यः॑ । अ॒ग्नि-भ्यः॑ ॥ हु॒तम् । अ॒स्तु॒ । ए॒तत् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(उक्षान्नाय) प्रबलों के अन्नदाता, (वशान्नाय) वशीभूत, निर्बल प्रजाओं के अन्न दाता, (सोमपृष्ठाय) अमृत सींचने वाले और (वेधसे) उत्पन्न करने वाले, (तेभ्यः) उन [चार प्रकार के] (वैश्वानरज्येष्ठेभ्यः) सब नरों के हितकारी [परमेश्वर] को प्रधान रखने वाले (अग्निभ्यः) अग्नियों [ईश्वर तेजों] को (एतत्) यह (हुतम्) दान [आत्मसमर्पण] (अस्तु) होवे॥६॥

६—(उक्षान्नाय) श्वन्नुक्षन्पूषन्० । उ० १ । १५९ । इति उक्ष सेचने, वृद्धौ च-कनिन् । उक्षा महन्नाम-निघ० ३ । ३ । उक्षण उक्षतेर्वृद्धिकर्मणः । निरु० १२ । ९ । कॄवॄजॄसिद्रुपन्यनि० । उ० ३ । १० । इति अन प्राणने-न । इति अन्नम् । उक्षभ्यो महद्भ्यः प्रबलेभ्योऽन्नं यस्मात् तस्मै । प्रबलानां भोजनदात्रे । (वशान्नाय) वशिरण्योरुपसंख्यानम् । वा० पा०३ । ३ । ५८ । इति वश स्पृहायाम्—अप्, टाप् । वशाभ्यो वशीभूताभ्यः प्रजाभ्योऽन्नं यस्मात् तस्मै । निर्बलप्रजानां भोजनदात्रे । (सोमपृष्ठाय) तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । उ० २ । १२ । इति पृषु सेचने-थक् । अमृतसेचकाय । (वेधसे) अ० ११ । १ । विधात्रे । विधानकर्त्रे (वैश्वानरज्येष्ठेभ्यः) वैश्वानर इति व्याख्यातम्—अ० १ । १० । ४ । विश्वनरहितः परमेश्वरो ज्येष्ठो वृद्धः प्रधानो येषां तेभ्यः । अन्यद् गतम् ॥

भावार्थ—जिस (वैश्वानर) सब मनुष्य आदि के हितकारी परमेश्वर की शक्ति से सब प्राणी पुष्ट होते हैं, उसको हमारा नमस्कार है ॥ ६ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध ऋग्वेद ८ । ४३ । ११ में है ।

दिवं पृथिवीमन्वन्तरिक्षं ये विद्युतमनुसंचरन्ति ।
ये दिक्ष्व१न्तर्ये वाते अन्तस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत् ॥ ७ ॥

दिवम् । पृथिवीम् । अनु । अन्तरिक्षम् । ये । वि-द्युतम् । अनु- सं-चरन्ति ॥ ये । दिक्षु । अन्तः । ये । वाते । अन्तः । तेभ्यः । अग्नि-भ्यः । हुतम् । अस्तु । एतत् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(ये) जो [तेज] (दिवम्) सूर्य लोक में, (पृथिवीम्) पृथिवी में और (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष में (अनु) लगातार और (विद्युतम्) बिजुली में (अनुसंचरन्ति) लगातार चलते रहते हैं, (ये) जो (दिक्षु अन्तः) दिशाओं के भीतर और (ये) जो (वाते अन्तः) पवन के भीतर हैं, (तेभ्यः) उन (अग्निभिः) अग्नियों [ईश्वर तेजों] को (एतत्) यह (हुतम्) दान [आत्मसमर्पण] (अस्तु) होवे ॥ ७ ॥

भावार्थ—जिस परमात्मा के तेज सब लोकों, सब पदार्थों और सब दिशाओं में हैं, उस जगदीश्वर को हमारा नमस्कार है ॥ ७ ॥

हिरण्यपाणिं सवितारमिन्द्रं बृहस्पतिं वरुणं मित्रमग्निम् । विश्वान् देवानङ्गिरसो हवामह इमं क्रव्यादं शमयन्त्वग्निम् ॥ ८ ॥

हिरण्य-पाणिम् । सवितारम् । इन्द्रम् । बृहस्पतिम् । वरु-

७—(दिवम्) सूर्य लोकम् । (पृथिवीम्) भूमिम् । (अनु) अनुप्रविश्य । (ये) अग्नयः । (विद्युतम्) अ० १ । १३ । १ । विद्योतमानां तडितम् । (अनुसंचरन्ति) अनुप्रविश्य सम्यग् गच्छन्ति व्याप्नुवन्ति । अन्यद् गतम् ॥

णम् । मित्रम् । अग्निम् ॥ विश्वान् । देवान् । अङ्गिरसः । हवामहे । इमम् । क्रव्य-अदम् शमयन्तु । अग्निम् ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(हिरण्यपाणिम्) सूर्य आदि तेजों से स्तुति किये हुए (सवितारम्) सब के प्रेरक (इन्द्रम्) बड़े ऐश्वर्य वाले (बृहस्पतिम्) बड़े लोकों के रक्षक (वरुणम्) सब में श्रेष्ठ. (मित्रम) हितकारी (अग्निम्) ज्ञान स्वरूप परमेश्वर से (विश्वान्) सब (देवान्) विजय कराने वाले (अङ्गिरसः) ज्ञानों वा पुरुषार्थों को (हवामहे) हम मांगते हैं, (इमम्) इस (क्रव्यादम्) मांस खाने वाले (अग्निम्) अग्नि [समान दुःख] को (शमयन्तु) वे शान्त करदें ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर के अनुपम गुणों का अनुभव करके पुरुषार्थी बनें और अग्नि समान तापकारी और शरीर शोषक दुःखों का नाश करें ॥८॥

शान्तो अग्निः क्रव्याच्छान्तः पुरुषरेषणः ।
अथो यो विश्वदाव्य१ स्तं क्रव्यादमशीशमम् ॥९॥

शान्तः । अग्निः । क्रव्य-अत् । शान्तः । पुरुष-रेषणः ॥ अथो इति । यः । विश्व-दाव्यः । तम् । क्रव्य-अदम् । अशीशमम् ॥ ९ ॥

८—(हिरण्यपाणिम्) हिरण्यम्-इति व्याख्यातम् । अ० १ । ६ । २ । अशिपणाय्योरुडायलुकौ च । उ० ४ । १३३ । इति पण व्यवहारे, पन स्तुतौ च-इण् । इति पाणिः । हिरण्यपाणिम्—हिरण्यानि सूर्यादीनि तेजांसि पाणौ स्तवने यस्य तम्-इति दयानन्दभाष्ये य० २२ । १० । (सवितारम्) सर्वप्रेरकम् (इन्द्रम) परमैश्वर्यवन्तम् । (बृहस्पतिम्) बृहतां लोकानां रक्षकम् । (वरुणम्) वरणीयम् । (मित्रम्) स्नेहिनम् । (अग्निम्) ज्ञानस्वरूपं परमेश्वरम् । (देवान्) विजिगीषून् । (अङ्गिरसः) अ० २ । १२ । ४ । अगि गतौ-भावे इसि, रुट् च । ज्ञानानि । पुरुषार्थान् । (हवामहे) आह्वयामः । याचामहे । द्विकर्मकत्वात् अग्निम्—इत्यस्य, अङ्गिरसः — इत्यस्य च कर्मत्वम् । (क्रव्यादम्) क्रव्ये च । पा० ३ । २ । ६९ । इति अदेर्विट् मांसभक्षकम् । (शमयन्तु) शान्तं कुर्वन्तु । (अग्निम्) अग्निवत्तापकं दुःखम् ॥

भाषार्थ—(क्रव्यात्) मांस खाने वाला (अग्निः) अग्नि [समान तापकारी दुःख] (शान्तः) शान्त हो, (पुरुषेषणः) पुरुषों का सताने वाला [कष्ट] (शान्तः) शान्त हो, । (अथो) और भी (यः) जो (विश्वदाव्यः) सब [सुखों] का जलाने वाला है (तम्) उस (क्रव्यादम्) मांस खाने वाले [अग्निरूप दुःख] को (अशीशमम्) मैंने शान्त करदिया है ॥ ६ ॥

भवार्थ—दूरदर्शी पुरुष विघ्नों को हटाकर आप सुखी रहते और सब को सुखी रखते हैं ॥ ६ ॥

ये पर्वताः सोमपृष्ठा आप उत्तानशीवरीः ।

वातः पर्जन्य आदग्निस्ते क्रव्यादमशीशमन् ॥१०॥

ये । पर्वताः । सोम-पृष्ठाः । आपः । उत्तान-शीवरीः ॥ वातः । पर्जन्यः । आत् । अग्निः । ते । क्रव्य-अदम् । अशी-शमन् ॥१०॥

भाषार्थ—(ये) जो (पर्वताः) पहाड़ (सोमपृष्ठाः) सोम [अमृत-अर्थात् ओषधि वा जल] को पीठ पर रखने वाले हैं,[उन्होंने और] (उत्तानशीवरीः—०—वर्यः) ऊपर को मुख करके सोने वाले [सूर्य की ओर चढ़ने वाले] (आपः) जल, (वातः) पवन, (पर्जन्यः) मेघ, (आत्) और (अग्निः)

६—(शान्तः) सुखकरः । (अग्निः) अग्निवत्तापकरं दुःखम् । (क्रव्यात्) म० ८ । मांसभक्षकः । (पुरुषरेषणः) रिष वधे-ल्युट् । पुरुषहिंसकः । (विश्वदाव्यः) म० ३ । सर्वसुखनाशनसमर्थः । (अशीशमम्) शमु उपशमे—ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । अहं शान्तं कृतवान् । अन्यद् गतम् ॥

१०—(पर्वताः) पर्व पूर्तौ—अतच् । शैलाः । (सोमपृष्ठाः) सोमः, अमृतम् ओषधिर्जलं वा पृष्ठे उपरिभागे येषां ते तथाभूताः । (आपः) जलानि । (उत्तानशीवरीः) उत्+तनु विस्तारे—घञ् । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३ । २ । ७५ । इति शीङः क्वनिप् । वनो र च । पा० ४ । १ । ७ । इति ङीब्रेफौ । वा

अग्नि, (ते) उन सब ने (क्रव्यादम्) मांस भक्षक [अग्नि रूप दुःख] को (अशीशमन्) शान्त कर दिया है ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य प्रयत्न करें कि सोमलता आदि औषध उत्पन्न करने वाले पर्वत, जल, वायु, मेघ, अग्नि आदि सब पदार्थ शुद्ध रहकर सुखदायक होवें ॥ १० ॥

सूक्तम् २२ ॥

१-६ ॥ विश्वे देवा देवताः । १, ३ त्रिष्टुप्, २, ४-६ अनुष्टुप् ॥

कीर्त्ति प्राप्त्युपदेशः—कीर्ति पाने के लिये उपदेश ॥

हस्तिवर्चसं प्रथतां बृहद् यशो अदित्या यत् तन्वः संबभूव। तत् सर्वे सम॑दुर्मह्य॑मे॒तद् विश्वे॑ दे॒वा अदि॑तिः स॒जोषाः॑ ॥ १ ॥

हस्ति-वर्चसम् । प्रथताम् । बृहत् । यशः । अदित्याः । यत् । तन्वः । सम्-बभूव ॥ तत् । सर्वे । सम् । अदुः । मह्यम् । एतत् । विश्वे । देवाः । अदितिः । स-जोषाः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(हस्तिवर्चसम्) हाथी के बल से युक्त (बृहत्) बड़ा (यशः) यश (प्रथताम्) फैले, (यत्) जो (अदित्याः) अदीन वेद वाणी वा प्रकृति के

छन्दसि । पा० ६ । १ । १०६ । इति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः । ऊर्ध्वमुखशयाः । सूर्याभिमुखवर्त्तमानाः । (वातः) वायुः । (पर्जन्यः । सेचको मेघः । (आत्) अपि च । (अग्निः) पावकः । (क्रव्यादम्) मांसभक्षकं रोगम् । (अशीशमन्) शमु णिच्, लुङि । शान्तं कृतवन्तः ॥

१—(हस्तिवर्चसम्) हस्ताज्जातौ । पा० ५ । २ । १३३ । इति हस्त-इनि । अर्श आदिभ्योऽच् । पा० ५ । २ । १२७ । इति वर्चस्—अच् मत्वर्थे । गजस्य बलयुक्तम् । (प्रथताम्) प्रथ प्रख्याने—लोट् । प्रख्यातं भवतु । (बृहत्) महत् । (यशः) कीर्त्तिः । (अदित्याः । अ० २ । २८ । ४ । अदितिः, वाक्—निघ० १।११।

(तन्वः) विस्तार से (संबभूव) उत्पन्न हुआ है, (तत्) सो (एतत्) यह [यश] (मह्यम्) मुझको (सजोषाः) समान प्रीति वाली (अदितिः) अखण्ड वेद वाणी वा प्रकृति और (विश्वे) सब (देवाः) प्रकाशमान गुणों ने (सर्वे) सर्वव्यापक विष्णु भगवान् में (सम्) ठीक प्रकार से (अदुः) दिया है ॥

भावार्थ—मनुष्य वेद विद्या और प्रकृति के यथावत् ज्ञान से, जिस सब का केन्द्र परमेश्वर है, हाथी आदि का सामर्थ्य पाकर यशस्वी होता है। म० ६ देखो ॥

भगवान् पतञ्जलि का वचन है, योगदर्शन, पाद ३ सूत्र २३ ।

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ १ ॥

बलों में [संयम करने से] हाथी के से बल होजाते हैं ॥

मि॒त्रश्च॒ वरु॑णश्चेन्द्रो॑ रु॒द्रश्च॑ चेततु ।
दे॒वासो॑ वि॒श्वधा॑यस॒स्ते मा॑ऽञ्जन्तु॒ वर्च॑सा ॥ २ ॥

मि॒त्रः । च॒ । वरु॑णः । च॒ । इन्द्रः॑ । रु॒द्रः । च॒ । चे॒त॒तु॒ ॥
दे॒वासः॑ । वि॒श्व-धा॑यसः । ते । मा॒ । अ॒ञ्जन्तु॒ । वर्च॑सा ॥२॥

भाषार्थ—(मित्रः) सब का मित्र, (च) और (वरुणः) अति श्रेष्ठ, (च) और (इन्द्रः) परम ऐश्वर्यवान् (च) और (रुद्रः) ज्ञान दाता वा दुःखनाशक

अदीनाया वेदवाण्याः प्रकृतेर्वा । (यत्) यशः । (तन्वः) अ० १ । १ । १ । १ । शरीरात् । विस्तृतेः । (संबभूव) उत्पन्नमभवत् । (सर्वे) सर्वनिघृष्व० । उ० १ । १५३ । इति सृ गतौ-वन्, यद्वा । सर्व गतौ-अच् । सरति सर्वति वा गच्छति व्याप्नोतीति सर्वः, शिवः, विष्णुः । तस्मिन् व्यापके परमेश्वरे । (सम्) सम्यक् । (अदुः) दाञो लुङ् । दत्तवन्तः । (मह्यम्) मदर्थम् । (विश्वे) सर्वे । (देवाः) दिव्यगुणाः । (अदितिः) अदीना, अखण्डिता वा वेदवाणी प्रकृतिर्वा । (सजोषाः) समान + जुषी प्रीतिसेवनयोः—असुन् । समानप्रीतिः ॥

२—(मित्रः) सर्वप्रेरकः । सर्वहितकारी । (वरुणः) वरणीयः । श्रेष्ठः । (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् । (रुद्रः) अ० २ । २७ । ६ । रुत्-र । ज्ञानदाता । दुःख-

परमेश्वर (चेततु) चेताता रहे, और (ते) वे [प्रसिद्ध] (विश्वधायसः) सब जगत् के पोषण करने वाले (देवासः=देवाः) दिव्य पदार्थ [पृथिवी,जल, वायु, तेज, आकाश आदि] (मा) मुझको (वर्चसा) तेज वा बल से (अञ्जन्तु) कान्ति वाला करें ॥ २ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष परमेश्वर की महिमा को जानें और विज्ञान पूर्वक सब पदार्थों से उपकार लेकर तेजस्वी और यशस्वी होवें ॥ २ ॥

येन हस्ती वर्चसा संबभूव येन राजा मनुष्येष्व१प्स्वन्तः । येन देवा देवतामग्र आयन् तेन मामद्य वर्चसाग्ने वर्चस्विनं कृणु ॥ ३ ॥

येन । हस्ती । वर्चसा । सम्-बभूव । येन । राजा । मनुष्येषु । अप्-सु । अन्तः ॥ येन । देवाः । देवताम् । अग्रे । आयन् । तेन । माम् । अद्य । वर्चसा । अग्ने । वर्चस्विनम् । कृणु ॥३॥

भाषार्थ—(येन) जिस (वर्चसा) तेज से (हस्ती) हाथी, और (येन) जिस [तेज] से (राजा) ऐश्वर्यवान् राजा (मनुष्येषु) मनुष्यों और (अप्सु अन्तः) जल और अन्तरिक्ष के भीतर (संबभूव) पराक्रमी हुआ है। और

नाशकः परमेश्वरः । (चेततु) चिती ज्ञाने । चेतयतु । (देवासः) असुगागमः । पृथिव्यादिदेवाः । (विश्वधायसः) वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि । उ० ४ । २२१ । इति विश्व+दधातेरसुन् । आतो युक् चिण्कृतोः । पा० ७ । ३ । ३३ । इति युक् । सर्वस्य जगतो धातारः पोषयितारः । (ते) प्रसिद्धाः । (अञ्जन्तु) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । प्रकाशयन्तु । संयोजयन्तु । (वर्चसा) तेजसा । बलेन॥

३—(हस्ती) म० १ । गजः । (वर्चसा) तेजसा । (संबभूव) समर्थो बभूव । (राजा) राजति ईष्टे स राजा । ऐश्वर्यवान् पुरुषः । (मनुष्येषु) अ० ३ । ४ । ६ । मनु-यत्, षुगागमः । मननशीलेषु । स्थलप्राणिषु,इत्यर्थः । (अप्सु) उदकेषु—निघ० १ । १२ । अन्तरिक्षे-निघ० १ । ३ । (अन्तः) मध्ये । (देवाः)

(येन) जिस [तेज] से (देवाः) देवताओं [महात्मा पुरुषों] ने (अग्रे) पहिले काल में (देवताम्) देवतापन (आयन्) पाया है, (अग्ने) हे ज्ञानस्वरूप जगदीश्वर ! (तेन वर्चसा) उस तेज से (माम्) मुझ को (अद्य) आज (वर्चस्विनम्) तेजस्वी (कृणु) कर ॥ ३ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष हाथी आदि पशुओं, और पूर्वज शूर वीर ऋषि महात्माओं के बुद्धिबल का अनुभव करके (अद्य) आज अर्थात् शीघ्र उपाय से जल, थल, और आकाश में, (अग्नि) परमेश्वर की भक्ति के साथ, अपनी गति बढ़ावें और अग्नि के समान तेजस्वी होकर संसार में कीर्त्तिमान् होवें ॥ ३ ॥

योगीश्वर पतञ्जलि का वचन है-योगदर्शन, समाधिपाद १ सूत्र २१ ॥

तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥

[समाधि लाभ] उग्र अच्छे वेग वालों के समीप होता है ॥

यत् ते॒ वर्चो॑ जातवेदो बृहद् भव॒त्याहु॑तेः ।
याव॒त् सूर्य॑स्य॒ वर्च॑ आसु॒रस्य॑ च ह॒स्तिनः॑ ।
ताव॒न्मे अ॒श्विना॒ वर्च॒ आ ध॑त्तां॒ पुष्क॑रस्रजा ॥ ४ ॥

यत् । ते॒ । वर्चः । जा॒त॒-वे॒द॒ः । बृ॒हत् । भ॒व॒ति॒ । आ-हु॑तेः ॥ याव॑त् । सूर्य॑स्य । वर्चः॑ । आ॒सु॒रस्य॑ । च॒ । ह॒स्तिनः॑ ॥ ताव॑त् । मे॒ । अ॒श्विना॑ । वर्चः॑ । आ । ध॒त्ता॒म् । पुष्क॑र-स्र॒जा ॥ ४ ॥

भाषार्थ—((यत्) जिस कारण से (जातवेदः) उत्पन्न संसार के

विजिगीषवो महात्मानः । (देवताम्) देवत्वम् । माहात्म्यम् । (अग्रे) पूर्वकाले । (आयन्) इण् गतौ—लङ् । प्राप्नुवन् । (माम्) उपासकम् । (अद्य) अ० १ । १ । १ । अस्मिन् दिने । तत्कालम् । (अग्ने) हे ज्ञानस्वरूप परमात्मन् । (वर्चस्विनम्) तेजस्विनम् । (कृणु) कुरु ॥

४—(यत्)यस्मात् कारणात् । (ते) तुभ्यम् । (वर्चः) तेजः । बलम् । (जात-

ज्ञान वाले परमेश्वर ! (ते) तेरे लिये (आहुतेः) आहुति [आत्मदान] से [हमारा] (वर्चः) तेज (बृहत्) बड़ा (भवति) होता है, (यावत्) जितना (वर्चः) तेज वा बल (आसुरस्य) प्राणियों वा मेघों के हितकारक (सूर्यस्य) सूर्य का (च) और (हस्तिनः) हाथी का है, (तावत्) उतना (वर्चः) तेज वा बल (मे) मेरे लिये (पुष्करस्रजा—०—जौ) पोषण देने वाले (अश्विना=०—नौ) माता पिता वा सूर्य्य चन्द्रमा (आधत्ताम्) सब प्रकार देवें ॥ ४॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष माता पिता की सुशिक्षा और सूर्यचन्द्रमा के समान नियम से परमेश्वर की आज्ञा पालनमें मन लगाकर अपना बल बढ़ावें और सूर्य आदि दूरस्थ और हाथी आदि पृथिवीस्थ पदार्थों का बल, विज्ञान द्वारा जानकर उन्नति करें ॥ ४ ॥

यावुच्चतस्रः प्रदिशश्चक्षुर्यावत् समश्नुते ।
तावत् समैत्विन्द्रियं मयि तद्धस्तिवर्चसम् ॥५॥

यावत् । चतस्रः । प्र-दिशः । चक्षुः । यावत् । सम्-अश्नुते ।
तावत् । सम्-एतु । इन्द्रियम् । मयि । तत् । हस्ति-वर्चसम् ॥५॥

वेदः) अ० १ । ७ । २ । हे जातस्य उत्पन्नस्य संसारस्य ज्ञातः परमेश्वर ! (बृहत्) महत् । (आहुतेः) दानात् । आत्मसमर्पणात् । (यावत्) अ० ३ । १५ । ३ । यत्परिमाणम् । (सूर्यस्य) आदित्यस्य । (आसुरस्य) असुर इति व्याख्यातम् अ० १ । १० । १ । असुः प्राणः—रो मत्वर्थीयः । असुरः प्राणी, ततो अण् प्रत्ययः प्राणिभ्यो हितस्य । यद्वा, असुरो मेघः–निघ०१।१० । तेभ्यो हितस्य । (हस्तिनः) गजस्य । (तावत्) तत्परिमाणम् । (मे) मह्यम् । (अश्विना) अ० २ । २९ । ६ । मातापितरौ । सूर्याचन्द्रमसौ । (आ धत्ताम्) समन्तात् स्थापयताम् । प्रयच्छताम् (पुष्करस्रजौ) पुषः कित् । उ०४ । ४ । इति पुष पोषणे–करन् । पुष्णातीति पुष्करम् । ऋत्विग्दधृक्– सग्० पा० ३ । २ । ५९ । इति सृज त्यागे=दाने—क्विन् । पोषणदातारौ ॥

भाषार्थ—(यावत्) जितनी दूर (चतस्रः) चारो (प्रदिशः) महादिशायें हैं, और (यावत्) जितनी दूर (चक्षुः) आंख [दर्शन शक्ति] (समश्नुते) फैलती है, (तावत्) वहां तक (मयि) मुझ में (तत्) वह (हस्तिवर्चसम्) हाथी के बल वाला (इन्द्रियम्) परम ऐश्वर्य (समैतु) आकर मिले ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य सब पार्थिव और दिव्य पदार्थों के यथावत् ज्ञान से सामर्थ्य बढ़ाकर उन्नति करें ॥ ५ ॥

हस्ती मृगाणां सुषदामतिष्ठावान् बभूव हि ।
तस्य भगेन वर्चसाभि षिञ्चामि मामहम् ॥ ६ ॥

हस्ती । मृगाणाम् । सु-सदाम् । अतिस्था-वान् । बभूव । हि ॥
तस्य । भगेन । वर्चसा । अभि । सिञ्चामि । माम् । अहम् ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(हि) क्योंकि (सुषदाम्) सुख से चढ़ने योग्य (मृगाणाम्) पशुओं में (हस्ती) हाथी (अतिष्ठावान्) प्रतिष्ठावाला (बभूव) हुआ है, (तस्य) उसके (भगेन) सेवनीय (वर्चसा) कान्ति से (अहम्) मैं (माम्) अपने को (अभिषिञ्चामि) भले प्रकार सींचूं [शुद्ध करूं] ॥ ६ ॥

५—(चतस्रः) चतुः संख्याकाः । (प्रदिशः) महादिशः । (चक्षुः) अ० १ । ३३ । ४ । नेत्रम् । दर्शनसामर्थ्यम् । (समश्नुते) सम्यग् व्याप्नोति (समैतु) सम् + आ एतु । सम्यग् आगच्छतु । (इन्द्रियम्) अ० १ । ३५ । ३ । इन्द्र-घञ् । इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य लिङ्गम् । परमैश्वर्यम् । (मयि) ईश्वभक्ते । (तत्] प्रसिद्धम् । (हस्तिवर्चसम्) म० १ । गजस्य बलयुक्तम् ॥

६—(हस्ती) गजः । (मृगाणम्) पशूनां मध्ये । (सुषदाम्) अ० ३ । १४ । १ । सुखेन सदनयोग्यानाम् । (अतिष्ठावान्) आतश्चोपसर्गे । पा० ३ । १ । १०६ । इति अति + ष्ठा—अङ्, टाप्, मतुप् । प्रतिष्ठावान् । (हि) यस्मात् कारणात् । (तस्य) गजस्य । (भगेन) भजनीयेन । सेवनीयेन । (वर्चसा) तेजसा । (अभि) सर्वतः । (सिञ्चामि) शोधयामि । (माम्) आत्मानम् । (अहम्) उपासकः ॥

भावार्थ—जैसे हाथी में अन्य पशुओं से अधिक बुद्धिबल होता है, वैसे ही प्रधान पुरुष अन्य पुरुषों से अधिक बुद्धिबल वाला होवे ॥ ६ ॥

सूक्तम् २३ ॥

१—६ ॥ माता देवता । १—४ अनुष्टुप्, ५ पङ्क्तिः, ६ पूर्वार्धस्त्रिष्टुप्, उत्तरार्धोऽनुष्टुप् ।

वीरसन्तानोत्पादनोपदेशः—वीर सन्तान उत्पन्न करने के उपदेश ॥

येन॑ वे॒हद्ब॒भूवि॑थ ना॒शया॑मसि॒ तत् त्वत् ।
इ॒दं तद॒न्यत्र॒ त्वदप॑ दू॒रे नि द॑ध्मसि ॥ १ ॥

येन॑ । वे॒हत् । ब॒भूवि॑थ । ना॒शया॑मसि । तत् । त्वत् ॥ इ॒दम् । तत् । अ॒न्यत्र॑ । त्वत् । अप॑ । दू॒रे । नि । द॒ध्म॒सि ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे स्त्री] (येन) जिस कारण से तू (वेहत्) वन्ध्या [बांझ] (बभूविथ) हुई है, (तत्) उस कारण को (त्वत्) तुझ से (नाशयामसि) हम नष्ट करते हैं । (इदम्=इदानीम्) अभी (तत्) उसको (त्वत्) तुझ से (अन्यत्र) और कहीं (दूरे) दूर (अप=अपहत्य) हटाकर (नि दध्मसि=०-ध्मः) हम रखते हैं ॥ १ ॥

भावार्थ—सद्वैद्य पुत्रेष्टि यज्ञ करके ओषधि द्वारा बांझपन मिटाकर वीर सन्तान उत्पन्न करते हैं, देखो श्रीमद् दयानन्दकृत संस्कार विधि—गर्भाधान प्रकरण ॥ १ ॥

१—(येन) येन पापजन्यरोगादिना (वेहत्) संश्चत्तृपद्वेहत् । उ० २ । ८५ । इति वि+हन वधे—अति । इकारस्य एकारो नलोपश्च निपात्येते । विशेषेण हन्ति गर्भं या, गर्भघातिनी । वन्ध्या । (नाशयामसि) नाशयामः । चिकित्सया अपहन्मः । (त्वत्) त्वत्तः सकाशात् । (इदम्) इदानीम् । (दूरे) दूरदेशे । (अप नि दध्मसि) अपहृत्य निक्षिपामः ॥

आ ते योनिं गर्भ एतु पुमान् बाण इवेषुधिम् ।
आ वीरोऽत्र जायतां पुत्रस्ते दशमास्यः ॥ २ ॥

आ । ते । योनिम् । गर्भः । एतु । पुमान् । बाणः-इव । इषु-धिम् ॥
आ । वीरः । अत्र । जायताम् । पुत्रः । ते । दश-मास्यः ॥२॥

भाषार्थ—[हे सुभगे] (पुमान्) रक्षा करने वाला, पराक्रमी (गर्भः) गर्भ (ते) तेरे (योनिम्) गर्भाशय में (आ एतु) आवे, (बाणः इव) जैसे बाण (इषुधिम्) तूनीर [तीरों के थैले] में । (अत्र) इस घर में (दशमास्यः) दस महीने तक पुष्ट हुआ, (ते) तेरा (वीरः) वीर, (पुत्रः) कुलशोधक बालक (आ जायताम्) अच्छे प्रकार उत्पन्न हो॥ २ ॥

भावार्थ—वधू और वर यथाविधि ब्रह्मचारी रहकर युक्त आहार विहार करके सन्तान उत्पन्न करें, जिसमें गर्भ अवश्य स्थिर रहे और पूर्ण रीति से पुष्ट होकर वीर सन्तान उत्पन्न हो ॥ २ ॥

यहां पर अथर्ववेद का० १ सू० ११ मन्त्र ६ का मिलान करो ॥

ऋग्वेद में ऐसा वर्णन है—म० ५ सू० ७८ म० ६ ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।
निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि॥१॥

२—(योनिम्) अ० १ । ११ । ३ । गर्भाशयम् । (गर्भः) अ० १ । ११ । २ । भ्रूणः । उदरस्थबालकः । (आ, एतु) आगच्छतु । (पुमान्) अ० १ । ८ । १ । पा रक्षणे-डुमसुन् । रक्षणसमर्थः सन्तानः । (बाणः) बण शब्दे गतौ वा—घञ् । शरः । नाराचः । (इषुधिम्) कर्मण्यधिकरणे च । पा० ३ । ३ । ६३ । इति इषु + धा—कि । निषङ्गम् । (वीरः) शूरः । (अत्र) अस्मिन् कुले । (जायताम्) उत्पद्यताम् । (पुत्रः) अ० १ । ११ । ५ । कुल शोधकः पुरुत्राता । पुतो नरकात् त्राता सन्तानः । यथा, तनयः, सूनुः, इति अपत्यनामसु पठितम्—निघ० २ । २ । (दशमास्यः) अ० १ । ११ । ६ । दशमासान् भृतः ॥

(मातरि अधि) माता के गर्भ में जो (कुमारः) बालक (दश मासान्) दस महीनों तक (शशयानः) सोता रहा है, वह (जीवः) जीता हुआ (अक्षतः) घाव से रहित (जीवः) जीव (जीवन्त्याः अधि) जीवती हुई माता से (निरैतु) बाहिर आवे ॥

श्री सायणाचार्य ने यह मन्त्र इस प्रकार श्लोक में लिखा है।

दश मासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ १ ॥

(जननीजठरे) माता के पेट में (सुखम्) सुख से (दश मासान्) दस महीनों तक (उषित्वा) सोकर (असौ जीवः) वह जीव (निर्गच्छतु) बाहिर आवे, (च) और (जननी अपि) माता भी (जीवतु) जीवती रहे ॥

पुमांसं पुत्रं जनय तं पुमाननु जायताम् ।
भवासि पुत्राणां माता जातानां जनयांश्च यान् ॥३॥

पुमांसम् । पुत्रम् । जनय । तम् । पुमान् । अनु । जायताम् ॥
भवासि । पुत्राणाम् । माता । जातानाम् । जनयाः । च । यान् ॥३॥

भाषार्थ—[हे वधू] (पुमांसम्) रक्षा करने वाला (पुत्रम्) बहुरक्षक, वीर सन्तान (जनय) उत्पन्न कर, (तम् अनु) उसके पीछे (पुमान्) रक्षा करने वाला वीर बालक (जायताम्) उत्पन्न होवे। (जातानाम्) उत्पन्न हुये (पुत्राणाम्) नरक से बचाने वाले सन्तानों की (माता) माननीय माता (भ-

३—(पुमांसम्) म०२ । रक्षणसमर्थम् । (पुत्रम्) म० २ । पुरुत्रातारम् । नरकात् त्रातारम् । सन्तानम् । (जनय) उत्पादय । (तम् अनु) तमनुसृत्य । तत्पश्चात् । (भवासि) लेटि आडागमः । त्वं भूयाः । (माता) अ० १ । २ । १ माननीया । जननी (जातानाम्) उत्पन्नानाम् । (जनयाः) जनेर्ण्यन्तात् लेटि

वासि) हो, (च) और [उनकी भी] (यान्) जिनको (जनयाः) तू उत्पन्न करे ॥ ३ ॥

भावार्थ—माता पिता ब्रह्मचर्य और इष्ट भोजन, छादन, व्यायाम आदि से से प्रयत्न करें कि उन के सब पुत्र पुत्री सदैव पराक्रमी उत्पन्न होवें, और माता पिता और संसार की सेवा करके (पुमान) रक्षक बने रहें ॥ ३ ॥

यानि भद्राणि बीजान्यृषभा जनयन्ति च ।
तैस्त्वं पुत्रं विन्दस्व सा प्रसूर्धेनुका भव ॥ ४ ॥

यानि । भद्राणि । बीजानि । ऋषभाः । जनयन्ति । च ॥ तैः । त्वम् । पुत्रम् । विन्दस्व । सा । प्र-सूः । धेनुका । भव ॥४॥

भाषार्थ—(च) और (यानि) जैसे (भद्राणि) मङ्गल दायक (बीजानि) बालकों को (ऋषभाः) सूक्ष्म दर्शी ऋषि लोग, अथवा, ऋषभ ओषधि के रस (जनयन्ति) उत्पन्न करते हैं, (तैः) वैसे ही [सन्तानों] के साथ (त्वम्) तू (पुत्रम्) कुलशोधक वा बहुरक्षक बालक को (विन्दस्व) प्राप्त कर, (सा=सा त्वम्) सो तू (प्रसूः) जनने वाली (धेनुका) दूध पिलाने वाली माता [अथवा दुधैल गौ के समान] (भव) हो ॥ ४ ॥

आडागमः । त्वं जनयेः । (यान्) पुत्रान्, तेषामपि—इति शेषः । अन्यद् गतम् ॥

४—(यानि) यादृशानि । (भद्राणि) मङ्गलप्रदानि । अमोघवीर्याणि । (बीजानि) अ० ३ । १७ । २ । अपत्यानि-निघ० २ । २ (ऋषभाः) अ० ३ । ६ । ४ । सूक्ष्मदर्शिनः । ऋषयः । ऋषभौषधविशेषस्य रसाः । तस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । रक्तपित्तविरेकनाशित्वम् । शुक्रश्लेष्मकारित्वम् । दाहक्षयज्वरहरत्वं च । इति शब्दकल्पद्रुमे । (जनयन्ति) उत्पादयन्ति । (तैः) तथाविधैः । (विन्दस्व) विद्लृ लाभे । लभस्व । (सा) सा त्वम् । (प्रसूः) सत्सूद्विष० । पा० ३ । २ । ६१ । इति प्र+षूङ् प्राणिप्रसवे-क्विप् । सन्तानोत्पादिका । (धेनुका) अ० ३ । १० । १ । धेनुरेव धेनुका । स्वार्थिकः कः । दुग्धदात्री । तर्पयित्री । धेनु धन् पोषयित्री ॥

भावार्थ—मनुष्य बड़े लोगों से ब्रह्मचर्य विद्या और ओषधि विद्या प्राप्त करके बली धर्मात्मा सन्तान उत्पन्न करें। और बलवती माता अपने बच्चों को अपना दूध पिला कर बलवान् करे, जैसे गौ दूध पिला कर बच्चे को पुष्ट बनाती है ॥ ४ ॥

शब्द कल्पद्रुम कोष में ऋषभ औषध को मधुर, शीतल, रक्तपित्तविरेकनाशी, वीर्य श्लेष्म कारी, और दाहज्वरहारी लिखा है ॥

कृणोमि॑ ते प्राजाप॒त्यमा योनिं॒ गर्भ॑ एतु ते। वि॒न्दस्व॒ त्वं पु॒त्रं ना॑रि॒ यस्तुभ्यं॒ शमस॒च्छमु॒ तस्मै॒ त्वं भव॑ ॥५॥

कृ॒णोमि॑। ते॒। प्रा॒जा॒ऽप॒त्यम्। आ। योनि॑म्। गर्भः॑। ए॒तु॒। ते॒ ॥ वि॒न्दस्व॑। त्वम्। पु॒त्रम्। ना॒रि॒। यः। तु॒भ्य॑म्। शम्। अस॑त्। शम्। ऊं॒ इति॑। तस्मै॑। त्वम्। भव॑ ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(ते) तेरे लिये (प्राजापत्यम्) सन्तान रक्षक कर्म [गर्भाधान, पुंसवनादि संस्कार] (कृणोमि) मैं करता हूं, (ते) तेरा (गर्भः) गर्भ (योनिम्) गर्भाशय में (आ एतु) आवे। (नारि) हे नर की हितकारिणी! (त्वम्) तू (पुत्रम्) कुलशोधक सन्तान (विन्दस्व) प्राप्त कर, (यः) जो (तुभ्यम्) तुझको (शम्) सुखदायक (असत्) होवे, (उ) और (त्वम्) तू (तस्मै) उसको (शम्] सुख दायक (भव) हो ॥ ५ ॥

भावार्थ—सब मनुष्य वैद्यक शास्त्र के अनुसार उचित काल में उचित रीति से अमोघ गर्भाधानादि संस्कार करके सन्तान उत्पन्न करें, जिससे उस सन्तान का जन्म; आप उसको और माता पिता आदि सब को सुख दायक हो ॥ ५ ॥

५—(कृणोमि) करोमि। (ते) तुभ्यम्। (प्राजापत्यम्) दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः। पा० ४।१।८५। इति प्रजापति-ण्य। प्रजापतेर्गृहस्थस्य कर्म धर्मं वा। गर्भाधानपुंसवनादिसंस्कारम्। (नारि) अ० १।११।१। हे नरस्य धर्म्ये। (शम्) सुखहेतुः। (उ) अपि च। अन्यद् गतम्—म० २, ४ ॥

यासां द्यौः पिता पृथिवी माता समुद्रो मूलं वीरुधां बभूव।
तास्त्वा पुत्रविद्याय दैवीः प्रावन्त्वोषधयः ॥६॥

यासाम् । द्यौः । पिता । पृथिवी । माता । समुद्रः । मूलम् । विरुधाम् । बभूव ॥ ताः । त्वा । पुत्र-विद्याय । दैवीः । प्र । अवन्तु । ओषधयः ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(यासाम् वीरुधाम्) जिन उगने वाली अन्नादि ओषधियों का (द्यौः) सूर्य (पिता) पालने वाला, (पृथिवी) पृथिवी (माता) उत्पन्न करने वाली, और (समुद्रः) समुद्र [जल] (मूलम्) जड़ (बभूव) हुआ है, (ताः) वे (दैवीः) दिव्य गुणवाली (ओषधयः) ओषधें (पुत्रविद्याय) सन्तान पाने के लिये (त्वा) तेरी (प्र) अच्छे प्रकार (अवन्तु) रक्षा करें ॥६॥

भावार्थ—अन्न आदि अनेक ओषधियां सूर्य द्वारा वृष्टि और प्रकाश पाकर पृथिवी और जल के संयोग से उत्पन्न होती हैं, उनमें से उत्तम २ बल वर्धक ओषधों के उचित खान पान से माता पिता उत्तम सन्तान उत्पन्न करें॥६॥

सूक्तम् २४ ॥

१-७॥ प्रजापतिर्देवता । १, ३-७ अनुष्टुप् २ पङ्क्तिः ॥

धान्यसमृद्धिकर्मोपदेशः—धान्य बढ़ाने के कर्म का उपदेश ॥

६—(द्यौः) अ० २ । १२ । ६ । द्योतमानः सूर्यः । (पिता) अ० १ । २ । १ । वृष्टिदानेन रक्षको जनयिता । (पृथिवी) अ० १ । २ । १ । विस्तृता भूमिः । (माता) अ० ३ । ९ । १ । निर्मात्री । जननी । (समुद्रः) अ० १ । १३ । ३ । समुन्दनशीलः सागरः । (मूलम्) अ० २ । ७ । ३ । मुख्यकारणम् । (वीरुधाम्) अ० १ । ३२ । १ । विरोहणस्वभावानाम् । ओषधीनाम् । (पुत्रविद्याय) संज्ञायां समजनिषदनिपत० । पा ३ । ३ । ९९ । इति विद्लृ लाभे, छन्दसि भावे क्यप् । सन्तानलाभाय । (दैवीः) अ० १ । १६ । २ । दैव्यः । दिव्याः । अन्यद् गतम् ॥

पयस्वतीरोषधयः पयस्वन्मामकं वचः ।
अथो पयस्वतीनामा भरेऽहं सहस्रशः ॥ १ ॥

पयस्वतीः । ओषधयः । पयस्वत् । मामकम् । वचः ॥ अथो इति । पयस्वतीनाम् । आ । भरे । अहम् । सहस्रः-शः ॥१ ॥

भाषार्थ—(ओषधयः) ओषधियां, चावल जौ आदि वस्तुयें (पयस्वतीः =०—त्यः) सारवाली होवें, और (मामकम्) मेरा (वचः) वचन (पयस्वत्) सार वाला होवे । (अथो) और भी (अहम्) मैं (पयस्वततीनाम्) सारवाली [ओषधियों] का (सहस्रशः) सहस्रों प्रकार से (आ) यथा विधि (भरे) धारण करूं ॥ १ ॥

भावार्थ—मनुष्य विद्या पूर्वक अन्न आदि पदार्थों को उत्तम बनावें और दृढ़ सत्य वचन बोलें ।ऐसा करनेसे शारीरिक और आत्मिक उन्नति होती है॥=॥
मनु महाराज का वचन है, अध्याय १ श्लोक ४६ ॥

उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगाः ॥ १ ॥

सब भूमि को फोड़कर उपजने वाले, और बीज वा शाखा से उगने वाले वृक्ष हैं, फल पाक के साथ नष्ट होने वाली और बहुत फूल फल वाली ओषधियां [चावल, जौ आदि] हैं ॥ १ ॥

वेदाहं पयस्वन्तं चकार धान्यं बहु । संभृत्वा नाम यो देवस्तं वयं हवामहे योयो अयज्वनो गृहे ॥२॥

१—(पयस्वतीः) पयस्वत्यः । सारवत्यः (ओषधयः) अ० १ । २३ । १ । व्रीहियवाद्याः (पयस्वत्) सारयुक्तम् । (मामकम्) मदीयम् । [वचः] वचनम् । (अथो) अपि च । (पयस्वतीनाम्) कर्मणि षष्ठी । सारवतीनामोषधीनाम् । (आ) समन्तात् (भरे) भरामि । [सहस्रशः] बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । पा० ५ । ४ । ४२ । इति सहस्र-शस् । बहुप्रकारेण ॥

वेद॑ । अ॒हम् । पय॑स्वन्तम् । च॒कार॑ । धा॒न्य॑म् । ब॒हु ॥ स॒म्ऽभृत्वा॑ । नाम॑ । यः । दे॒वः । तम् । व॒यम् । ह॒वा॒म॒हे॒ । यःऽयः । अय॑ज्वनः । गृ॒हे ॥ २ ॥

भाषार्थ—(अहम्) मैं (पयस्वन्तम्) सार वाले परमेश्वर को (वेद) जानता हूँ। (बहु) बहुत सा (धान्यम्) धान्य (चकार) उसने उत्पन्न किया है। (यः) जो (देवः) दान शील ईश्वर (संभृत्वा) यथावत् पोषक (नाम) नाम (अयज्वनः) यज्ञ न करने वाले के (गृहे) घर में (योयः = यस्-यः) गति वाला है, (तम्) उस [परमात्मा] का (वयम्) हम (हवामहे) आवाहन करते हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—प्रत्येक प्राणी उस उत्तम पदार्थों के भण्डार परमात्मा को जानता है जो अनेक अन्न उपजा कर [धर्मात्माओं का तो क्या कहना है] पापियों तक के घर भोजन पहुँचाता है। हम उसकी उपासना नित्य किया करें। ॥ २ ॥

शेख सादी शीराज़ी ने अपनी पुस्तक पुष्पवाटिका [गुलिस्ताँ] में इस मन्त्र का आशय इस प्रकार दिखलाया है।

२—(वेद) वेद्मि। जानामि। (अहम्) मनुष्यः। (पयस्वन्तम्) सारवन्तं परमात्मनम्। (चकार) स उत्पादयामास। (धान्यम्) अ० २। २६। ५। धारणसाधनम्। अन्नम् (बहु) अधिकम् (संभृत्वा) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते। पा० ३। २। ७५। इति सम्+भृञ् भरणे—क्वनिप्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। पा० ६। १। ७१। इति तुक्। संभरणशीलः। सम्यक् पोषकः। (नाम) एतत्संज्ञः। (देवः) दानशीलः। (हवामहे) आह्वयामः। (योयः) सर्वधातुभ्योऽसुन्। उ० ४। १८९। इति या गतौऽसुन्। इति यस्।, या—ड। यस्, गमनं याति प्राप्नोतीति योयः। गतियुक्तः। (अयज्वनः) सुयजोर्ङ्वनिप्। पा० ३। २। १०३। इति यज—ङ्वनिप्। अकृतयागस्य। देवपूजासंगतिकरणदानरहितस्य। (गृहे) गेहे ॥

"ऐ करीमे कि अज़ ख़ज़ाने ग़ैब । गब्रो तर्सा वज़ीफ़ा ख़ुर दारी ॥ १ ॥
दोस्ताँ रा कुजा कुनी महरूम् । तो कि बा दुश्मनाँ नज़र दारी ॥ २ ॥"

हे ऐसे उदार कि तू गुप्त कोष से विरोधी और नास्तिक को पेटिया खिलाता है। मित्रों को तू कब निराश करे, जब कि तू द्वेषियों पर आँख रखता है ॥

इमा याः पञ्च प्रदिशो मानवीः पञ्च कृष्टयः ।
वृष्टे शापं नदीरिवेह स्फातिं समावहान् ॥ ३ ॥

इमाः । याः । पञ्च । प्र-दिशः । मानवीः । पञ्च । कृष्टयः ॥
वृष्टे । शापम् । नदीः-इव । इह । स्फातिम् । सम्-आवहान् ॥३॥

उदुत्सं शतधारं सहस्रधारमक्षितम् ।
एवास्माकेदं धान्यं सहस्रधारमक्षितम् ॥ ४ ॥

उत् । उत्सम् । शत-धारम् । सहस्र-धारम् । अक्षितम् ॥ एव ।
अस्माक । इदम् । धान्यम् । सहस्र-धारम् । अक्षितम् ॥४॥

भाषार्थ—(इमाः) यह (याः (जो (मानवीः = ०—भ्यः) मानुषी (पञ्च) पांच भूत [पृथिवी आदि] से संबन्ध वाली (कृष्टयः) प्रजायें (पञ्च प्रदिशः) पाँच फैली हुई दिशाओं में हैं, वे प्रजायें (शापम्) अनिष्ट वा मलिनता हटा कर (इह) यहाँ पर (स्फातिम्) बढ़ती को (समावहान्) यथावत् लावें,

३, ४—(इमाः) परिदृश्यमानाः । (याः) कृष्टयः । (पञ्च) पञ्चसंख्याकाः । (प्रदिशः) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । पा० २ । ३ । ५ । इति द्वितीया । चतस्रः प्राच्याद्याः, पञ्चमी ध्रुवा दिग्, ऊर्ध्वा दिग्वा । (मानवीः) अ० ३ । २१ । ५ । मानव—ङीप् । मानव्यः मानुष्यः । (पञ्च) पञ्चभूतसंबन्धिन्यः (कृष्टयः) क्तिच्क्तौ चसंज्ञायाम् । पा० ३ । ३ । १७४ । इति कृष विलेखने—क्तिच् ।

और (नदीः इव, नद्यः इव) जैसे नदियाँ (वृष्टे) बरसने पर [अनिष्ट वा मलिनता हटा कर] (शतधारम्) सैकड़ों धाराओं वाले और (सहस्रधारम्) सहस्रों विधि से धारण करने वाले, (अक्षितम्) अक्षय (उत्सम्) सींचने के साधन [झरना, कूप आदि] को (उत् = उदावहन्ति) निकालती हैं, (एव = एवम्) ऐसे ही (अस्माक = अस्माकम्) हमारा (इदम्) यह (धान्यम्) धान्य (सहस्रधारम्) सहस्रों प्रकार से धारण करने वाला और (अक्षितम्) अक्षय [होवे] ॥ ३, ४ ॥

भावार्थ—मनुष्य खेती व्यापार आदि द्वारा पूर्वादि चार दिशाओं और ऊपर नीचे की दिशा [वायु मंडल वा पाताल] से बहुत धन प्राप्त करें और अनेक प्रयोगों से उसकी यथावत् वृद्धि करें, जैसे बरसा का जल नदियों में एकत्र होकर और झरनों, कूपों, नालियों से खेती आदि में पहुँच कर दरिद्रता आदि मिटा कर संसार को लाभ पहुँचाता है ॥ ३ । ४ ॥

मन्त्र ३ व ४ युग्मक है छन्द ।

शतहस्त समाहर सहस्रहस्त सं किर ।
कृतस्य कार्यस्य चेह स्फातिं समावह ॥५॥

प्रजाः । मनुष्याः—निघ० २ । ३ (वृष्टे) भावे—क्त । वर्षणे सति । (शापम्) अकथितं च । पा० १ । ४ । ५१ । इति अपादाने द्वितीया । शापात् । शापम् अनिष्टं मलं वा वर्जयित्वा । (नदीः इव) नद्यो यथा (इह) अत्र । (स्फातिम्) स्फायी वृद्धौ—क्तिन् । लोपो व्योर्वलि । पा० ६ । १ । ६६ । इति यलोपः । धनधान्यवृद्धिम् । (समावहान्) । सम् + आङ् + वहेर्लेटि आडागमः । सम्यग् आनयन्तु । वहेर्द्विकर्मकत्वात्, शापं स्फातिम्, इत्येतयोः कर्मत्वम् । (उत्) तृतीयमन्त्रसंबन्धात्, उत् + आङ् + वहन्तु । (उत्सम्) अ० १ । १५ । ३ । सेचनसाधनम् । निर्झरम् । कूपम् । (शतधारम्) बहुधारायुक्तम् । (सहस्रधारम्) बहु प्रकारेण धारकम् (अक्षितम्) अक्षीणम् । अनश्वरम् । (एव) एवम् (अस्माक), मलोपश्छान्दसः । अस्माकम् । (इदम्) परिदृश्यमानम् । अ यद्वद् गतम् ॥

शत-हस्त । सम्-आहर । सहस्र-हस्त । सम् । किर ॥
कृतस्य । कार्यस्य । च । इह । स्फातिम् । सम्-आवह ॥५॥

भाषार्थ—(शतहस्त) हे सैकड़ों हाथों वाले ! [मनुष्य !] [धान्य को—म० ४] (समाहर) बटोर कर ला, और (सहस्रहस्त) हे सहस्रों हाथों वाले (सम्) अच्छे प्रकार से (किर) फैला । (च) और (कृतस्य) किये हुये और (कार्यस्य) कर्तव्य कर्म की (स्फातिम्) बढ़ती को (इह) यहाँ पर (समावह) मिलकर ला ॥ ५ ॥

भावार्थ—मनुष्य सैकड़ों और सहस्रों प्रकार से कर्मकुशल होकर, और सहस्रों कर्मकुशलों से मिल कर धन धान्य एकत्र करे और उत्तम कर्मों में व्यय करके आगा पीछा सोच कर सदैव उन्नति करता रहे ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा गन्धर्वाणां चतस्रो गृहपत्न्याः ।
तासां या स्फातिमत्तमा तया त्वाभिमृशामसि ॥ ६ ॥
तिस्रः । मात्राः । गन्धर्वाणाम् । चतस्रः । गृह-पत्न्याः ॥
तासाम् । या । स्फातिमत्-तमा । तया । त्वा । अभि । मृशामसि ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(तिस्रः) तीन (मात्राः) मात्रायें [भाग] (गन्धर्वाणाम्)

५—(शतहस्त) हे बहुप्रकारेण हस्तक्रियाकुशल । हे बहुक्रियाकुशलपुरुषैर्युक्त मनुष्य ! (समाहर) समाहृत्य प्रापय हि । (सहस्रहस्त) असंख्यहस्तक्रियाकुशलपुरुषैर्युक्त ! (सम्) सम्यक् । शोभनरीत्या । (किर) कॄ विक्षेपे । ॠत इद्धातोः । पा० ७ । १ । १०० । इति इत्वम् । विक्षिप । प्रयच्छ । (कृतस्य) निष्पन्नस्य । (कार्यस्य) ऋहलोर्ण्यत् । पा० ३ । १ । १२४ । इति कृञ्-ण्यत् । कर्त्तव्यस्य कर्मणः । (स्फातिम्) म० ४ । समृद्धिम् । (समाहर) सम्यग् आनय ॥

६—(तिस्रः) त्रिसंख्याकाः (मात्राः) हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् । उ० ४ । १६८ ।

विद्या वा पृथिवी धारण करने वालों की, और (चतस्रः) चार (गृहपत्न्याः) गृहपत्नी [घर की पालन शक्ति] की [होवें], (तासाम्) उन सब [मात्राओं] में से (या) जो (स्फातिमत्तमा) अत्यन्त समृद्धि वाली है, (तया) उस [मात्रा] से (त्वा) तुझको (अभि) सब ओर से (मृशामसि = ०—मः) हम छूते [संयुक्त करते] हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—सब कुटुम्बी लोग जो धन धान्य कमावें, उसमें से उत्तम अधिकांश अनदेखे विपत्ति समय के लिये प्रधान पुरुष को सौंपें, और शेष के सात भाग करके तीन भाग विद्यावृद्धि और राजप्रबंध आदि और चार भाग सामान्य निर्वाह खान पान वस्त्र आदि में व्यय करें। यह वैदिक शिक्षा सब मनुष्यों के सुख का मूल है ॥ ६ ॥

उपोहश्च समूहश्च क्षत्तारौ ते प्रजापते ।
ताविहा वहतां स्फातिं बहुं भूमानमक्षितम् ॥ ७ ॥

उप-ऊहः । च । सम्-ऊहः । च । क्षत्तारौ । ते । प्रजा-पते ॥ तौ । इह । आ । वहताम् । स्फातिम् । बहुम् । भूमानम् । अक्षितम् ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(प्रजापते) हे प्रजापालक गृहस्थ ! (उपोहः) योग [प्राप्ति] (च) और (समूहः) संग्रह [क्षेम वा रक्षा] दोनों (च) निश्चय करके

इति माङ् माने—त्रन्, टाप् । परिमाणानि (गन्धर्वाणाम्) अ० २ । १ । २ । गो+धृञ्—व । गोर्विद्यायाः पृथिव्या वा धारकाणाम् । (चतस्रः) (गृहपत्न्याः) गृहपालनशक्तेः । (तासाम्) सर्वमात्राणाम् (स्फातिमत्तमा) स्फाति+मतुप्+तमप्+टाप् । अतिशयेन समृद्धियुक्ता । (त्वा) प्रधानम् (अभि) सर्वतः (मृशामसि) मृशामः । स्पृशामः । संयोजयामः ॥

७—(उपोहः) उप+ऊह वितर्के—घञ् । योगः । अलब्धलाभः । (समूहः) सम्+ऊह—घञ् । समुदायः । क्षेमः । लब्धस्य रक्षणम् (क्षत्तारौ) क्षणु वधे-क्विप्,

(ते) तेरे (क्षत्तारौ) क्षत्रिय [क्षति वा हानि से बचाने वाले] हैं। (तौ) वे दोनों (इह) यहाँ पर (स्फातिम्) बढ़ती और (बहुम्) बहुत (अक्षितम्) अचूक (भूमानम्) अधिकाई (आ वहताम्) लावें ॥ ७ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग पुरुषार्थ करके विद्या, धन, धान्य आदि जीवन सामग्री की १—प्राप्ति, २—रक्षा और ३—वृद्धि वा ऋद्धि सिद्धि करके आनन्द भोगें ॥ ७ ॥

यजुर्वेद अ० २२ म० २२ का वचन है।

योग क्षेमो नः कल्पताम ॥

(नः (हमारा (योगक्षेमः) योग-अप्राप्त वस्तु का लाभ, और क्षेम - प्राप्त पदार्थ की रक्षा (कल्पताम्) समर्थ अर्थात् पर्याप्त होवे ॥

सूक्तम २५ ॥

१—६ ॥ कामो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

अविद्यानाशेन विद्यालाभोपदेशः—अविद्या के नाश से विद्या प्राप्त का उपदेश ।

उत्तुदस्त्वोत् तुदतु मा धृथाः शयने स्वे ।
इषुः कामस्य या भीमा तया विध्यामि त्वा हृदि ॥ १ ॥

उत्-तुदः । त्वा । उत् । तुदतु । मा । धृथाः । शयने ॥ स्वे

इति क्षत् । तॄ तरणे, णिच्—अच् । तारयतीति तारः । क्षतः क्षतात् रक्षकौ । क्षत्रियौ । (ते) तव । (प्रजापते) हे सन्तानपालक गृहस्थ । (तौ) तादृशौ । उपोहसमूहौ । (आ वहताम्) आनयताम् (स्फातिम्) म० ४ । समृद्धिम् (बहुम्) विपुलम् (भूमानम्) बहु-इमनिच् । बहोर्लोपो भू च बहोः । पा० ६ । ४ । १५८ । इति इमनिच इकारलोपो बहोर्भूभावश्च । धनधान्यविषयं बहुभावम् । (अक्षितम्) क्षयरहितम् ॥

इषुः । कामस्य । या । भीमा । तया । विध्यामि । त्वा । हृदि ॥ १ ॥

भाषार्थ—[हे अविद्या !] (उत्तुदः) तेरा उखाड़ने वाला [विद्वान्] (त्वा) तुझको (उत् तुदतु उखाड़ दे । (स्वे शयने) अपने शयन स्थान (हृदय) में (मा धृथाः) मत ठहर । (कामस्य) सुकामना का (या) जो [तेरे लिये] (भीमा) भयानक (इषुः) तीर है, (तया) उससे (त्वा) तुझको (हृदि) हृदय में (विध्यामि) बधेता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थ—इस सूक्त में स्त्री लिङ्ग शब्द अविद्या और विद्या के लिये आये हैं । पहिले तीन मन्त्र अविद्यापरक, और पिछले तीन विद्यापरक हैं । अलङ्कार से अविद्या को दुःख दायिनी और विद्या को सुखदायिनी मानकर संबोधन किया है ।

मन्त्र का आशय—सब स्त्री पुरुष ब्रह्मचर्यादि तपोबल द्वारा अविद्या को हृदय से मिटावें, जैसे शूर वीर योद्धा शत्रु सेना को अस्त्र शस्त्रों से मार गिराता है ॥ १ ॥

आधीपर्णां कामशल्यामिषुं संकल्पकुल्मलाम् ।
तां सुसंनतां कृत्वा कामो विध्यतु त्वा हृदि ॥ २ ॥
आधी-पुर्णाम् । काम-शल्याम् । इषुम् । संकल्प-कुल्मलाम् ॥

१—(उत्तुदः) उत्+तुद व्यथने—क । ऊर्ध्वमुखं व्यथयिता । अविद्यायाःसर्वनाशको विद्वान् (त्वा) अविद्याम् (उत् तुदतु) उत्कृष्य व्यथयतु नाशयतु । (मा धृथाः) धृञ् धारणे—लुङ् । लुङ् योगे अडभावः । स्थिता मा भूः(शयने) । शीङ्—ल्युट् । निद्रास्थाने । ब्रह्मचारिहृदये—इत्यर्थः । (स्वे) आत्मयी । (इषुः) तीरम् । (कामस्य) सुकामस्य । विद्याभिलषस्य । (भीमा) भियःषुग् वा । उ० १ । १४८ इति जि भी—अपादाने मक्, टाप् । भयानका (तया) इष्वा (विध्यामि) व्यध ताडने । ताडयामि (हृदि) हृदये ॥

ताम् । सुसंनताम् । कृत्वा । कामः । विध्यतु । त्वा । हृदि ॥ २ ॥

भाषार्थ—(आधीपर्णाम्) अधिष्ठान वा प्रतिष्ठा के पंख वाले, (कामशल्याम्) वीर्य [तपोबल] की अणि वाले (संकल्पकुल्मलाम्) संकल्प के दंड छिद्र वाले (ताम्) उस [प्रसिद्ध, बुद्धि रूपी] (इषुम्) तीर को (सुसंनताम्) ठीक २ लक्ष्य पर सीधा (कृत्वा) करके (कामः) सुन्दर मनोरथ (त्वा) तुझ [अविद्या] को (हृदि) हृदया में (विध्यतु) बेधे ॥ २ ॥

भावार्थ—ब्रह्मचारी योगी बुद्धि बल से अविद्या को हटाकर प्रतिष्ठावान्, बलवान्, और सत्य संकल्पी होता है ॥ २ ॥

मुण्डकोपनिषद् का वचन है, मुण्क २ खण्ड २ मन्त्र ४ ॥

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ १॥

(प्रणवः) ओ३म् (धनुः) धनुष् (आत्मा हि) आत्मा ही (शरः) तीर, और (ब्रह्म) ब्रह्म (तल्लक्ष्यम्) उसका लक्ष्य (उच्यते) कहा जाता है, (अप्रमत्तेन) अप्रमत्त, अति सावधान मनुष्य (वेधव्यम्) बेधे, और वह (शरवत्) तीर के समान (तन्मयः) उसमें लय (भवेत्) हो जावे ॥

२—(आधीपर्णाम्) आ+डुधाञ् धारणपोषणयोः—कि, ङीप् । धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः । उ० ३ । ६ । इति पॄ पालनपूरणयोः—न । आधी अधिष्ठानं प्रतिष्ठा पर्णं पत्रमिव यस्यास्तां तथाविधाम् । (कामशल्याम्) शल्यः । अ० २ । ३० । ३ । कामं वीर्यं तपोबलं शल्यो बाणाग्रभाग इव यस्यास्तां तथोक्ताम् (इषुम्) तीरम् । (संकल्पकुल्मलाम्) सम्+कृपू साकल्ये—घञ्, रस्य लः । कुल्मलम् । अ० २ । ३० । ३ । संकल्पो दृढविचारः कुल्मलं बाणदण्डछिद्रमिव यस्यास्तां तथोक्ताम् । (ताम्) प्रसिद्धाम् । (सुसंनताम्) सु+सम्+णम नतौ ।—क्त । सुष्ठु सम्यङ् नतां लक्ष्यीकृताम् । (कृत्वा) विधाय (कामः) कमु-घञ् । सुमनोरथः, यथा धर्मार्थकाममोक्षाः । (विध्यतु) म० १ । ताडयतु (त्वा) त्वामविद्याम् (हृदि) हृदये ॥

या प्लीहानं शोषयति कामस्येषुः सुसंनता ।
प्राचीनपक्षा व्योषा तया विध्यामि त्वा हृदि ॥ ३ ॥

या । प्लीहानम् । शोषयति । कामस्य । इषुः । सु-संनता । प्राचीन-पक्षा । वि-ओषा । तया । विध्यामि । त्वा । हृदि ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(कामस्य) सुन्दर मनोरथ का (सुसंनता) ठीक २ लक्ष्य पर चलाया हुआ, (प्राचीनपक्षा) प्राचीन [वेदविज्ञान] का पँख रखने वाला, (व्योषा) विविध प्रकार से [अविद्या का] दाह करने वाला [बुद्धिरूपी] (या) जो (इषुः) तीर [अविद्या की] (प्लीहानम्) गति [वा तिल्लीनाम मर्मस्थान] को (शोषयति) सुखा देता है, (तया) उससे (त्वा) तुझ [अविद्या] को (हृदि) हृदय में (विध्यामि) बेधता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थ—मनुष्य पूर्ण ब्रह्मचर्य और दृढ़ प्रतिज्ञा से वेदविज्ञान द्वारा अविद्या मिटाकर आनन्द भोगे, जैसे शूर वैरी का मर्म स्थान छेद कर सुखी होता है ॥ ३ ॥

शुचा विद्धा व्योषया शुष्कास्याभि सर्प मा ।
मृदुर्निर्मन्युः केवली प्रियवादिन्यनुव्रता ॥ ४ ॥

शुचा । विद्धा । वि-ओषया । शुष्क-आस्या । अभि । सर्प । मा ॥ मृदुः । निः-मन्युः । केवली । प्रिय-वादिनी । अनु-व्रता ४

३—(प्लीहानम्) अ० २ । ३३ । ३ । प्लिह गतौ-कनिन । गमनम् । कुक्षिवामपार्श्वस्थमांसखण्डम् (शोषयति) दहति (कामस्य) सुमनोरथस्य (इषुः) तीरम् (सुसंनता) सुष्ठु सम्यक् लक्ष्यीकृता (प्राचीनपक्षा) प्राचीनं वेदविज्ञानं पक्ष इव यस्याः सा तथोक्ता (व्योषा) वि + उष दाहे-पचाद्यच्, टाप् । विशेषेण दाहशीला । अन्यद् गतम्-म० १ ॥

४—(शुचा) शुच शोके-क्विप् । शोकेन । पीड़या (विद्धा) ताडिता (व्योषया)

भाषार्थ—[हे विद्या,] (व्योषया) विशेष दाह करने वाली (शुचा) पीड़ा से (विद्धा) बिधी हुई, (शुष्कास्या) सूखे मुखे वाली, (मृदुः) कोमल स्वभाव वाली (निमन्युः) निरभिमान, (केवली) सेवनीया, (प्रियवादिनी) प्रिय बोलने वाली और (अनुव्रता) अनुकूल आचरण वाली [पतिव्रता स्त्री के समान] तू (मा अभि) मेरी ओर (सर्प) चली आ ॥ ४ ॥

भावार्थ—यहाँ से तीन मन्त्र विद्यापरक हैं। मन्त्र का आशय यह है, जो ब्रह्मचारी विद्या के लिए पूरी लालसा से यत्नपूर्वक परिश्रम करता है, विद्या शीघ्र ही उसको मिल कर हितकारिणी होती है, जैसे सती गुणवती स्त्री मन, वचन, और कर्म से अपने पति की सेवा करती है ॥ ४ ॥

ऋग्वेद के परब्रह्मज्ञान सूक्त वा विद्यासूक्त में भी विद्या की उपमा पतिव्रता स्त्री से दी है, ऋ० म० १० सू० ७१ म० ४ ॥

उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं१ वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः १

(त्वः) एक पुरुष ने (पश्यन् उत) देखते हुये भी (वाचम्) वेद वाणी को (न ददर्श) नहीं देखा है, (त्वः) एक पुरुष (शृण्वन् उत) सुनता हुआ भी (एनाम्) इसको (न शृणोति) नहीं सुनता है। (उतो) किन्तु (त्वस्मै) एक पुरुष को [अपना] (तन्वम्) स्वरूप [परब्रह्मज्ञान] (विसस्रे) उसने दिखाया है, (इव) जैसे (उशती) अनुरागवती (सुवासाः) सुन्दर वस्त्र वाली (जाया) पत्नी [अपने] (पत्ये) पति को ॥ १ ॥

म० ३। विशेषेण दाहशीलया (शुष्कास्या) शुष्कमुखयुक्ता (अभि) अभिगत्य। उपेत्य (सर्प) गच्छ (मृदुः) प्रथिम्रदिभ्रस्जां० उ० १।२८। इति म्रद चोदे—कु। संप्रसारणं च। कोमलस्वभावा (निमन्युः) यजिमनिशुन्धि० । उ० ३।२०। इति मन गर्वे—युच्। निरभिमाना (केवली) अ० ३। १८। २। केवलमामक०। पा० ४। १। ३०। इति ङीप्। सेवनीया। सेवमाना वा (प्रियवादिनी) हितभाषिणी (अनुव्रता) अनुकूलाचरणपरा ॥

आजामि त्वाजन्या परि मातुरथो पितुः ।
यथा मम क्रतावसो मम चित्तमुपायसि ॥ ५ ॥

आ । अजामि । त्वा । आ-अजन्या । परि । मातुः ।
अथो इति । पितुः ॥ यथा । मम । क्रतौ । असः । मम ।
चित्तम् । उप-आयसि ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(हे विद्या !) (त्वा) तुझ को (आजन्या) पूरे उपाय से [अपनी] (मातुः) माता से (अथो) और (पितुः) पिता से (परि) सब ओर (आ) यथानियम (अजामि) प्राप्त करता हूं, (यथा) जिस से (मम) मेरे (क्रतौ) कर्म वा बुद्धि में (असः) तू रहे, (मम चित्तम्) मेरे चित्त में (उपायसि) तू पहुँचती है ॥ ५ ॥

भावार्थ—सब स्त्री पुरुष माता पिता आदि से विद्या पाकर परीक्षा द्वारा साक्षात् करके हृदय में दृढ़ करें ॥ ५ ॥

इस मन्त्र का उत्तरार्ध कुछ भेद से अथर्व० १ । ३४ । २ । में आया है ॥

व्य॑स्यै मित्रावरुणौ हृदश्चित्तान्यस्यतम् ।
अथै॑नामक्रतुं कृत्वा ममै॒व कृणुतं वशे॑ ॥ ६ ॥

वि । अस्यै । मित्रावरुणौ । हृदः । चित्तानि । अस्यतम् ॥

५—(आ) समन्तात् (अजामि) अज गतिक्षेपणयोः । गच्छामि । प्राप्नोमि (आजन्या) आ + अज गतौ- ल्युट्, ङीप् । समन्ताद् गत्या । पूर्णोपायेन (परि), सर्वतः (मातुः) जनन्याः सकाशात् (अथो) अपि च (पितुः) पालकात् । अनकात् (यथा) येन प्रकारेण । अन्यद् व्याख्यातम्—अ० १ । ३४ । २ ॥

६—अस्यै । अस्या विद्यायाः प्राप्तये (मित्रावरुणौ) अ० १।२०।२। हे प्राण-

अथ । एनाम् । अक्रतुम् । कृत्वा । मम । एव । कृणु-तम् । वशे ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(मित्रावरुणौ) हे प्राण और अपान (अस्यै) इस [विद्या] के लिये [मेरे] (हृदः) हृदय के (चित्तानि) विचारों को (वि अस्यतम्) फैलाओ । (अथ) और (एनाम्) इस को (अक्रतुम्) अहिंसिका [हित-कारिणी] (कृत्वा) करके (मम एव) मेरे ही (वशे) वश में (कृणुतम्) करो ॥ ६ ॥

भावार्थ—सब ब्रह्मचारी और ब्रह्मचारिणी प्राण और अपान अर्थात् इन्द्रियों को जीतकर अपने विचारों को बढ़ाकर महाहितकारिणी विद्या को उपयोगी बनावें ॥ ६ ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ॥

—:o:—

सूक्तम् २६ ॥

१—६ ॥ मन्त्रोक्ता देवताः । जगती त्रिष्टुब् वा छन्दः ॥

युद्धगीतिः—मारू गीत ॥

ये३ऽस्यां स्थ प्राच्यां दिशि हेतयो नाम देवास्तेषां वो अग्निरिषवः । ते नो मृडत ते नोऽधि ब्रूत तेभ्यो वो नम-

---

पानौ (हृदः) मम हृदयस्य (चित्तानि) ज्ञानानि । विचारान् (वि+अस्यतम्) असु क्षेपणे । विस्तारयतम् (अथ) अनन्तरम् (एनाम्) निर्दिष्टाम् (अक्रतुम्) कृञः क्रतुः उ० १ । ७६ । इतिकृञ् हिंसायाम्—क्रतु । अहिंसाशीलाम् । सुख-प्रदाम् (कृत्वा) विधाय (कृणुतम्) कुरुतम् (वशे) आयत्तत्वे । प्रभुत्वे ॥

एतेभ्यो वः स्वाहा ॥ १ ॥

ये । अस्याम् । स्थ । प्राच्याम् । दिशि । हेतयः । नाम । देवाः । तेषाम् । वः । अग्निः । इषवः ॥ ते । नः । मृडत । ते । नः । अधि । ब्रूत । तेभ्यः । वः । नमः । तेभ्यः । वः । स्वाहा ॥ १ ॥

भाषार्थ—(ये) जो तुम (अस्याम्) इस (प्राच्याम्) पूर्व वा सन्मुख (दिशि) दिशा में (हेतयः) वज्र रूप (नाम) नाम (देवाः) विजय चाहने वाले वीर (स्थ) हो, (तेषाम् वः) उन तुम्हारी (अग्निः) अग्नि [अग्नि विद्या] (इषवः) तीर हैं, (ते) वे तुम (नः) हमें (मृडत) सुखी करो, (ते) वे तुम (नः) हमारे लिये (अधि) अधिकार पूर्वक (ब्रूत) बोलो, (तेभ्यः वः) उन तुम्हारे लिये (नमः) सत्कार वा अन्न होवे, (तेभ्यः वः) उन तुम्हारे लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी [प्रशंसा] होवे ॥ १ ॥

भावार्थ—सेनानी अपनी सेना का व्यूह करके आग्नेय अस्त्र वाले शूर

१-(ये) ये यूयं शूराः (अस्याम्) निर्दिष्टायाम् (स्थ) भवथ (प्राच्याम्) ऋत्विग्दधृक्स्रग० । पा० ३ । २ । ५९ इति प्र+अञ्चू गतिपूजनयोः—क्विन् । अनिदितां हल उप० । पा० ६ । ४ । २४ । इति नलोपः । उगितश्च । पा० ४ । १ । ६ । अत्र वार्त्तिकम् । अञ्चतेश्चोपसंख्यानम् । इति ङीप् । अचः । पा० ६ । ४ । १३८ । इति अकारलोपे । चौ । पा० ६ । ३ । १३८ । इति पूर्वपदस्य दीर्घः । स्वस्थानात् पूर्वस्याम् । स्वाभिमुखीभूतायाम् (दिशि) दिशायाम् (हेतयः) अ० १ । १३ । ३ । वज्ररूपाः । हन्तारः (नाम) प्रसिद्धाः (देवाः) विजिगीषवः (तेषाम्) पूर्वदिक्स्थानाम् (वः) युष्माकम् (अग्निः) पावकः (इषवः) अ० १ । १३ । ४ । बाणाः । तीराणि (ते) ते यूयम् (नः) अस्मान् (मृडत) सुखयत (नः) अस्मदर्थम् (अधि) अधिकारेण । ऐश्वर्येण (ब्रूत) वदत । विज्ञापयत (तेभ्यः) तथाविधेभ्यः (वः) युष्मभ्यम् (नमः) सत्कारः । अन्नम्-निघ० २ । ७ (स्वाहा) अ० २ । १६ । १ । वाक्-नाम-निघ० १ । ११ । सुवाणी । प्रशंसा ॥

वीरों को पूर्व दिशा में वा अपने सन्मुख स्थान में रक्खे, वे लोग शत्रुओं को जीत कर अपने राजा की दुहाई वा जयघोषणा फेरें, और राजा सत्कार पूर्वक ऊँचे २ अधिकार देकर उनका उत्साह बढ़ावे ॥ १ ॥

ये३ ऽस्यां स्थ दक्षिणायां दिश्यविष्यवो नाम देवास्तेषां वः काम इषवः ॥ ते नो मृडत ते नोऽधि ब्रूत तेभ्यो वो नमस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ २ ॥

ये । अस्याम् । स्थ । दक्षिणायाम् । दिशि । अविष्यवः । नाम । देवाः । तेषाम् । वः । कामः । इषवः ॥ ते । नः । मृडत । ते । नः । अधि । ब्रूत । तेभ्यः । वः । नमः । तेभ्यः । वः । स्वाहा ॥ २ ॥

भाषार्थ—(ये) जो तुम (अस्याम्) इस (दक्षिणायाम्) दक्षिण वा दाहिनी (दिशि) दिशा में (अविष्यवः) रक्षा की इच्छा वाले (नाम) नाम देवाः) विजय चाहनेवाले वीर (स्थ) हो, (तेषाम् वः) उन तुम्हारा (कामः) मनोरथ (इषवः) तीर हैं, (ते) वे तुम (नः) हमें...... [म० १] ॥ २ ॥

भावार्थ—दक्षिण दिशा वा दाहिनी ओर वाले रक्षक विजयी वीर दृढ़ मनोरथ से शत्रुओं को जीत कर...... [म० १] ॥ २ ॥

२—(दक्षिणायाम्) स्याडभावश्छान्दसः । दक्षिणस्याम् । दक्षिणहस्तस्थितायाम् (अविष्यवः) अर्चिशुचि .... इसिः । उ० २ । १०८ । इति अव रक्षणे- इसि । इति अविः, रक्षणम् । छन्दसि परेच्छायामपि । वा० पा० ३ । १ । ८ । इति क्यच् । क्याच्छन्दसि । पा० ३ । २ । १७० । इति उप्रत्ययः । अवनेच्छवः । पररक्षणेच्छवः । (कामः) दृढमनोरथः । इष्टविषयोऽभिलापः । अन्यद् गतम्—म० १ ॥

ये॒ ३॒ ऽस्यां स्थ प्र॒तीच्यां॑ दि॒शि वै॑रा॒जा नाम॑ दे॒वास्ते॑षां॑ व॒ आप॒ इष॑वः ॥ ते नो॑ मृडत॒ ते नो॒ऽधि॑ ब्रू॒त तेभ्यो॑ वो॒ नम॒स्तेभ्यो॑ व॒ः स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

ये । अ॒स्याम् । स्थ । प्र॒तीच्या॑म् । दि॒शि । वै॒रा॒जाः । नाम॑ । दे॒वाः । तेषा॑म् । व॒ः । आप॑ः । इष॑वः ॥ ते । न॒ः । मृ॒ड॒त॒ । ते । न॒ः । अधि॑ । ब्रू॒त॒ । तेभ्य॑ः । व॒ः । नम॑ः । तेभ्य॑ः । व॒ः । स्वाहा॑ ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(ये) जो तुम (अस्याम्) इस (प्रतीच्याम्) पश्चिम वा पीछे वाली (दिशि) दिशा में (वैराजाः) विविध ऐश्वर्य वाले क्षत्रिय (नाम) नाम (देवाः) विजय चाहने वाले वीर (स्थ) हो, (तेषाम् वः) उन तुम्हारा (आपः) जल [जल विद्या] (इषवः) तीर हैं, (ते) वे तुम (नः) हमें ......[म० १] ॥ ३ ॥

भावार्थ—पश्चिम वा पीछे वाली दिशा के क्षत्रिय लोग वारुणेय वा जलास्त्रों से शत्रुओं को जीत कर ...... [म० १] ॥ ३ ॥

ये॒ ३॒ ऽस्यां स्थोदी॑च्यां दि॒शि प्र॒विध्य॑न्तो॒ नाम॑ दे॒वास्ते॑षां॑ वो॒ वात॒ इष॑वः । ते नो॑ मृडत॒ ते नो॒ऽधि॑ ब्रू॒त तेभ्यो॑

३—(प्रतीच्याम्) प्राच्याम्, म० १ । इत्यत्रोक्तप्रकारेण रूपसिद्धिः । पश्चिमायाम् । पश्चाद्भागे स्थितायाम् (आपः) जलानि (वैराजाः) राजति, ऐश्वर्यकर्मसु-निघ० २ । २१ । वि+राजृ ऐश्वर्ये—भावे क्विप् । तस्येदम् । पा० ४ । ३ । १२० । इति अण् । विराट्, विविधं राज्यं येषां ते वैराजाः । क्षत्रियाः । विविधैश्वर्यवन्तः । अन्यद् गतं म० १ ॥

वो नमस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ ४ ॥

ये । अस्याम् । स्थ । उदीच्याम् । दिशि । प्र-विध्यन्तः । नाम । देवाः । तेषाम् । वः । वातः । इषवः ॥ ते । नः । मृडत । ते । नः । अधि । ब्रूत । तेभ्यः । वः । नमः । तेभ्यः । वः । स्वाहा ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(ये) जो तुम (अस्याम्) इस (उदीच्याम्) उत्तर वा बायीं ओर वाली (दिशि) दिशा में (प्रविध्यन्तः) वेधने वाले (नाम) नाम (देवाः) विजय चाहने वाले वीर (स्थ) हो, (तेषाम् वः) उन तुम्हारा (वातः) पवन (इषवः) तीर हैं, (ते) वे तुम (नः) हमें ...... [म० १] ॥ ४ ॥

भावार्थ—उत्तर वा बायीं ओर वाली दिशा में बरछी, भाले, गोली आदि से छेदने वाले, वायु विद्या में कुशल योधा, वायव्य अस्त्र शस्त्र, विमानों द्वारा वैरियों को जीत कर...... [म० १] ॥ ४ ॥

ये ३ ऽस्यां स्थ ध्रुवायां दिशि निलिम्पा नाम देवास्तेषां व ओषधीरिषवः । ते नो मृडत ते नोऽधि ब्रूत तेभ्यो वो नमस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ ५ ॥

ये । अस्याम् । स्थ । ध्रुवायाम् । दिशि । नि-लिम्पाः ।

४—(उदीच्याम्) उत्पूर्वाद् अञ्चतेः पूर्ववत् क्विनादि-म० १ । उद ईत् । पा० ६ । ४ । १३९ । इति धात्वकारस्य ईकारः । उत्तरस्याम् । वामभागवर्त्तमानायाम् (वातः) पवनः । वायुविद्या (प्रविध्यन्तः) व्यध वेधने-शतृ । प्रकर्षेण वेधनं कुर्वन्तः । अन्यद् गतम्-म० १ ॥

५—(ध्रुवायाम) अ० २ । २६ । ४ । स्थिरायाम् । निश्चितायाम् (निलिम्पाः)

नाम । देवाः । तेषाम् । वः । ओषधीः । इषवः ॥ ते । नः । मृडत । ते । नः । अधि । ब्रूत । तेभ्यः । वः । नमः । तेभ्यः । वः । स्वाहा ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(ये) जो तुम (अस्याम्) इस (ध्रुवायाम्) स्थिर वा निश्चित (दिशि) दिशा में (निलिम्पाः) लेप करने लाले वैद्य (नाम) नाम (देवाः) विजय चाहने वाले वीर (स्थ) हो, तेषाम् वः) उन तुह्मारी (ओषधीः) अन्न, सोमलतादि ओषधियां (इषवः) तीर हैं, (ते) वे तुम (नः) हमें......म० १ ॥ ५ ॥

भावार्थ—लेप, पट्टी आदि करने वाले सद्वैद्य दृढ़ निश्चित स्थान में औषधालय बना कर सैनिकों को स्वस्थ रखकर शत्रुओं को जीत कर...... [म० १] ॥ ५ ॥

ये३ऽस्यां स्थोर्ध्वायां दिश्यवस्वन्तो नाम देवास्तेषां वो बृहस्पतिरिषवः । ते नो मृडत ते नोऽधि ब्रूत तेभ्यो वो नमस्तेभ्यो वः स्वाहा ॥ ६ ॥

ये । अस्याम् । स्थ । ऊर्ध्वायाम् । दिशि । अवस्वन्तः । नाम । देवाः । तेषाम् । वः । बृहस्पतिः । इषवः । ते । नः । मृडत । ते । नः । अधि । ब्रूत । तेभ्यः । वः । नमः । तेभ्यः । वः । स्वाहा ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(ये) जो तुम (अस्याम्) इस (ऊर्ध्वायाम्) ऊपर

नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् । वा० पा० ३ । १ । १३८ । इति नि+लिप लेपे मुचादिः—शप्रत्ययः । नितरां लेपनकर्तारः सद्वैद्याः (ओषधीः) अ० १ । ३० । ३ । ओषधयः । व्रीहियवसोमलताद्याः । अन्यद् गतम् म० १ ॥

६—ऊर्ध्वायाम् । उत् उपरि ध्वन्यते । ध्वन शब्दे ड । आदेरूरादेशः ।

वाली (दिशि) दिशा में (अवस्वन्तः) रक्षा के अधिकारी (नाम) नाम (देवाः) विजय चाहने वाले वीर (स्थ) हो, (तेषाम् वः) उन तुम्हारा (बृहस्पतिः) बड़ों का स्वामी, मुख्य सेनापति (इषवः) तीर हैं, (ते) वे तुम (नः) हमें (मृडत) सुखी करो, (ते) वे तुम (नः) हमारे लिये (अधि) अधिकार पूर्वक (ब्रूत) बोलो, (तेभ्यः वः) उन तुम्हारे लिये (नमः) सत्कार वा अन्न होवे, (तेभ्यः वः) उन तुम्हारे लिये (स्वाहा) सुन्दर वाणी [प्रशंसा होवे ॥ ६ ॥

भावार्थ—बड़े साहसी रक्षाधिकारी, युद्ध विद्या में कुशल योधा लोग ऊँचे स्थान पर रहकर मुख्य सेनापति की सहायता से वैरियों को जीत कर अपने राजा की दुहाई वा जयघोषणा फेरें, और राजा सत्कार पूर्वक ऊँचे २ अधिकार देकर उनका उत्साह बढ़ावे ॥ ६ ॥

सूक्तम् २७ ॥

१—६॥ मन्त्रोक्ता देवताः। प्रथमा पङ्क्तिः—द्विपदा त्रिष्टुप्, द्वितीया द्विपदा भुरिग् जगती, तृतीया द्विपदानुष्टुप् ॥

सेनाव्यूहोपदेशः—सेना व्यूह का उपदेश ॥

प्राची दिग॒ग्निरधि॑पतिरसि॒तो र॑क्षि॒तादि॒त्या इष॑वः। तेभ्यो॒ नमोऽधि॑पतिभ्यो॒ नमो॑ रक्षि॒तृभ्यो॒ नम॒ इषु॑भ्यो॒ नम॑ एभ्यो अस्तु। यो॒३॑स्मान् द्वेष्टि॒ यं व॒यं द्वि॒ष्मस्तं वो॒ जम्भे॑ दध्मः ॥ १ ॥

प्राची। दिक्। अ॒ग्निः। अधि॑-पतिः। अ॒सि॒तः। र॒क्षि॒ता।

टाप् उपरि वर्त्तमानायाम् (अवस्वन्तः। अव रक्षणगतिस्पृहादिषु—असुन्, मतुप् च। अवनवन्तः। रक्षाधिकरिणः (बृहस्पतिः) अ० १। ८। २। बृहतां महतां योद्धृणां पतिः। मुख्यसेनापतिः। अन्यद् गतम्—म० १ ॥

१—प्राची। प्राच्याम्। सू० २६ म० १। इत्यत्रोक्तप्रकारेण रूपसिद्धिः।

आदित्याः । इषवः ॥ तेभ्यः । नमः ॥ अधिपति-भ्यः । नमः । रक्षितृ-भ्यः । नमः । इषुभ्यः । नमः । एभ्यः । अस्तु । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ १ ॥

भाषार्थ—(प्राची = प्राच्याः) पूर्व वा सन्मुख वाली (दिक् = दिशः) दिशा का (अग्निः) अग्नि [अग्नि विद्या में निपुण सेनापति] (अधिपतिः) अधिष्ठाता हो, (असितः) कृष्ण सर्प [के समान सेना व्यूह] (रक्षिता) रक्षक हो, (आदित्याः) सूर्य से संबंध वाले (इषवः) बाण हों । (तेभ्यः) उन (अधिपतिभ्यः) अधिष्ठाओं और (रक्षितृभ्यः) रक्षकों के लिये (नमोनमः) बहुत बहुत सत्कार वा अन्न और (एभ्यः) इन (इषुभ्यः) बाणों [बाण वालों] के लिये (नमोनमः) बहुत सत्कार वा अन्न (अस्तु) होवे । (यः) जो [वैरी] (अस्मान्) हमसे (द्वेष्टि) वैर करता है, [अथवा] (यम्) जिस [वैरी] से (वयम्) हम (द्विष्मः) वैर करते हैं, [हे शूरो] (तम्) उसको (वः) तुम्हारी (जम्भे) जबड़े में (दध्मः) हम धरते हैं ॥ १ ॥

सुपां सुलुक्० । पा० ७ । १ । ३९ । इति विभक्तिलोपः । प्राच्याः । पूर्वायाः । अभिमुखीभूतायाः (दिक्) विभक्तिलोपः । दिशः (अग्निः) अग्निविद्यायां कुशलः पुरुषः (अधिपतिः) अधिष्ठाता । स्वामी (असितः) अ० १ । २३ । ३ । अबद्धः । कृष्णवर्णः सर्पः—इति सायणः । कृष्णसर्पवत् सेनाव्यूहः (रक्षिता) रक्षकः (आदित्याः) अ० १ । ९ । १ । दित्यदित्यादित्य० पा० ४ । १ । ८५ । इति आदित्य—ण्य प्रत्ययः । आदित्यस्य सूर्यस्य सम्बन्धिनः । सूर्यविद्युदग्निप्रयोगेण सिद्धाः (इषवः) अ० १ । १३ । ४ । आयुधानि—इति सायणः । इषुरीषतेर्गतिकर्मणो वधकर्मणो वा—निरु० ९ । १८ । बाणाः । अस्त्रशस्त्राणि । इषुधारिणः । शूराः (तेभ्यः) दूरस्थेभ्यः । (नमः नमः) अतिशयेन सत्कारोऽन्नं वा । नमः = अन्नम्—निघ० २ । ७ (एभ्यः) समीपस्थेभ्यः (यः) दुष्टः । शत्रुः (द्वेष्टि) बाधते (द्विष्मः) बाधामहे (वः) युष्माकम् । शूराणाम् (जम्भे) जभि नाशे-घञ् । हनौ [Jaw] (दध्मः) धारयामः । अन्यत् सुगमम् ॥

भावार्थ—(आदित्याः इषवः) बाण अर्थात् सब अस्त्र शस्त्र सूर्य वा बिजुली वा अग्नि के प्रयोग से चलने वाले हों। शत्रु दो प्रकार के होते हैं, एक वे जो अपनी दुष्टता से धर्मात्माओं को बुरा जानते हैं, दूसरे वे जिन को धर्मात्मा लोग उनकी दुष्टता के कारण बुरा समझते हैं। उक्त दिशा में (अग्नि) पद वाला सेनापति (असित) नाम काले साँप के समान सेना व्यूह से ऐसे दुष्टों को जीत कर सैनिकों सहित यशस्वी होकर धर्मात्माओं की रक्षा करे ॥ १ ॥

दक्षिणा दिगिन्द्रोऽधिपतिस्तिरश्चिराजी रक्षिता पितर इषवः। तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु। यो३ऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ २ ॥

दक्षिणा। दिक्। इन्द्रः। अधि-पतिः। तिरश्चि-राजिः। रक्षिता। पितरः। इषवः ॥ तेभ्यः। नमः। अधिपति-भ्यः। नमः। रक्षितृ-भ्यः। नमः। इषु-भ्यः। नमः। एभ्यः। अस्तु ॥ यः। अस्मान्। द्वेष्टि। यम्। वयम्। द्विष्मः। तम्। वः। जम्भे। दध्मः ॥ २ ॥

भाषार्थ—(दक्षिणा—०—णायाः) दक्षिण वा दाहिनी ओर वाली

२—(दक्षिणा) दक्षिणायाः (दिक्) दिशः। दिशायाः। उभयत्र विभक्तेर्लुप्। (तरश्चिराजिः) ऋत्विग्दधृक्०। पा० ३। २। ५६। इति तिरस्+ अञ्चू गतिपूजनयोः— क्विन्। अनिदितां हल उप०। पा० ६। ४। २४। इति नलोपः। उगितश्च। पा० ४। १। ६। अत्र वार्त्तिकम्। अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्। इति ङीप्। छान्दसो ह्रस्वः। वसिवपियजिराजि०। उ० ४। १२५। इति राजृ दीप्तौ, ऐश्वर्ये च-इञ्। तिरश्च्यः तिर्यग् अवस्थिता राजयः, आवलयः, यस्य तथा विधः सर्पः-

(दिक् = दिशः) दिशा का (इन्द्रः) बड़े ऐश्वर्य वाला इन्द्र [अधिकारी सेनापति] (अधिपतिः) अधिष्ठाता हो, (तिरश्चिराजिः) तिरछी धारी वाले सांप यद्वा पशु पक्षी आदि की पंक्ति [के समान सेना व्यूह] (रक्षिता) रक्षक हो, (पितरः) रक्षा करने हारे (इषवः) बाण होवें। (तेभ्यः) उन (अधिपतिभ्यः) अधिष्ठाताओं और........ [म० ॥ १ ॥

भावार्थ—उक्त दिशा में (इन्द्र पदधारी सेनापति (तिरश्चिराजि) नाम सेना व्यूह करके शत्रुओं को जीत कर......[म० १] ॥ २ ॥

प्रतीची दिग् वरुणोऽधिपतिः पृदाकू रक्षितान्नमिषवः। तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु। यो३ऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ३ ॥

प्रतीची। दिक्। वरुणः। अधि-पतिः। पृदाकुः। रक्षिता। अन्नम्। इषवः॥ तेभ्यः। नमः। अधिपति-भ्यः। नमः। रक्षितृभ्यः। नमः। इषु-भ्यः। नमः। एभ्यः। अस्तु॥ यः। अस्मान्। द्वेष्टि। यम्। वयम्। द्विष्मः। तम्। वः। जम्भे। दध्मः॥ ३॥

इति सायणः। तथाविधसर्पवत् सेनाव्यूहः। यद्वा तिरश्चीनां तिर्यग्जातीनां पशुपक्ष्यादीनां पङ्क्तिवत् पङ्क्तिर्यस्य तथाविधः सेना व्यूहः (पितरः) अ० १। २। १। रक्षकाः। इषवः, इत्यस्य विशेषणम्। अन्यद् गतम्॥

३—(प्रतीची) प्रतीच्याः पश्चिमायाः पश्चाद्भागस्थाया वा (दिक्)...

भाषार्थ—(प्रतीची=०—च्याः) पश्चिम वा पीछे की (दिक्= दिशः) दिशा का (वरुणः) शत्रुओं का रोकने वाला, वरुण [पदवाला सेनापति (अधिपतिः) अधिष्ठाता हो, (पृदाकुः) अजगर, बिच्छू, बाघ, चीता वा हाथी [के समान सेनाव्यूह] (रक्षिता) रक्षक हो, और (अन्नम्) अन्न (इषवः) बाण होवें । (तेभ्यः अधिपतिभ्यः) उन अधिष्ठाओं और...... [म० १] ॥ ३ ॥

भावार्थ—उक्त दिशा में (वरुण) नाम अधिकारी सेनापति (पृदाकु) नाम सेनाव्यूह बना कर, और अन्न आदि सामग्री एकत्र रखकर शत्रुओं को जीत कर...... [म० १] ॥ ३ ॥

उदीची दिक् सोमोऽधिपतिः स्वजो रक्षिताशनिरिषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु । यो३ऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ४ ॥

उदीची । दिक् । सोमः । अधि-पतिः । स्वजः । रक्षिता । अशनिः । इषवः ॥ तेभ्यः । नमः । अधिपति-भ्यः । नमः । रक्षितृ-भ्यः । नमः । इषु-भ्यः । नमः । एभ्यः । अस्तु । यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् । द्विष्मः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ ४ ॥

दिशः (वरुणः) वारयति शत्रूनिति । शत्रुनिवारकः सेनापतिः (पृदाकुः) अ० १ । २७ । १ । अजगरः । वृश्चिकः । व्याघ्रः । चित्रकः । गजः । तद्वत् सेना व्यूहः (अन्नम्) अद भक्षणे-क्त । सेनारक्षासाधनं भोजनम् । अन्यद् गतम् ॥

४—(उदीची) उदीच्याम्-सू० २६ म० ४ । तत्रवद् रूपसिद्धिः । उदीच्याः । उत्तर-

भाषार्थ—(उदीची =०—च्याः) उत्तर वा वाईं ओर वाली (दिक् = दिशः) दिशा का (सोमः) प्रेरक वा उत्तेजक [सोम पद वाला सेनापति] (अधिपतिः) अधिष्ठाता हो, (स्वजः) आप उत्पन्न होने वाले वा बहुत दौड़ने वाले सांप [के समान सेना व्यूह] (रक्षिता) रक्षक होवे, और (अशनिः) बिजुली (इषवः) बाण होवें । (तेभ्यः अधिपतिभ्यः) उन अधिष्ठाओं और......[म० १] ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस दिशा में (सोम) नाम अधिकारी सेनापति (स्वज) नाम सेना व्यूह रच कर बिजुली के अस्त्र शस्त्रों से शत्रुओं को जीत कर...... [म० १] ॥ ४ ॥

ध्रुवा दिग् विष्णुरधिपतिः कल्माषग्रीवो रक्षिता वीरुध इषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु । यो३ऽस्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ५ ॥

ध्रुवा । दिक् । विष्णुः । अधि-पतिः । कल्माष-ग्रीवः । रक्षिता । वीरुधः । इषवः ॥ तेभ्यः । नमः । अधिपति-भ्यः । नमः । रक्षितृ-भ्यः । नमः । इषु-भ्यः । नमः । एभ्यः । अस्तु ॥ यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । वयम् ।

भागस्थितायाः । वामभागवर्त्तमाना याः (सोमः) अ० ३ । १६ । १ । षू प्रेरणे-मन्, तुदादिः । प्रेरकः । उत्तेजकः सेनापतिः (स्वजः) स्व+जः । यद्वा । सु+अज गतिक्षेपणयोः—अच् । स्वयमेवोत्पन्नः स्वजनशीलो वा सर्पः स्वज :—इति सायणः । तथाविधसर्पवत् सेनाव्यूहः (अशनिः) अर्त्तिस्टधृधम्यम्यश्य० । उ० २ । १०२ । इति अश भक्षणे; वा अशू व्याप्तौ—अनि । विद्युद्विद्या ॥ अन्यद् गतम् ॥

द्विष्मः । तम् । वः । जम्भे । दध्मः ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(ध्रुवा=ध्रुवायाः) स्थिर (दिक्=दिशः) दिशा का (विष्णुः) कामों में व्यापक [सद्वैद्य] (अधिपतिः) अधिष्ठाता होवे, (कल्माषग्रीवः) चितकबरे वा काले गले वाले सांप [के समान सेना व्यूह] (रक्षिता) रक्षक होवे, और (वीरुधः) जड़ी बूटी ओषधें (इषवः) बाण होवें । (तेभ्यः अधिपतिभ्यः) उन अधिष्ठाताओं और ..... [म० १] ॥ ५ ॥

भावार्थ—सद्वैद्य दृढ़ वा निश्चित स्थान में ओषधालय से सैनिकों को स्वस्थ रक्खे और उसके साथ सेना (कल्माषग्रीवा) नाम व्यूह बनाकर रहे, और सब मिलकर शत्रुओं को जीतकर...... [म० १] ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वा दिग् बृहस्पतिरधिपतिः श्वित्रो रक्षिता वर्षमिषवः । तेभ्यो नमोऽधिपतिभ्यो नमो रक्षितृभ्यो नम इषुभ्यो नम एभ्यो अस्तु । यो३स्मान् द्वेष्टि यं वयं द्विष्मस्तं वो जम्भे दध्मः ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वा । दिक् । बृहस्पतिः । अधि-पतिः । श्वित्रः । रक्षिता । वर्षम् । इषवः ॥ तेभ्यः । नमः । अधिपति-भ्यः । नमः । रक्षितृ-भ्यः । नमः । इषु-भ्यः । नमः । एभ्यः । अस्तु ॥

५—(ध्रुवा) अ० २ । २६ । ४ । ध्रुवायाः । स्थिरायाः (दिक्) दिशः । (विष्णुः) अ० ३ । २० । ४ । वेवेष्टि कार्याणि स विष्णुः सद्वैद्यः (कल्माषग्रीवः) कल गतौ—क्विप्, मष वधे—अण् । शेवायह्वजिह्वाग्रीवा० । उ० १ । १५४ । इति गॄ निगलने—वन् । कल्माषः कृष्णवर्णः ग्रीवासु यस्यस कल्माषग्रीवः, एतदाख्यः सर्पः—इति सायणः । चित्रग्रीवायुक्तः कृष्णग्रीवायुक्तो वा सर्प इव सेनाव्यूहः (वीरुधः) अ० १ । ३२ । १ । विरोहणशीला ओषधयः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

यः । अस्मान् । द्वेष्टि । यम् । व॒यम् । द्वि॒ष्मः । तम् । वः॒ । जम्भे॑ । द॒ध्मः॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(ऊर्ध्वा—ऊर्ध्वायाः) ऊपर वाली (दिक्=दिशः) दिशा का (बृहस्पतिः) बड़े २ शूरों का स्वामी, बृहस्पति [पद वाला सेनापति] (अधिपतिः) अधिष्ठाता हो, (श्वित्रः) श्वेत वर्ण वाले सांप [के समान सेना व्यूह] (रक्षिता) रक्षक होवे, (वर्षम्) वर्षा [वृष्टि विद्या] (इषवः) बाण होवें। (तेभ्यः अधिपतिभ्यः रक्षितृभ्यः) उन अधिष्ठाओं और रक्षकों के लिये (नमो नमः) बहुत २ सत्कार वा अन्न, और (एभ्यः इषुभ्यः) इन बाणों (बाण वालों) को (नमो नमः) बहुत २ सत्कार वा अन्न (अस्तु) होवे । (यः)जो [वैरी] (अस्मान् द्वेष्टि) हम से वैर करता है, [अथवा] (यम्) जिस से (वयम् द्विष्मः) हम वैर करते हैं, [हे शूरो !] (तम्) उस को (वः जम्भे) तुम्हारे जबड़े में (दध्मः) हम धरते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—(बृहस्पति) मुख्य सेनापति पर्वत आदि उच्च स्थान में (श्वित्र) नाम सेना व्यूह रच कर ठहरे और वारुणेय अर्थात् जल संबन्धी अस्त्र शस्त्रों से, अथवा अस्त्र शस्त्रों की वर्षा करके वैरियों को मिटा कर संसार में सैनिकों समेत कीर्त्ति पावे ॥ ६ ॥

सूक्तम् २८ ॥

१—६ ॥ यमिनी देवता ॥ १ भुरिग् जगती । २, ३ अनुष्टुप्,

६—(ऊर्ध्वा) सू० २६ म० ६ । ऊर्ध्वायाः । उपरिवर्तमानायः । (दिक्) दिशः । दिशायाः (बृहस्पतिः) बृहतां शूराणां स्वामी । मुख्यसेनापतिः (श्वित्रः) स्फायितञ्चिवञ्चि० । उ० २ । १३ । इति श्विता वर्णे—रक् । श्वित्रः श्वेतवर्णः, एतत्संज्ञः सर्पः—इति सायणः । श्वेतसर्पवत् सेनाव्यूहः (वर्षम्) वृष्टिजल-विद्या । वृष्टिवदायुधवृष्टिः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

४ स्वराड् गायत्री । ५ त्रिष्टुप् । ६ पूर्वार्धः स्वराड् गायत्री, द्वितीयस्त्रिष्टुप् , ॥

सुनियमेन सुखं भवति-उत्तम नियम से सुख होता है ।

एकै॑कयै॒षा सृष्ट्या॒ सं ब॑भूव॒ यत्र॒ गा अस॑ृजन्त भूत॒कृतो॑ वि॒श्वरू॑पाः । यत्र॑ वि॒जाय॑ते य॒मिन्य॑प॒र्तुः सा प॒शून् क्षि॑णाति रिफ॒ती रुश॑ती ॥ १ ॥

एक॑-एकया । ए॒षा । सृ॒ष्ट्या । सम् । ब॒भू॒व॒ । यत्र॑ । गाः । अस॑ृजन्त । भू॒त॒-कृतः॑ । वि॒श्व-रू॑पाः ॥ यत्र॑ । वि-जाय॑ते । य॒मिनी॑ । अ॒प॒-ऋ॒तुः । सा । प॒शून् । क्षि॒णा॒ति॒ । रि॒फ॒ती । रु॒श॒ती ॥ १ ॥

भावार्थ—(एषा) यह [साधारणी सृष्टि] (एकैकया) एक एक (सृष्ट्या) सृष्टि [सृष्टि के परमाणु] से (सम्=संभूय) मिलकर (बभूव) हुई है, (यत्र) जिसमें (भूतकृतः) पृथ्वी आदि भूतों से बनाने वाले (विश्वरूपाः) नाना रूप वाले [ईश्वर गुणों] ने (गाः) भूमि, सूर्य आदि लोकों को

१—(एकैकया) भिन्नभिन्नया । व्यस्तिरूपया (सृष्ट्या) सृज विसर्गे-क्तिन् । सृजमानया (एषा) समस्तिरूपा सृष्टिः (सम्) संभूय (यत्र) यस्मिन् काले । (गाः) गौः, पृथिवी—निघ० १ । १ । गौरिति पृथिव्या नामधेयं यद् दूरङ्गता भवति यच्चास्यां भूतानि गच्छन्ति—निरु० २ । ५ । गौरित्यादित्यो भवति गमयति रसान् गच्छत्यन्तरिक्षे—निरु० २ । १४ । भूमिसूर्यादीन् लोकान् (असृजन्त) उदपादयन् (भूतकृतः) डुकृञ् करणे -क्विप् । पृथिवीजलतेजोवायुगगनभूतै-र्निर्मातारः (विश्वरूपाः) नानारूपाः परमेश्वरगुणाः (विजायते) विविधं प्रादु-र्भवति (यमिनी) अत इनिठनौ । पा० ५ । २ । ११५ । इति यम-इनि । ऋतुभ्यो

(असृजन्त) सृजा है। (यत्र) जहाँ पर (यमिनी) उत्तम नियम वाली [बुद्धि] (अपर्तुः) ऋतु अर्थात् क्रम वा व्यवस्था से विरुद्ध (विजायते) हो जाती है, [वहाँ] (सा) वह [व्यवस्था विरुद्ध बुद्धि] (रिफती) पीड़ा देती हुई और (रुशती) सताती हुई (पशून्) व्यक्त वाणी वाले और अव्यक्त वाणी वाले जीवों को (क्षिणाति) नष्ट कर देती है ॥ १ ॥

भावार्थ—ईश्वर ने अपनी सर्वशक्तिमत्ता से एक एक परमाणु के संयोग से नियमानुसार यह इतनी बड़ी सृष्टि रची है, । जो प्राणी ईश्वरीय नियम तोड़ता है, वह दुःखदायी होता है ॥ १ ॥

एषा पशून्त्सं क्षिणाति क्रव्याद् भूत्वा व्यद्वरी ।
उतैनां ब्रह्मणे दद्यात् तथा स्योना शिवा स्यात् ॥ २ ॥

एषा । पशून् । सम् । क्षिणाति । क्रव्य-अत् । भूत्वा । वि-अद्वरी ॥ उत । एनाम् । ब्रह्मणे । दद्यात् । तथा । स्योना । शिवा । स्यात् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(एषा) यह [व्यवस्था विरुद्ध बुद्धि] (क्रव्याद्) मांस

ङीप् । पा० ४ । १ । ५ । इति ङीप् । भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संबन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः ॥ वा० पा० ५ । २ । ९४, प्रशस्तव्रतयुक्ता सृष्टिः प्रजा बुद्धिर्वा (अपर्तुः) अपगतो वर्जित ऋतुर्नियमितकालः क्रमो व्यवस्था यस्याः सा तथाभूता (सा) अपर्तुर्बुद्धिः (पशून्) पशवो व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च—निरु० ११ । २९ । मनुष्यगवादीन् जीवान् (क्षिणाति) क्षि हिंसायाम् । नाशयति (रिफती) रिफ हिंसायाम्-शतृ । पीड़ां कुर्वती (रुशती) रुश हिंसायाम्—शतृ । दुःखं प्रापयन्ती ॥

२—(एषा) अपर्तुर्बुद्धिः (पशून्) द्विपदश्चतुष्पदः प्राणिनः (संक्षिणाति),

खाने वाली और (व्यद्वरी) अनेक विधि से भक्षणशीला (भूत्वा) होकर (पशून्) दोपाये और चौपाये जीवों को (संक्षिणाति) सर्वथा नष्ट करती है। (उत) इसलिए (एनाम्) इस [अनिष्ट बुद्धि को] (ब्रह्मणे) ब्रह्म [ईश्वर, वेद, वा ब्राह्मण को] (दद्यात्) वह सौंपे, (तथा) तो वह (स्योना) सुखदायिनी और (शिवा) कल्याणी (स्यात्) हो जावे ॥ २ ॥

भावार्थ—कुबुद्धि पापी मनुष्य परमात्मा वा वेद वा उत्तम विद्वान् की शरण लेकर उत्तम कर्म करने से सुधर जाता है ॥ २ ॥

शिवा भव पुरुषेभ्यो गोभ्यो अश्वेभ्यः शिवा ।
शिवास्मै सर्वस्मै क्षेत्राय शिवा न इहैधि ॥ ३ ॥

शिवा । भव । पुरुषेभ्यः । गोभ्यः । अश्वेभ्यः । शिवा ॥ शिवा । अस्मै । सर्वस्मै । क्षेत्राय । शिवा । नः । इह । एधि ॥ ३ ॥

भावार्थ—(हे यमिनी, उत्तम नियम वाली बुद्धि!) (पुरुषेभ्यः) पुरुषों के लिये (शिवा) कल्याणी, और (गोभ्यः) गौओं को और (अश्वेभ्यः) घोड़ों को (शिवा) कल्याणी (भव) हो, (इह) यहां (अस्मै सर्वस्मै क्षेत्राय) इस सब खेत को (शिवा) कल्याणी और (नः) हम को (शिवा) कल्याणी (एधि) हो ॥ ३

सर्वथा नाशयति (क्रव्याद्) अ० २ । २५ । ५ । मांसभक्षिका (व्यद्वरी) अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । पा० ३ । २ । ७५ । इतिवि+अद भक्षणे—वनिप् । वनो र च । पा० ४ । १ । ७ । इति ङीब्रेफौ । विविधं भक्षणशीला (उत) एवंविधे । (एनाम्) अपतुं बुद्धिम् (ब्रह्मणे) ईश्वरस्य वेदस्य ब्राह्मणस्य वा शरणाय । (दद्यात्) समर्पयेत् (तथा) तेन प्रकारेण (स्योना)अ० १ । ३३ । १ । सुखकरी । (शिवा) कल्याणी । (स्यात्) भवेत् ॥

३—(क्षेत्राय) अ० २ । ८ । ५ । शालिगोधूमादिकेदारवर्धनाय (एधि)

भावार्थ—मनुष्य ईश्वर ज्ञान से उत्तम बुद्धि पाकर सब संसार को सुखदायी होता है ॥ ३ ॥

इह पुष्टिरिह रस इह सहस्रसातमा भव ।
पशून् यमिनि पोषय ॥ ४ ॥

इह । पुष्टिः । इह । रसः । इह । सहस्र-सातमा । भव ॥
पशून् । यमिनि । पोषय ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(इह) यहां पर (पुष्टिः) पुष्टि, और (इह) यहां पर ही (रसः) रस होवे । (यमिनि) हे उत्तम नियम वाली बुद्धि ! (इह) यहां पर (सहस्रसातमा) अत्यन्त करके सहस्रों प्रकार से धन देने वाली (भव) हो, और (पशून्) व्यक्त और अवव्यक्त वाणी वाले जीवों को (पोषय) पुष्ट कर ॥ ४ ॥

भावार्थ—उत्तम नियम युक्त बुद्धि से मनुष्य अनेक प्रकार की वृद्धि, और दुग्ध, घी, आदि रस, और बहुत सा धन पाकर सब जीवों की रक्षा करता है ॥ ४ ॥

यत्रा सुहार्दः सुकृतो मदन्ति विहाय रोगं तन्वः स्वायाः । तं लोकं यमिन्यभिसंबभूव सा नो मा हिंसीत्

अस्तेर्लोटि रूपम् । भव । अन्यत् स्पष्टम् ॥

४—(पुष्टिः) वृद्धिः । समृद्धिः (रसः) क्षीरदुग्धादिरूपः (सहस्रसातमा) जनसनखनक्रमगमो विट् । पा० ३ । २ । ६७ । इति सहस्र+षणु दाने-विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात् । पा० ६ । ४ । ४१ । इति आत्वम् । अतिशायने तमबिष्ठनौ । पा० ५ । ३ । ५५ । इति तमप् । टाप् । अतिशयेन सहस्रधनस्य दात्री (पोषय) समर्धय । अन्यद् व्याख्यातं म० १ ॥

पुरुषान् पशूंश्च ॥ ५ ॥

यत्र । सु-हार्दः । सु-कृतः । मदन्ति । वि-हाय । रोगम् । तन्वः । स्वायाः ॥ तम् । लोकम् । यमिनी । अभि-संबभूव । सा । नः । मा । हिंसीत् । पुरुषान् । पशून् । च । ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(यत्र) जहाँ पर (सुहार्दः) सुन्दर हृदय वाले (सुकृतः) सुकर्मी लोग (स्वायाः तन्वः) अपने शरीर का (रोगम्) रोग (विहाय) त्याग कर (मदन्ति) आनन्द भोगते हैं । (तम्) उस (लोकम्) लोक [जनसमूह] को (यमिनी) उत्तम नियम वाली [सुमति] (अभिसंबभूव) साक्षात् आकर मिली है । (सा) वह [सुमति] (नः) हमारे (पुरुषान्) पुरुषों (च) और (पशून्) ढोरों को (मा हिंसीत्) न पीड़ा दे ॥ ५ ॥

भावार्थ—जिस घर में परस्पर हितैषी पुण्यात्मा स्त्री पुरुष नीरोग रहकर विद्या और धन को भोगते हैं, वह उनको नियमवती सुमति देवी का

५—(यत्र) यस्मिन् लोके गृहे (सुहार्दः) हृदये भवं हार्दम् । प्राग्दीव्यतोऽण् । पा० ४ । १ । ८३ । इति हृदय-अण् । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु । पा० ६ । ३ । ५० । इति हृदयस्य हृत् । अन्त्यलोपश्छान्दसः । यद्वा । हार्दम् आनुकूल्यं करोति हार्दयति । हार्दयतेः क्विपि णिलोपे रूपम् । शोभनहार्दः । सुहृदयाः । अनुकूलकारिणः । (सुकृतः) सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । पा० ३ । २ । ८९ । डुकृञ् करणे-क्विप् । शोभनकर्माणः । (मदन्ति) मदी = हर्षे । हृष्यन्ति (विहाय) ओहाक् त्यागे-ल्यप् । त्यक्त्वा (रोगम्) व्याधिम् (तन्वः) शरीरस्य । (स्वायाः) स्वकीयस्य (लोकम्) लोक दर्शने To look घञ् । जनसमूहम् (यमिनी) म० १ । नियमवती सुमतिः (अभिसंबभूव) भू सत्तायाम् प्राप्तौ च-लिट् आभिमुख्येन सम्यक् प्राप्तवती (मा हिंसीत्) मा हिनस्तु (नः) अस्माकम् (पुरुषान्) कलत्रपुत्रपौत्रभृत्यादीन् । (पशून्) गवश्वादीन् ॥

साक्षात् फल है। वहाँ पर सब मनुष्य और गौ, घोड़े आदि बहुत काल तक जीकर आपस में उपकारी होते हैं ॥ ५ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध अ० का० ६ सू० १२० म० ३ में इस प्रकार है।

यत्रा सुहार्दः सुकृतो मदन्ति विहाय रोगं तन्वः स्वायाः। अश्लोणा अङ्गैरह्रुताः स्वर्गे तत्र पश्येम पितरौ च पुत्रान् ॥

जहाँ पर सुन्दर हृदय वाले सुकर्मी लोग अपने शरीर का रोग त्याग कर आनन्द भोगते हैं, (तत्र) वहाँ पर (स्वर्गे) स्वर्ग में (अश्लोणाः) बिना लँगड़े हुये और (अङ्गैः अह्रुताः) अंगों से बिना टेढ़े हुये हम (पितरौ) माता पिता (च) और (पुत्रान्) सन्तानों को (पश्येम) देखते रहें ॥

यत्रा सुहार्दां सुकृतामग्निहोत्रहुतां यत्र लोकः। तं लोकं यमिन्यभिसंबभूव सा नो मा हिंसीत् पुरुषान् पशूंश्च ॥६॥

यत्र। सु-हार्दाम्। सु-कृताम्। अग्निहोत्र-हुताम्। यत्र। लोकः॥ तम्। लोकम्। यमिनी। अभि-संबभूव। सा। नः। मा। हिंसीत्। पुरुषान्। पशून्। च॥ ६॥

भाषार्थ—(यत्र) जहाँ पर (सुहार्दाम्) सुन्दर हृदय वाले (सुकृताम्) सुकर्मियों का और (यत्र) जहाँ पर (अग्निहोत्रहुताम्) अग्निहोत्र

६—(सुहार्दाम्) म० ५। शोभनहृदयानां शोभनज्ञानानाम्। (सुकृताम्) म० ५। शोभनं कर्म कृतवताम् (अग्निहोत्रहुताम्) अग्निहोत्र+हु दानादानादनेषु क्विप्, तुक् च। अग्नौ होमादिकं जुह्वतां कुर्वताम्। अन्यद् गतम् ॥

करने वालों का (लोकः) लोक [जन समूह] है, (तम् लोकम्) उस लोक को (यमिनी) उत्तम नियम वाली [सुमति] (अभिसंबभूव) साक्षात् आकर मिली है। (सा) वह [सुमति] (नः पुरुषान्) हमारे पुरुषों (च) और (पशून्) ढोरों को (मा हिंसीत्) न पीड़ा दे ॥ ६ ॥

भावार्थ—जहाँ सब स्त्री पुरुष एक मन रहकर पुण्यात्मा पुरुषार्थी होकर अग्निहोत्र करते अर्थात् वेद मन्त्रों से अग्नि में मिष्ट सुगन्ध द्रव्य चढ़ा कर वायुशुद्धि करते और अग्निविद्या द्वारा अग्निनौका, अग्नियान, विमान आदि रचते, वहाँ (यमिनी) नियमवती सुमति के निवास से सब जने आनन्द भोगते हैं ॥ ६ ॥

सूक्तम् २९ ॥

१—८ ॥ १—६ अविर्देवता, ७, ८ कामो देवता ॥ १ प्रस्तारपङ्क्तिः । २, ४–६ अनुष्टुप् । ३ पङ्क्तिः, ७ साम्नी गायत्री । ८ पूर्वार्धो द्विपदानुष्टुप्, उत्तरार्धो द्विपदा त्रिष्टुप् ॥

मनुष्यः परमेश्वर भक्त्या सुखंलभते = मनुष्य परमेश्वर की भक्ति से सुख पाता है ॥

यद् राजा॑नो वि॒भज॑न्त इष्टापू॒र्तस्य॑ षोड॒शं य॒मस्या॒मी स॑भा॒सदः॑। अवि॒स्तस्मा॑त् प्र मु॑ञ्चति द॒त्तः शि॑ति॒पात् स्व॒धा ॥ १ ॥

यत् । राजा॑नः । वि॒-भज॑न्ते । इ॒ष्टा॒पू॒र्तस्य॑ । षो॒ड॒शम् । य॒मस्य॑ । अ॒मी इति॑ । स॒भा॒-सदः॑ ॥ अविः॑ । तस्मा॑त् ।

प्र । मुञ्चति । दुत्तः । शिति-पात् । स्वधा ॥ १ ॥

भाषार्थ—(यत्) जिस कारण से (यमस्य) नियमकर्ता परमेश्वर के (अमी सभासदः) यह सभासद् (राजानः) ऐश्वर्य्य वाले राजा लोग (इष्टापूर्तस्य) यज्ञ, वेदाध्ययन, अन्नदानादि पुण्य कर्म के [फल], (षोडशम्) सोलहवें पदार्थ मोक्ष को [चार वर्ण, चार आश्रम, सुनना, विचारना, ध्यान करना, अप्राप्त की इच्छा, प्राप्त की रक्षा, रक्षित का बढ़ाना, बढ़े हुए का अच्छे मार्ग में व्यय करना, इन पन्द्रह प्रकार के अनुष्ठान से पाये हुए सोलहवें मोक्ष को]

१—(यद्) यस्मात् कारणात् (राजानः) अ० १ । १० । १ । ईश्वराः । समर्थाः (विभजन्ते) विशेषेण सेवन्ते (इष्टापूर्तस्य) अ० २ । १२ । ४ । यज्ञवेदाध्ययनान्नदानादिपुण्यकर्मणः (षोडशम्) तस्य पूरणे डट् । पा० ५ । २ । ४८ । इति षोडशन्—डट् । षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च । वा० पा० ६ । ३ । १०६ । इति उत्वष्टुत्वे । षोडशानां पूरकम् । चत्वारो वर्णाश्चत्वार आश्रमाः श्रवण मनन निदिध्यासनानि त्रीणि कर्माणि, अलब्धस्य लिप्सा, लब्धस्य यत्नेन रक्षणं, रक्षितस्य वृद्धिः, वृद्धस्य सन्मार्गे व्ययकरणमेव चतुर्विधः पुरुषार्थः । एतैः पञ्चदशभिः प्राप्तं षोडशं मोक्षम् यथा दयानन्दभाष्ये, यजुर्वेदे ६ । ३४ (यमस्य) यमयतीति यमः । यम परिवेषणे—अच् । नियन्तुः । नियामकस्य । धर्मराजस्य । परमेश्वरस्य (अमी) परिदृश्यमानाः (सभासदः) सभा+षद्लृगतौ, उपवेशने—क्विप् । सभेयाः (अविः) अ० ३ । १७ । ३ । अव रक्षणगतिकान्तिप्रीत्यादिषु—इन् । रक्षकः । गतिवान् । प्रभुः । सूर्यः, सूर्यरूपः परमात्मा (तस्मात्) पूर्वोक्तात् कारणात् (प्र) प्रकर्षेण (मुञ्चति) दुःखात् मुक्तं करोति (दत्तः) आत्मने समर्पितः (शितिपात्) क्रमितमिशतिस्तम्भामत इच्च उ० ४ । १२२ इति शति, हिंसायाम्—इन् । स च कित, अत इकारः । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । पा० ५ । ४ । १३८ । इति अकारलोपः । शितिः शुक्लः, कृष्णश्च । तयोर्मध्ये पादो गमनं यस्य स तथाभूतः । प्रकाशान्धकारयोः समानगमनः । (स्वधा) अ० २ । २६ । ७ । स्वम् अस्माकमात्मानं पुष्णाति धनं ददातीति वा, । अमृतरूपः । अन्नरूपो भूत्वा ॥

(विभजन्ते विशेष करके भोगते हैं, (तस्मात्) उसी कारण से [आत्मा को] (दत्तः) दिया हुआ, (शितिपात्) उज्याले और अन्धेरे में गति वाला, (अविः) प्रभु (स्वधा) हमारे आत्मा का पुष्ट करने वाला वा धन का देने वाला अमृत रूप वा अन्न रूप होकर [पुरुषार्थी को] (प्र) अच्छे प्रकार से (मुञ्चति मुक्त करता है ॥ १ ॥

भावार्थ—धर्मराज परमेश्वर की आज्ञा मानने वाले पुरुषार्थी स्त्री पुरुष मोक्ष सुख भोगते रहते हैं, इसी से सब लोग उस अन्तर्यामी को हृदय में रख कर पुरुषार्थ से (स्वधा) अमृत अर्थात् आत्म बल और धनधान्य पाकर मोक्ष आनन्द भोगें ॥ १ ॥

सर्वान् कामान् पूरयत्याभवन् प्रभवन् भवन् ।
आकूतिप्रोऽविर्दत्तः शितिपान्नोप दस्यति ॥ २ ॥

सर्वान् । कामान् । पूरयति । आ-भवन् । प्र-भवन् । भवन् । आकूति-प्रः । अविः । दत्तः । शिति-पात् । न । उप । दस्यति ॥ २ ॥

भाषार्थ—(आकूतिप्रः) संकल्पों का पूरा करने वाला, [आत्मा को] (दत्तः) दिया हुआ, (शितिपात्) प्रकाश और अप्रकाश में गति वाला (अविः) रक्षक प्रभु (आभवन्) व्यापक, (प्रभवन्) समर्थ और (भवन्) वर्तमान होता हुआ (सर्वान् कामान्) सब सुन्दर कामनाओं को (पूरयति) पूरा करता है, और (न) नहीं (उप दस्यति) घटता है ॥ २ ॥

२—(सर्वान्) समस्तान (कामान्) शुभाभिलाषान् (पूरयति । संपूर्णान् करोति (आभवन्) भू सत्तायां व्याप्तौ च-शतृ । आ समान्ताद् भवन् व्याप्नुवन् (प्रभवन्) समर्थः प्रबलः सन् (भवन्) वर्त्तमानः सन् (आकूतिप्रः) आकूति + प्रा पूरणे-क । संकल्पपूरकः (नोपदस्यति) दसु उपक्षये । नपोक्षीयते । अपितु वर्धते । अन्यद् गतं म० ॥ १ ॥

भावार्थ— उस सर्वशक्तिमान् परमात्मा का इतना बड़ा कोश है कि सब सृष्टि की शुभ कामनाओं को पूरा करते २ भी भरपूर ही बना रहता है ॥२॥

ईशावस्योपनिषद् के आरंभ में पाठ है।

ओ३म् । पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

ओ३म् । वह [ब्रह्म] पूर्ण [भरपूर] है, यह [जगत्] पूर्ण है, पूर्ण से पूर्ण उदय होता है, पूर्ण से पूर्ण लेकर पूर्ण ही बच रहता है ॥ १ ॥

यो ददाति शितिपादमविं लोकेन संमितम् ।
स नाकमभ्यारोहति यत्र शुल्को न क्रियते अबलेन बलीयसे ॥ ३ ॥

यः । ददाति । शिति-पादम् । अविम् । लोकेन । सम्-मितम् । सः । नाकम् । अभि-आरोहति । यत्र । शुल्कः । न । क्रियते । अबलेन । बलीयसे ॥ ३ ॥

भावार्थ—(यः) जो कोई (लोकेन) संसार कर के (संमितम्) सन्मान किये गये, (शितिपादम्) प्रकाश और अन्धकार में गति वाले (अविम्)

३—(यः) यः कश्चित् (ददाति) स्वात्मने प्रयच्छति, समर्पयति । (शिति-पादम्) म० १ । प्रकाशान्धकारगतिवन्तम् । (अविम्) म० १ । प्रभुम् । (लोकेन) संसारेण (संमितम्) माङ् माने-क्त । द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति । पा० ७ । ४ । ४० । इति इकारः । सन्मानितः (नाकम्) अ० १ । ६ । २, न+अकम् । स्वर्गम् । सुखम् (अभ्यारोहति) अभित आरूढो भवति । अभिप्राप्नोति (यत्र) स्वर्गे (शुल्कः) शुल्क कथने, सर्जने, वर्जने च—घञ् । करः (न) निषेधे (क्रियते) दीयते (अबलेन) निर्बलेन (बलीयसे) बलवत्—ईयसुन् । विन्मतोर्लुक् । पा० ५ । ३ । ६५ । इति मतोर्लुक् । बलवत्तराय ॥

रक्षक प्रभु का [अपने आत्मा में] (ददाति) दान करता है, (सः) वह पुरुष (नाकम्) दुःख रहित स्वर्ग को (अभ्यारोहति) चढ़ जाता है, (यत्र) जहाँ पर (अबलेन) निर्बल करके (बलीयसे) अधिक बलवान् को (शुल्कः) शुल्क [कर] (न) नहीं (क्रियते) किया जाता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो कोई सर्वश्रेष्ठ परब्रह्म को अपने में ग्रहण करता है, वह सन्मार्गी बड़ों और छोटों के साथ एक सा न्याय करता हुआ सदा आनन्द भोगता है ॥ ३ ॥

पञ्चापूपं शितिपादमविं लोकेन संमितम् ।
प्रदातोपं जीवति पितृणां लोकेऽक्षितम् ॥ ४ ॥

पञ्च-अपूपम् । शिति-पादम् । अविम् । लोकेन । सम्-मितम् ॥ प्र-दाता । उप । जीवति । पितृणाम् । लोके । अक्षितम् ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(पञ्चापूपम्) विस्तीर्ण वा [पूर्वादि चार और ऊपर नीचे

४—(पञ्चापूपम्) सप्यशूभ्यां तुट् च । उ० १ । १५७ । इति पचि व्यक्तीकारे विस्तारे च-कनिन् । इति पञ्च विस्तीर्णः संख्यावाचको वा । पानीविषिभ्यः पः । उ० ३ । २३ । इति पूयी विशरणे दुर्गन्धे च पप्रत्ययः, यलोपः । अपूपः, अविशरणम् अहानिः गोधूमादिपिष्टकं वा । विस्तीर्णाविशरणम् । संपूर्णवृद्धियुक्तम् । यद्वा मध्यपदलोपः । पञ्चसु दिक्षु अपूपः, अविशरणम् अहानिः पूर्णता यस्य, यद्वा, दुर्गन्धरहितं पिष्टकं यस्मात् तं तथाभूतम् (प्रदाता) न लोकाव्ययनिष्ठा० । पा० २ । ३ । ६९ । इति तृन्नन्तत्वात् कर्मणि षष्ठ्या निषेधे द्वितीयैव । प्रदायकः (उपजीवति) उपभुङ्क्ते (पितृणाम्) रक्षकाणाम् । जननीजनकादिमान्यानां विदुषां शूराणाम् (लोके) जनसमूहे (अक्षितम्) नपुंसके भावे क्तः । पा० ३ । ३ । ११४ । इति क्षि क्षये-भावे क्त । अक्षयत्वम् । सम्यग्वृद्धिम् । अन्यद् गतम् ॥

की पाँचवीं] पाचों दिशाओं में अटूट शक्ति वाले, अथवा बिना सड़ी रोटी देने वाले (शितिपादम्) प्रकाश और अन्धकार में गति वाले, (लोकेन) संसार करके (संमितम्) सन्मान किये गये (अविम्) रक्षक प्रभु का [अपने आत्मा में] (दाता) अच्छे प्रकार दान करने वाला (पितॄणाम्) रक्षक पुरुषों [बलवान और विद्वानों] के (लोके) लोक में (अक्षितम्) अक्षयता [नित्य वृद्धि] को (उपजीवति) भोगता है ॥ ४)

भावार्थ—अक्षय शक्ति वाले, सृष्टि भर को नित्य नवीन भोजन देने वाले, सर्वद्रष्टा परमेश्वर का उपासक माता पिता आदि विद्वान् वीर पितरों के साथ अक्षय (नित्य नवीन) सुख पाता है ॥ ४ ॥

पञ्चापूपं शितिपादमविं लोकेन संमितम् ।
प्रदातोप जीवति सूर्यामासयोरक्षितम् ॥ ५ ॥

पञ्च-अपूपम् । शिति-पादम् । अविम् । लोकेन । सम्-मितम् ॥ प्र-दाता । उप । जीवति । सूर्यामासयोः । अक्षितम् ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(पञ्चापूपम्) विस्तीर्ण वा [पूर्वादि चार और ऊपर-नीचे की पांचवीं] पाँचों दिशाओं में अटूट शक्ति वाले, अथवा बिना सड़ी रोटी देने वाले, (शितिपादम्) प्रकाश और अन्धकार में गति वाले, (लोकेन) संसार करके (संमितम्) सन्मान किये गये (अविम्) रक्षक प्रभु का [अपने आत्मा में] (प्रदाता) अच्छे प्रकार दान करने वाला (सूर्यामासयोः) सूर्य और चन्द्रमा

५—(सूर्यामासयोः) सुवति प्रेरयति लोकान् कर्मणि स सूर्यः । अ० १ । ३ । ५ । मसी परिमाणे-घञ् । मस्यते परिमीयते गगनं येन स मासः, चन्द्रमाः । सूर्यश्च मासश्च सूर्यामासौ । देवताद्वन्द्वे च । पा० ६ । ३ । २६ । इति आनङ् । सूर्याचन्द्रमसोर्नियमेन । अन्यदुपरि व्याख्यातम् ॥

में [उनके नियम में] (अक्षितम्) अक्षयता [नित्यवृद्धि] को (उप जीवति) भोगता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—सूर्य आकर्षण और वृष्टि आदि से पृथिवी आदि लोकों का धारण करता और चन्द्रमा सूर्य से प्रकाश पाकर हमें पुष्टि पहुँचाता है। इसी प्रकार जो मनुष्य मन्त्रोक्त ईश्वर को अपने हृदय में रखकर परोपकार करता है उसका सुख नित्य बढ़ता है ॥ ५ ॥

इरे॑व॒ नोप॑ दस्यति समु॒द्र इ॑व॒ पयो॑ म॒हत् ।
दे॒वौ सं॑वा॒सिना॑विव शिति॒पान्नोप॑ दस्यति ॥ ६ ॥

इरा॑-इव । न । उप॑ । द॒स्य॒ति॒ । स॒मु॒द्रः-इ॑व । पयः॑ । म॒हत् ॥
दे॒वौ । स॒वा॒सिनौ॑-इव । शि॒ति॒-पात् । न । उप॑ । द॒स्य॒ति॒ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(शितिपात्) प्रकाश और अन्धकार में गतिवाला परमेश्वर (इरा इव) भूमि वा विद्या के समान और (समुद्रः) समुद्र, अर्थात् (महत्) बड़े (पयः इव) जलराशि के समान (न) नहीं (उप दस्यति) घटता है, और (देवौ) दिव्य गुण वाले (सवासिनौ इव) साथ साथ निवास करने वाले दोनों [प्राण और अपान वा दिनरात] के समान वह (न) नहीं (उप दस्यति) घटता है ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे भूमि, विद्या, जल, वायु आदि उचित प्रयोग से अधिक अधिक उपकारी होते हैं, इसी प्रकार ईश्वर का उपकारी कोश विज्ञान द्वारा मनुष्य को बढ़ता चला जाता है ॥ ६ ॥

६—(इरा) ऋज्रेन्द्राग्रवज्र० । उ० २ । २८ । इति इण् गतौ-रक् । अथवा, इं कामं सुकामनां राति ददाति । रा दाने-क । टाप् । भूमिः । वाक् । विद्या (नोपदस्यति) म० २ । नोपक्षीयते (समुद्रः) जलधिः । अन्तरिक्षं वा (पयः) जलौघः (महत्) विशालम् (देवौ) दिव्यगुणयुक्तौ (सवासिनौ) सह समानं वा निवसन्तौ । अश्विनौ प्राणापानौ । अन्यद् व्याख्यातं ॥

क इदं कस्मा अदात् कामः कामायादात् ।
कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमा विवेश ।
कामेन त्वा प्रति गृह्णामि कामैतत् ते ॥ ७ ॥

कः । इदम् । कस्मै । अदात् । कामः । कामाय । अदात् ॥
कामः । दाता । कामः । प्रति-ग्रहीता । कामः । समुद्रम् ।
आ । विवेश ॥ कामेन । त्वा । प्रति । गृह्णामि । काम ।
एतत् । ते ॥ ७ ॥

भाषार्थ—(कः) किसने (इदम्) यह [कर्मफल] (कस्मै) किस को (अदात्) दिया है ? [इसका उत्तर] (कामः) मनोरथ [वा कामना योग्य परमेश्वर] ने (कामाय) मनोरथ [वा कामना करने वाले जीव] को (अदात्) दिया है ।

(कामः) मनोरथ [वा कमनीय ईश्वर] (दाता) देने वाला और (कामः) मनोरथ [वा कामना वाला जीव] (प्रतिग्रहीता) लेने वाला है । (कामः) मनोरथ ने (समुद्रम्) समुद्र [पार्थिव समुद्र वा अन्तरिक्ष] में (आ विवेश) प्रवेश किया है ।

(काम) हे मनोरथ ! [वा कमनीय ईश्वर] (त्वा) तुझ को (प्रति गृह्णामि) मैं जीव ग्रहण करता हूँ, (एतत्) यह [सब काम] (ते) तेरा है ॥ ७ ॥

भावार्थ—संसार में देना लेना अर्थात् सब उपकारी काम कामना

७—(इदम्) कर्मफलम् (अदात्) दत्तवान् (कामः) कमु-घञ् । कामना । सर्वैः कमनीयः परमेश्वरः । कामयमानो जीवः (दाता) कर्मफलस्य प्रदायकः (प्रतिग्रहीता) स्वीकर्ता (समुद्रम्) अगम्यस्थानम् । जलधिम् । अन्तरिक्षम् । (आ विवेश) प्रविष्टवान् । प्राप्तवान् (त्वा) कामम् (प्रति गृह्णामि) अङ्गीकरोमि (एतत्) कर्म (ते) तुभ्यम् । अन्यत् सुगमम् ॥

से सिद्ध होते हैं, कामना से ही प्रयत्न के साथ मन देने पर मनुष्य के सब कठिन कामों को परमेश्वर सुगम करदेता है ॥ ७ ॥

यह मन्त्र कुछ भेद से यजुर्वेद ७। ४८। में है। उसका अर्थ श्रीमद् दयानन्द सरस्वती के भाष्य के आधार पर किया है।

कोऽदा॒त् कस्मा॑ अदा॒त् कामो॑ऽदा॒त् कामा॑यादा॒त् ।
कामो॑ दा॒ता कामः॑ प्रतिग्रही॒ता काम॑ ए॒तत् ते॑ ॥

(कः) किस ने [कर्म फल] (अदात्] दिया है, और [कस्मै] किस को [अदात्] दिया है। इन दो प्रश्नों के उत्तर, (कामः) कामनायोग्य परमेश्वर ने (अदात्) दिया है, और (कामाय) कामना करने वाले जीव को (अदात्) दिया है। (कामः) योगीजनों के कामना योग्य परमेश्वर [दाता] देने वाला है। (कामः) कामना करने वाला जीव (प्रतिग्रहीता) लेने वाला है। (काम) हे कामना करने वाले जीव ! (ते) तेरे लिये (एतत्) यह सब है ॥

भूमि॑ष्ट्वा॒ प्रति॑ गृह्णात्व॒न्तरि॑क्षमि॒दं म॒हत् ।
माहं प्रा॒णेन॒ मात्मना॒ मा प्र॒जया॑ प्रति॒गृह्य॒ वि रा॑धिषि ॥ ८ ॥

भूमिः॑ । त्वा॒ । प्रति॑ । गृ॒ह्णा॒तु॒ । अ॒न्तरि॑क्षम् । इ॒दम् । म॒हत् ॥ मा । अ॒हम् । प्रा॒णेन॑ । मा । आ॒त्मना॑ । मा । प्र॒ऽजया॑ । प्र॒ति॒ऽगृह्य॑ । वि । रा॒धि॒षि॒ ॥ ८ ॥

भाषार्थ—(हे) काम (भूमिः) भूमि और (इदम्) यह (महत्) बड़ा

८—(भूमिः) भूमिस्थपदार्थाः, इत्यर्थः (त्वा) कामम् (प्रतिगृह्णातु) अङ्गीकरोतु (अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्षस्थपदार्थाः । (मा) निषेधे (प्राणेन) (मुख्यना-

(अन्तरिक्षम्) अन्तरिक्ष भी (त्वा) तुझको (प्रति गृह्णातु) स्वीकार करे। (अहम्) मैं जीव, (प्रतिगृह्य) पाकर, (मा) न (प्राणेन) प्राण से, [शरीर बल] से, (मा) न (आत्मना) आत्मबल से, और (मा) न (प्रजया) प्रजा से, (वि राधिषि) अलग हो जाऊं ॥ ८ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी मनुष्य सत्य कामना से भूमि और आकाश का राज्य हस्तगत कर लेता है, और शारीरिक, आत्मिक और सामाजिक बल दृढ़ करके संसार में सुखी रहता है ॥ ८ ॥

सूक्तम् ३० ॥

१-७ ॥ प्रजापतिर्देवता ॥ १-४ अनुष्टुप् । ५ त्रिष्टुप् जगती वा । ६ प्रस्तारपङ्क्तिः । ७ त्रिष्टुप् ।

परस्परप्रीत्युपदेशः—परस्पर मेल का उपदेश ॥

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि वः ।
अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥ १ ॥

स-हृदयम् । साम्-मनस्यम् । अवि-द्वेषम् । कृणोमि । वः ॥
अन्यः । अन्यम् । अभि । हर्यत । वत्सम् । जातम्-इव । अघ्न्या ॥१॥

भाषार्थ—(सहृदयम्) एक हृदयता, (सांमनस्यम्) एकमनता और (अविद्वेषम्) निर्वैरता (वः) तुम्हारे लिये (कृणोमि) मैं करता हूं। (अन्यो अन्यम्) एक दूसरे को (अभि) सब ओर से (हर्यत) तुम प्रीति से चाहो,

---

नासिकाभ्यां संचरता जीवस्थितिलिङ्गेन वायुना, शारीरिकबलेन । (आत्मना) आत्मिकबलेन । (प्रजया) सामाजिकबलेन । (मा+वि+राधिषि) अ० १ । १ । ४ । अहं विराद्धो वर्जितो वियुक्तो मा भूवम् ॥

१—(सहृदयम्) वृहोः षुग्दुकौ च । उ० ४ । १०० । इति हृञ हरणे=स्वीकारे कयन्, दुक् च । सहस्य सभावः । सहग्रहणम् । सहवीर्यम् । (सांमनस्यम्) सम्+मनस्—भावे ष्यञ् । समानमननत्वम् । ऐकमत्यम् (अवि-

(अघ्न्या इव) जैसे न मारने योग्य, गौ (जातम्) उत्पन्न हुए (वत्सम्) बछड़े को [प्यार करती है] ॥ १ ॥

भावार्थ—ईश्वर उपदेश करता है, सब मनुष्य वेदानुगामी होकर सत्य ग्रहण करके एकमता करें और आपा छोड़ कर सच्चे प्रेम से एक दूसरे को सुधारें, जैसे गौ आपा छोड़ कर तद्रूप होकर पूर्ण प्रीति से उत्पन्न हुए बच्चे को जीभ से चाट कर शुद्ध करती और खड़ा करके दूध पिलाती और पुष्ट करती है ॥ १ ॥

१—कठोपनिषद् के आरम्भ में पाठ है।

ओ३म् । सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥१॥

ओ३म् । (सःह) वही (नौ) हम दोनों को (अवतु) बचावे । (सःह) वही (नौ) हम दोनों को (भुनक्तु) पाले । हम दोनों (सह) मिलकर (वीर्यम्) उत्साह (करवावहै) करें । (नौ) हम दोनों का (अधीतम्) पढ़ा हुआ (तेजस्वि) तेजस्वी (अस्तु) होवे । (मा विद्विषावहै) हम दोनों झगड़ा न करें ॥

२—भगवान् यास्क मुनि कहते हैं।

(अघ्न्या) गौ का नाम है—निघ० २ । ११ । वह अहन्तव्या, [अवध्या न मारने योग्य] अथवा, अघघ्नी [पाप अर्थात् शारीरिक दुःख अथवा दुर्भिक्षादि पीड़ा नाश करने वाली] होती है—निरुक्त ११ । ४३ ॥

द्वेषम् । द्विष वैरे-घञ् । अशत्रुताम् । सख्यम (कृणोमि) उत्पादयामि । (वः) युष्मभ्यम् । (अन्यो अन्यम्) छान्दसं द्विपदत्वम । परस्परम् । (अभि) सर्वतः । (हर्यत) हर्य गतिकान्त्योः । कामयध्वम् । (वत्सम्) अ० ३ । १२ । ३ । गोशिशुम् । (जातम्) नवोत्पन्नम् । (इव) यथा । (अघ्न्या) अघ्न्यादयश्च । उ० ४ । ११२ । नञि अघे वोपपदे हन्तेर्यगन्तो निपातः । गौः-निघ० २ । ११। अघ्न्या-हन्तव्या भवत्यघघ्नीति वा—निरु० ११। ४३। अघ्न्याः । गावः । गोवधस्योपपातकरूपत्वाद्धन्तुमयोग्या अघ्न्या उच्यन्ते-इति श्रीमन्महीधरो यजुर्वेदभाष्ये १।१॥

श्रीमान् महीधर यजुर्वेदभाष्य अ० १ म० १ में लिखते हैं—अघ्न्या गौयें हैं। गोवध उपपातक [भारी पाप] है, इसलिये वे न मारने योग्य (अघ्न्या) कही जाती हैं ॥

अनु॑व्रतः पि॒तुः पु॒त्रो मा॒त्रा भ॑वतु॒ संम॑नाः ।
जा॒या पत्ये॒ मधु॑मतीं वाचं॑ वदतु॒ शन्ति॒वाम् ॥ २ ॥

अनु॑ऽव्रतः । पि॒तुः । पु॒त्रः । मा॒त्रा । भ॒व॒तु॒ । सम्ऽम॑नाः ॥ जा॒या । पत्यै॑ । मधु॑ऽमतीम् । वाचं॑म् । व॒द॒तु॒ । शन्ति॒ऽवाम् ॥ २ ॥

भाषार्थ—(पुत्रः) कुल शोधक पवित्र, बहुरक्षक वा नरक से बचाने वाला, पुत्र [सन्तान] (पितुः) पिताके (अनुव्रतः) अनुकूल व्रती होकर (मात्रा) माता के साथ (संमनाः) एक मन वाला (भवतु) होवे। (जाया) पत्नी (पत्ये) पति से (मधुमतीम्) जैसे मधु में सनी और (शन्तिवाम्) शान्ति से भरी (वाचम्) वाणी (वदतु) बोले ॥ २ ॥

भावार्थ—सन्तान माता पिता के आज्ञाकारी, और माता पिता सन्तानों के हितकारी, पत्नी और पति आपस में मधुर भाषी और सुखदायी हों। यही वैदिक कर्म आनन्द मूल है। मन्त्र १ देखो ॥ २ ॥

२—(अनुव्रतः) पृपिरञ्जिभ्यां कित्। उ० ३। १११। इति वृञ् वरणे अतच्-कित्त्वाद् गुणाभावे यणादेशः। व्रतमिति कर्मनाम वृणोतीति सतः—निरु० २। १३। अनुकूलकर्मा। (पितुः) रक्षकस्य। जनकस्य(पुत्रः) अ० १। ११। ५। पुनातीति पुत्रः कुलशोधकः। पवित्रः। पुरुत्राता पुतो नरकात् त्राता वा। सन्तानः। (मात्रा) अ० १। २। १। माननीयया जनन्या सह। (संमनाः) समानमनस्कः (जाया) अ० ३। ४। ३। जनयति वीरान्। भार्या। पत्नी। (पत्ये) भर्त्रे। (मधुमतीम्) क्षौद्रयुक्तां यथा। माधुर्यवतीम्। (शन्तिवाम्) शमु उपशमे-क्तिन्। छान्दसो ह्रस्वः। वप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यते। वा० पा० ५। २। १०६। इति मत्वर्थे वप्रत्ययः। टाप्। शान्तियुक्ताम्। सुखोपेताम् ॥

मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।

सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ ३ ॥

मा । भ्राता । भ्रातरम् । द्विक्षत् । मा । स्वसारम् । उत । स्वसा ॥

सम्यञ्चः । स-व्रता । भूत्वा । वाचम् । वदत । भद्रया ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(भ्राता) भ्राता (भ्रातरम्) भ्राता से (मा द्विक्षत्) द्वेष न करे, (उत) और (स्वसा) बहिन (स्वसारम्) बहिन से भी (मा) नहीं। (सम्यञ्चः) एक मत वाले और (सव्रताः) एक व्रती (भूत्वा) होकर (भद्रया) कल्याणी रीति से (वाचम्) वाणी (वदत) बोलो ॥ ३ ॥

भावार्थ—भाई भाई, बहिन बहिन, और सब कुटुम्बी नियम पूर्वक मेल से वैदिक रीति पर चल कर सुख भोगें ॥ ३ ॥

येन देवा न वियन्ति नो च विद्विषते मिथः ।

तत् कृण्मो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

येन । देवाः । न । वि-यन्ति । नो इति । च । वि-द्विषते । मिथः ॥

तत् । कृण्मः । ब्रह्म । वः । गृहे । सम्-ज्ञानम् । पुरुषेभ्यः ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(येन) जिस [वेद पथ] से (देवाः) विजय चाहने वाले पुरुष (न) नहीं (वियन्ति) विरुद्ध चलते हैं (च) और (नो) न कभी (मिथः) आपस

३—(भ्राता) अ० १ । १४ । २ । भ्राजते यः । सहोदरः । (मा द्विक्षत्) मा द्विष्यात् । (स्वसारम्) अ० १ । २८ । ४ । भगिनीम् । (सम्यञ्चः) । ऋत्विग्दधृक्० । पा० ३ । २ । ५९ । इति सम्+अञ्चू गतिपूजनयोः-क्विन् । समः समि । पा० ६ । ३ । ९३ । इति समि इत्यादेशः । समञ्चनाः सङ्गताः । समानज्ञानाः । सम्यक् पूजनशीलाः । (सव्रताः) सहकर्माणः । (वाचम्) वाणीम् । (वदत) कथयत । (भद्रया) कल्याण्या रीत्या । अन्यत् स्पष्टम् ॥

४—(देवाः) विजिगीषवः (वियन्ति) इण् गतौ । विरुद्धं गच्छन्ति (विद्विषते) द्विष अप्रीतौ-अदादिः । विद्वेषं कुर्वते (मिथः) परस्परम् (कृण्मः)

में (विद्विषते) विद्वेष करते हैं। (तत्) उस (ब्रह्म) वेद पथ को (वः) तुम्हारे (गृहे) घर में (पुरुषेभ्यः) सब पुरुषों के लिये (संज्ञानम्) ठीक ठीक ज्ञान का कारण (कृण्मः) हम करते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थ—सार्वभौम हितकारी वेद मार्ग पर चलकर घरके सब लोग आनन्द भोगें ॥ ४ ॥

ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मा वि यौष्ट संराधयन्तः सधुराश्चरन्तः। अन्यो अन्यस्मै वल्गु वदन्त एत सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोमि ॥ ५ ॥

ज्यायस्वन्तः। चित्तिनः। मा। वि। यौष्ट। सम्। राधयन्तः। स-धुराः। चरन्तः॥ अन्यः। अन्यस्मै। वल्गु। वदन्तः। आ। इत। सध्रीचीनान्। वः। सम्-मनसः। कृणोमि ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(ज्यायस्वन्तः) वड़ों का मान रखने वाले (चित्तिनः) उत्तम चित्त वाले, (संराधयन्तः) समृद्धि [धन धान्य की वृद्धि] करते हुये और (सधुराः) एक धुरा होकर (चरन्तः) चलते हुये तुम लोग (मा वि यौष्ट) अलग २ न होओ, और (अन्यो अन्यस्मै) एक दूसरे से (वल्गु) मनोहर (वदन्तः) बोलते हुये (एत) आओ। (वः) तुमको (सध्रीचीनान्) साथ साथ गति [उद्योग वा विज्ञान] वाले और (संमनसः) एक मन वाले (कृणोमि) मैं करता हूं ॥५॥

कृवि हिंसाकरणयोः। कृण्मः (ब्रह्म) वेद ज्ञानम् (संज्ञानम्) सम्यग् ज्ञानम्। अन्यत् सुगमम् ॥

५—(ज्यायस्वन्तः) ज्यायस्-वन्तः। ज्य च। वृद्धस्य च। पा० ५।३।६१, ६२। इति प्रशस्यस्य वृद्धस्यस्य वा ज्य इत्यादेशः, ईयसुनि प्रत्यये। ज्यादादीयसः। पा० ६।४।१६०। इति ईकारस्य आकारः। ततो मतुप् प्रशंसायाम्। ज्यायांसो प्रशस्या वृद्धा वा प्रशंसनीया येषां ते तथोक्ताः। (चित्तिनः) उत्तमचित्तवन्तः।

भावार्थ—वेदानुयायी मनुष्य विद्यावृद्ध, धनवृद्ध, आयुवृद्धों का आदर करके उत्तम गुणों की प्राप्ति, और मिलकर उद्योग से, धन धान्य राज आदि बढ़ाते और आनन्द भोगते हैं ॥ ५ ॥

स॒मा॒नी प्र॒पा स॒ह वो॑ऽन्नभा॒गः स॑मा॒ने योक्त्रे॑ स॒ह वो॑ युनज्मि । स॒म्यञ्चो॒ऽग्निं स॑पर्यता॒रा नाभि॑मिवा॒भितः॑ ॥ ६ ॥

स॒मा॒नी । प्र॒-पा । स॒ह । वः॒ । अ॒न्न॒-भा॒गः । स॒मा॒ने । योक्त्रे॑ । स॒ह । वः॒ । यु॒न॒ज्मि॒ ॥ स॒म्यञ्चः॑ । अ॒ग्निम् । स॒प॒र्य॒त॒ । अ॒राः । नाभि॑म्-इव । अ॒भितः॑ ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(वः) तुम्हारी (प्रपा) जल शाला (समानी) एकही, और (अन्नभागः) अन्न का भाग (सह) साथ साथ हो, (समाने) एकही [योक्त्रे] जोते में (वः) तुम को (सह) साथ साथ (युनज्मि) मैं जोड़ता हूं । (सम्यञ्चः) मिलकर गति [उद्योग वा ज्ञान] रखने वाले तुम (अग्निम्) अग्नि [ईश्वर

(मा वि यौष्ट) यु मिश्रणामिश्रणयोः, माङि लुङि रूपम् । इडभावश्छान्दसः । मा पृथग् भूत । वियुक्ता मा भवत । (संराधयन्तः) राध संसिद्धौ, णिच्-शतृ । सम्यक् संसिद्धिकाः । समानकार्याः । (सधुराः) ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे । पा० ५ । ४ । ७४ । इति सह+धुर—अकारः समासान्तः । सहकार्यवाहनाः । (चरन्तः) गच्छन्तः । (वल्गु) अ० २ । ३६ । १ । मनोहरम् । प्रियवाक्यम् । (वदन्तः) भाषमाणाः (एत) आ+इत । आगच्छत (सध्रीचीनान्) ऋत्विग्दधृक्० । पा० ३ । २ । ५९ । इति सह+अञ्चू गतिपूजनयोः—क्विन् सहस्य सध्रिः । पा० ६ । ३ । ९५ । इति सध्रि । विभाषाञ्चेरदिक् स्त्रियाम् । पा० ५ । ४ । ८ । इति स्वार्थिकः खः । अकारलोपे दीर्घत्वम् । सहाञ्चतः कार्येषु सहप्रवृत्तान् (समनसः) समानमनस्कान् । (कृणोमि) करोमि ॥

६—(समानी) अ० २ । १ । ५ । साधारणा । एका । (प्रपा) प्रपीयतेऽस्याम् । पा पाने—ड, टाप् । पानीयशाला । (सह) मिलित्वा । (वः) युष्माकम् । युष्मान् । (अन्नभागः) भोजनस्य अंशः । (समाने) एकस्मिन् (योक्त्रे)

वा भौतिक अग्नि] को (सपर्यत) पूजो (इव) जैसे (अराः) अरा [पहिये के दंडे] (नाभिम्) नाभि [पहिये के बीच वाले काठ] में (अभितः) चारों ओर से [सटे होते हैं] ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे अरे एक नाभि में सटकर पहिये को रथ का बोझ सुगमता से लेचलने योग्य करते हैं, ऐसेही मनुष्य एक वेदानुकूल धार्मिक रीति पर चलकर अपना खान पान मिलकर करें और मिलकर रहें और मिलकर ही (अग्नि) को पूजें अर्थात् १—परमेश्वर की उपासना करें, २-शारीरिक अग्नि को, जो जीवन और वीरपन का चिन्ह है, स्थिर रक्खें, ३—हवन करके जल, वायु शुद्ध रक्खें, और ४-शिल्प व्यवहार में प्रयोग करके उपकार करें और सुख से रहें ॥ ६ ॥

सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोम्येकश्नुष्टीन्त्संवननेन सर्वान्। देवा इवामृतं रक्षमाणाः सायंप्रातः सौमनसो वो अस्तु ॥ ७ ॥

सध्रीचीनान्। वः। सम्-मनसः। कृणोमि। एक-श्नुष्टीन्। सम्-वननेन। सर्वान् ॥ देवाः-इव। अमृतम्। रक्षमाणाः। सायम्-प्रातः। सौमनसः। वः। अस्तु ॥ ७ ॥

भावार्थ—(संवननेन) यथावत् सेवन वा व्यापार से (वःसर्वान्) तुम सब को (सध्रीचीनान्) साथ साथ गति [उद्योग वा ज्ञान] वाले, (संम-

---

दाम्नीशसयुयुज०। पा० ३। २। १८२। इति युज योगे—ष्ट्रन्। युगेन सहयुज्यते आवध्यतेऽनेन तस्मिन्। योत्रे। बन्धने। स्नेहपाशे। (युनज्मि) युजिर् युतौ। बध्नामि। (सम्यञ्चः) म० ३। सङ्गताः। (अग्निम्) परमेश्वरं भौतिकं वा। (सपर्यत) सपर पूजायाम्। कण्ड्वादित्वाद् यक्। पूजयत। (अराः) ऋ गतौ—अच्। चक्रकीलकाः। (नाभिम्) अ० १। ३। रथचक्रस्य मध्यभागम्। (अभितः) सर्वतः। अभितः परितः समया०। वा० पा० २। ३। २। इति नाभिम् इति द्वितीया ॥

७—(एकश्नुष्टीन्) अशू अदने, आदाने, च—क्तिन्। एकभुक्तीन्। समान-

नसः) एक मन वाले और (एकश्नुष्टीन्) एक भोजनवाले (कृणोमि) मैं करता हूं। (देवाः इव) विजय चाहने वाले पुरुषों के समान (अमृतम्) अमरपन [जीवन की सुफलता] को (रक्षमाणाः) रखते हुये तुम [बने रहो] (सायं प्रातः) सायंकाल और प्रातः काल में (सौमनसः) चित्त की प्रसन्नता (वः) तुम्हारे लिये (अस्तु) होवे ॥ ७ ॥

भावार्थ—(देव) पुरुषार्थी विजयी पुरुष मिलकर मृत्यु के कारण आलस्य आदि छोड़ने से अमर अर्थात् यशस्वी होते हैं। इसी प्रकार सब मनुष्य आपस में मिलकर उद्योग करके सुखी रहें और सायं प्रातः दो काल परमेश्वर की आराधना करके चित्त प्रसन्न करें ॥ ७ ॥

सूक्तम् ३१ ॥

१—११ ॥ प्रजापतिर्देवता । १—४, ६—११ अनुष्टुप्, ५ बृहती ॥

आयुर्वर्धनायोपदेशः—आयु बढ़ाने का उपदेश ॥

वि देवा जरसावृतन् वि त्वमग्ने अरात्या ।

व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यक्ष्मेण समायुषा ॥ १ ॥

वि । देवाः । जरसा । अवृतन् । वि । त्वम् । अग्ने । अरात्या ।

वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यक्ष्मेण । सम् । आयुषा ॥१॥

भाषार्थ—(देवाः) विजय चाहने वाले पुरुष (जरसा) आयु के घटाव से (वि) अलग (अवृतन्) रहे हैं। (अग्ने) हे विद्वान् पुरुष (त्वम्) तू

भोजनान् । (संवननेन) वन संभक्तौ-ल्युट् । सम्यक् सेवनेन व्यापारेण । (देवाः) विजिगीषवः । पुरुषार्थिनः । (अमृतम्) अमरत्वम् । जीवनसाफल्यम् । (रक्षमाणाः) पालयन्तो भवत-इति शेषः (सायंप्रातः) उभयसंध्याकाले । (सौमनसः) तस्येदम् । पा० ४ । ३ । १२० । इति सुमनस्—भावे अण् । सुमनसो भावः । सुहृद्भावः । चित्तप्रसादः । अन्यद् गतम् ॥ ५ ॥

१—(देवाः) विजिगीषवः । (जरसा) षिद्भिदादिभ्योऽङ् । इति जॄष् वयोहानौ—अङ् । ऋदृशोऽङि गुणः । पा० ७ । ४ । १६ । इति गुणः । टाप् । जरया

(अरात्या) कंजूसी वा शत्रुता से (वि-वि वर्तस्व) अलग रह । (अहम्) मैं (सर्वेण , सब (पाप्मना) पाप कर्म से (वि) अलग और (यक्ष्मेण) राज रोग, क्षयी आदि से (वि-वि वर्ते) अलग रहूं, और (आयुषा) जीवन [उत्साह] से (सम्-सम् वर्ते) मिला रहूं ॥ १ ॥

भावार्थ—पुरुषार्थी लोग ब्रह्मचर्य आदि के सेवन से सदा बलवान् रहे हैं, इसी प्रकार सब मनुष्य मानसिक पाप और शारीरिक रोग के त्याग और शुभ गुणों के सेवन से बल बढ़ाकर अपना जीवन सफल करें ॥ १ ॥

व्यार्त्या पर्वमानो वि शुक्रः पापकृत्यया ।
व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यक्ष्मेण समायुषा ॥ २ ॥

वि । आर्त्या । पर्वमानः । वि । शुक्रः । पाप-कृत्यया ॥ वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यक्ष्मेण । सम् । आयुषा ॥२॥

भाषार्थ—(पवमानः) शोधन करने वाला पुरुष (आर्त्या) पीड़ा से (वि) अलग, और (शुक्रः) शक्तिमान् पुरुष (पापकृत्यया) पाप क्रिया से (वि-वि वर्तताम्) अलग रहे । (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से ......[म० १] ॥ २ ॥

जरसन्यतरस्याम् । पा० ७ । २ । १०१ । इति जरस् । वयोहान्या । (वि) पृथग्भूय (अवृतन्) वृतु वर्तने, भावे-लुङ्, अभूवन् । (वि) वि वर्तस्व । पृथग्भव । (अग्ने) हे विद्वन् पुरुष (अरात्या) अ० १ । २ । २ । अदानेन । शत्रुतया (पाप्मना) नामन्सीमन्व्योमन्० । उ० ४ । १५१ । इति पा रक्षणे—अपादाने मनिन्, पुक् च । मानसेन पापेन । दुष्टकर्मणा । (वि) वि वर्ते । पृथग् भवानि । (यक्ष्मेण) अ० २ । १० । ५ । शारीरेण राजरोगेण । क्षयादिना । (सम्) सं वर्ते । सम्भूय भवानि । (आयुषा) चिरकालजीवनेन ॥

२—(वि) विवर्तताम् । वियुक्तो भवतु । (आर्त्या) आङ्+ऋ हिंसने-क्तिन् । पीड़या । रोगेण । (पवमानः) पूङ्यजोः शानन् । पा० ३ । २ । १२८ ।

भावार्थ—मनुष्य शुद्ध आचरण से सामाजिक आत्मिक और शारीरिक पीड़ा मिटावें और बलवान् होकर पाप को हटावें ॥ २ ॥

वि ग्राम्याः पशव आरण्यैर्व्यापस्तृष्णयासरन् ।
व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यक्ष्मेण समायुषा ॥ ३ ॥

वि । ग्राम्याः । पशवः । आरण्यैः । वि । आपः । तृष्णया । असरन् ॥
वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यक्ष्मेण । सम् । आयुषा ॥ ३ ॥

भाषार्थ—(ग्राम्याः) गाम वाले (पशवः) जीव (आरण्यैः) जङ्गली जीवों से (वि) अलग, और (आपः) जल (तृष्णया) पियास से (वि) अलग, (असरन्) चले हैं। (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से ......[म०१] ॥ ३ ॥

भावार्थ—जैसे ग्राम्य पशु जङ्गली जीवों से अलग रहकर प्रसन्न रहते हैं और जल की उपस्थिति में पियास से निवृत्ति होती है, इसी प्रकार मनुष्य पाप से निवृत होकर सब के सुख में प्रवृत्त हों।

वी३मे द्यावापृथिवी इतो वि पन्थानो दिशंदिशम् ।
व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यक्ष्मेण समायुषा ॥ ४ ॥

इति पूञ् शोधने—शानच् । आने मुक् । पा० ७ । २ । ८२ । इति मुक् । संशोधकः (शक्रः) अ० २ । ५ । ४ । शक्तः । इन्द्रः । (पापकृत्यया) पापम् इति व्याख्यातम्—अ० २ । १२ । ५ । कृञः श च । पा० ३ । ३ । १०० । इति डुकृञ् करणे, यद्वा, कृञ् हिंसायाम्-क्यप्, तुक् । पापक्रियया महाहिंसया । अन्यद् गतम्—म० १ ॥

३—(ग्राम्याः) अ० २ । ३४ । ४ । ग्राम—य । ग्रामीणाः । (आरण्यैः) अरण्य—ण्यञ् । अरण्यजातैः । (आपः) जलानि । (तृष्णया) तृषिशुषिरसिभ्यः कित् । उ० ३।१२ । इति तृषिर् आकाङ्क्षायाम्—न, स च कित् । टाप् पानेच्छया । पिपासया । (वि असरन्) सृ गतौ—लुङ् । विगता अभूवन् । अन्यद् गतम् ॥

वि । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । इतः । वि । पन्थानः । दिशम्-दिशम् ॥ वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यक्ष्मेण । सम् । आयुषा ॥ ४ ॥

भाषार्थ—(इमे) यह दोनों (द्यावापृथिवी) सूर्य और पृथिवी (वि) अलग अलग (इतः) चलते हैं, (पन्थानः) सब मार्ग (दिशंदिशम्) दिशा दिशा को (वि=वियन्ति) अलग अलग जाते हैं। (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से......[म० १] ॥ ४ ॥

भावार्थ—सूर्य पृथिवी और मार्ग अलग अलग रहकर संसार का क्लेश हरते हैं, ऐसे ही सब मनुष्य दुःख का नाश करके सुख भोगें ॥ ४ ॥

त्वष्टा दुहित्रे वहतुं युनक्तीतीदं विश्वं भुवनं वि याति । व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यक्ष्मेण समायुषा ॥ ५ ॥

त्वष्टा । दुहित्रे । वहतुम् । युनक्ति । इति । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । याति ॥ वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यक्ष्मेण । सम् । आयुषा ॥ ५ ॥

भाषार्थ—(त्वष्टा) सूक्ष्मदर्शी पिता (दुहित्रे) बेटी को (वहतुम्) दायज [स्त्री धन] (युनक्ति=वि युनक्ति) अलग करके देता है। (इति) इसी प्रकार (इदम् विश्वम्) यह प्रत्येक (भुवनम्) लोक (वि याति) अलग २ चलता है। (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से......[म० १] ॥५॥

४—(इमे) परिदृश्यमाने। (द्यावापृथिवी) अ० २। १। ४। सूर्यभूमी। (इतः) गच्छतः। (पन्थानः) मार्गाः। (वि) वियन्ति ॥ अन्यद् गतम् ॥

५—(त्वष्टा) अ० २। ५। ६। व्यवहाराणां तनूकर्ता, पिता। (दुहित्रे) अ० २। १४। २। दोग्धि प्रपूरयति कार्याणीति दुहिता तस्यै। पुत्र्यै। (वहतुम्)

भावार्थ—जैसे पिता पुत्री को दायज देकर सदा हित करता रहता है, सब लोक और पदार्थ अलग अलग रहकर परस्पर उपकार करते हैं, इसी प्रकार प्रत्येक मनुष्य आत्मिक और शारीरिक दोष हटाकर परस्पर सुख बढ़ावे ॥ ५ ॥

इस मन्त्र का पूर्वार्ध ऋग्वेद १० । १७ । १ में इस प्रकार है ।

त्वष्टा॑ दुहि॒त्रे व॑ह॒तुं कृ॑णो॒तीती॒दं विश्वं॒ भुव॑नं॒ समे॑ति ॥

(त्वष्टा) सूक्ष्मदर्शी पिता (दुहित्रे) बेटी के लिये (वहतुम्) दायज (कृणोति) करता है, (इति) इस प्रकार (इदम् विश्वम् भुवनम्) यह सब जगत् (समेति) मिलकर चलता है ॥

अ॒ग्निः प्रा॒णान्त्सं द॑धाति च॒न्द्रः प्रा॒णेन॒ संहि॑तः ।
व्य१॒हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यक्ष्मे॑ण॒ समायु॑षा ॥ ६ ॥

अ॒ग्निः । प्रा॒णान् । सम् । द॒धा॒ति॒ । च॒न्द्रः । प्रा॒णेन॑ । सम्-हि॒तः ॥
वि । अ॒हम् । सर्वे॑ण । पा॒प्मना॑ । वि । यक्ष्मे॑ण । सम् । आयु॑षा ॥ ६ ॥

भाषार्थ—(अग्निः) अग्नि (प्राणान्) प्राणों, जीवन शक्तियों को (सम्= सम्भूय) मिलकर (दधाति) पुष्ट करता है, और (चन्द्रः) चन्द्र (प्राणेन) प्राण के साथ (संहितः) सन्धि वाला है। (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से......[म० १] ॥ ६ ॥

धिवह्योश्चतुः । उ० १ । ७७ । इति वह प्रापणे-चतु । विवाहकाले कन्यायै देयवस्तु (युनक्ति)वियुनक्ति पृथग् बध्नाति । (इति) अनेन प्रकारेण । (भुवनम्) अ० २ । १ । ३ । भूतजातम् । लोकः । (वि याति) पृथग् गच्छति । अन्यद् गतम् ॥

६—(अग्निः) अशितपीतपरिणामहेतुर्जाठररूपः सूर्यतापः (प्राणान्) अ० २ । १२ । ७ । जीवनहेतून् श्वासप्रश्वासादीन् । चक्षुरादीन्द्रियाणि वा । (सं दधाति) संभूय पोषयति, स्वस्वकार्यसमर्थान् करोति । (चन्द्रः) अ०

भावार्थ—सूर्य का ताप श्वास प्रश्वास द्वारा शरीर में प्रविष्ट होकर नेत्र आदि इन्द्रियों को अन्न रस पहुंचाता है, और चन्द्रमा की शीतलता प्राण द्वारा रुधिर आदि में प्रणित रस से इन्द्रियों को पुष्ट करती है। ऐसेही मनुष्य अपने दोष मिटाकर शुभ गुणों से युक्त होवे ॥ ६ ॥

मन्त्र १—५ में दोषों से (वि) वियोग के और मन्त्र ६—१० में पुरुषार्थ से (सम्) संयोग के वर्णन से आयु बढ़ाने का उपदेश है ॥

प्राणेन विश्वतोवीर्यं देवाः सूर्यं समैरयन् ।
व्य१हं सर्वेण पाप्मना वि यक्ष्मेण समायुषा ॥ ७ ॥

प्राणेन । विश्वतः-वीर्यम् । देवाः । सूर्यम् । सम् । ऐरयन् ॥
वि । अहम् । सर्वेण । पाप्मना । वि । यक्ष्मेण । सम् । आयुषा ॥७॥

भाषार्थ—(देवाः) विजय चाहने वाले महात्माओं ने (विश्वतोवीर्यम्) सब ओर से वीर्यवान् (सूर्यम्) सर्वप्रेरक वा सर्वत्रगति परमेश्वर वा सूर्य को (प्राणेन) प्राण से (सम्) मिलकर (ऐरयन्) पाया है । (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से......[म० १] ॥ ७ ॥

भावार्थ—जितेन्द्रिय वीरों ने आत्मा के सहारे, अर्थात् आत्मज्ञान और आत्मबल से, परमात्मा को पाकर और सूर्य आदि लोकों तक गति करके परम पद पाया है। मनुष्य आत्मिक और शारीरिक दोष मिटाकर जीवन सुफल करें ॥ ७ ॥

---

१ । ३ । ४ । चदि आह्लादने—रक् । आह्लादकः । सोमः । चन्द्रमाः (प्राणेन) जीवनहेतुना सह (संहितः) सम्+धा—क्त । सन्धियुक्तः । संश्लिष्टः । अन्यद् गतम् ॥

७—(प्राणेन) जीवनहेतुना । (विश्वतोवीर्यम्) सर्वतःसामर्थ्यम् । सर्वशक्तिमन्तम् । (देवाः) विजिगीषवो जितेन्द्रिया योगिनः । (सूर्यम्) अ० १ । ३ । ५ । सुवति प्रेरयति लोकान् सूर्ये वा सरति सर्वत्र स सूर्यः । लोकप्रेरकम् । सर्वत्रगतिं परमात्मानं (सम्) सम्भूय । (ऐरयन्) अ० १ । ११ । २ । ईर गतौ-लङ् । अगच्छन् । प्राप्नुवन् । अन्यद् गतम् ॥

आयु॑ष्मतामायुष्कृतां॑ प्रा॒णेन॑ जीव॒ मा मृ॑थाः ।
व्य॑१॒हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यक्ष्मे॑ण॒ समायु॑षा ॥ ८ ॥

आयु॑ष्मताम् । आ॒युः॒-कृता॑म् । प्रा॒णेन॑ । जीव॑ । मा । मृ॒थाः ॥
वि । अ॒हम् । सर्वे॑ण । पा॒प्मना॑ । वि । यक्ष्मे॑ण । सम् । आयु॑षा ॥८॥

भाषार्थ—(आयुष्मताम्) बड़ी आयु वाले, और [दूसरों की] (आयुष्कृताम्) बड़ी आयु करने वाले [देवताओं] के (प्राणेन) प्राण के साथ (जीव) जीता रह, (मा मृथाः) मरा मत जा। (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से......[म०१] ॥ ८ ॥

भावार्थ—मनुष्य अपने और दूसरों के सुधारने वाले वीर योगियों [देवताओं—म०] के अनुकरणी होकर पुरुषार्थ करें और आलस्य आदि में व्यर्थ जन्म न खोवें ॥ ८ ॥

प्रा॒णेन॑ प्राण॒तां प्राणे॒हैव भ॑व॒ मा मृ॑थाः ।
व्य॑१॒हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यक्ष्मे॑ण॒ समायु॑षा ॥ ९ ॥

प्रा॒णेन॑ । प्रा॒ण॒ताम् । प्र । अ॒न॒ । इ॒ह । ए॒व । भ॒व॒ । मा । मृ॒थाः ॥
वि । अ॒हम् । सर्वे॑ण । पा॒प्मना॑ । वि । यक्ष्मे॑ण । सम् । आयु॑षा ॥९॥

भाषार्थ—(प्राणताम्) जीते हुओं के (प्राणेन) श्वास से (प्राण) श्वास ले, (इह) यहां पर (एव) ही (भव) रह, (मा मृथाः) मरा मत जा। (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से......[म० १] ॥ ९ ॥

८—(आयुष्मताम्) प्रशस्तेन दीर्घेणायुषा तद्वताम् । (आयुष्कृताम्) अन्येषां प्रशस्तदीर्घायुषः कर्तॄणां देवानाम्—म० ७ । (प्राणेन) अ० २ । १५ । १ । जीवनबलेन । (जीव) प्राणान् धारय । (मा मृथाः) मृङ् प्राणत्यागे—लुङ्, माङि अडभावः । प्राणान् मा त्याक्षीः । अन्यद् गतम् ॥

९—(प्राणेन) प्रकृष्टजीवनेन । श्वासप्रश्वासव्यापारेण । (प्राणताम्)

भावार्थ—मनुष्य पुरुषार्थियों के समान अपने श्वास श्वास पर कर्तव्य करे और संसार में रहकर भूल, आलस्य आदि दोष छोड़कर कीर्ति पावे ॥ ६ ॥

उदायु॑षा समायु॒षोदोष॑धीनां॒ रसे॑न ।
व्य॑१॒हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यक्ष्मे॑ण॒ समायु॑षा ॥१०॥

उत् । आयु॑षा । सम् । आयु॑षा । उत् । ओष॑धीनाम् । रसे॑न ॥
वि । अ॒हम् । सर्वे॑ण । पा॒प्मना॑ । वि । यक्ष्मे॑ण । सम् । आयु॑षा ॥१०॥

भाषार्थ—(आयुषा) जीवन [उत्साह] के साथ (उत्=उद्भव) खड़ा हो (आयुषा) जीवन के साथ (सम्=सम् भव) पराक्रमी हो । (ओषधीनाम्) ओषधियों, अन्न आदि, के (रसेन) रस [भोग] से (उत्=उद्भव) ऊंचा हो । (अहम्) (मैं सर्वेण पाप्मना) सब कर्म से··· ··[म० १] ॥ १० ॥

भावार्थ—मनुष्य जीवन भर उद्योगी और पराक्रमी रहे, और अन्न आदि पदार्थों के भोगों के अनुसार उपकार का प्रतिफल देकर जीवन सुफल करे ॥१०॥

इस मन्त्र में (भव) पद कीअनुवृत्ति मन्त्र ९ से आती है ॥

आ प॒र्जन्य॑स्य वृ॒ष्ट्योद॑स्थामा॒मृता॑ व॒यम् ।
व्य॑१॒हं सर्वे॑ण पा॒प्मना॒ वि यक्ष्मे॑ण॒ समायु॑षा ॥ ११ ॥

आ । प॒र्जन्य॑स्य । वृ॒ष्ट्या । उत् । अ॒स्था॒म॒ । अ॒मृताः॑ । व॒यम् ॥
वि । अ॒हम् । सर्वे॑ण । पा॒प्मना॑ । वि यक्ष्मे॑ण । सम् । आयु॑षा ॥११॥

प्र+अन जीवने-शतृ । श्वसताम् । आत्मवताम् । (प्राण) प्राणान् धारय । (इह पत्र) अस्मिन्नेव जन्मनि लोके वा । (भव) वर्तस्व । अन्यद् गतम् ॥

१०—(उत्) अत्र पूर्वमन्त्राद् भव इति क्रियापदम् अनुवर्तते । उद्भव।ऊर्ध्वो वर्तस्व । (आयुषा) जीवनेन । उत्साहेन । (सम्) सम्भव । पराक्रमी भव । (ओषधीनाम्) अ० ३ । ५ । १ । व्रीहियवादीनाम् । (रसेन) आयुष्करेण सारेण । अन्यत् स्पष्टम् ॥

भाषार्थ—(वयम्) हम (अमृताः) अमर होकर (पर्जन्यस्य) सींचने वाले मेघ की (वृष्ट्या) वरसा से [जैसे] (आ) सब ओर से (उत् अस्थाम) उठ खड़े हुये हैं। (अहम्) मैं (सर्वेण पाप्मना) सब पाप कर्म से (वि) अलग, और (यक्ष्मेण) राज रोग, क्षयी आदि से (वि=विवर्तै) अलग रहूं, और (आयुषा) जीवन [उत्साह] से (सम्=सम् वर्ते) मिला रहूं ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्य इस सूक्त में वर्णित उपदेश के अनुसार ब्रह्मज्ञान के श्रवण मनन, और निदिध्यासन [विचार] से ऐसे हर्ष में बढ़े हैं जैसे अन्न आदि औषधें जल की वरसा से नवीन जीवन पाकर उगती हैं, इसलिये प्रत्येक मनुष्य आत्मिक और शारीरिक दोष छोड़कर अपना जीवन का लाभ उठावे ॥ ११ ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

इति तृतीयं काण्डम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजप्रथितमहागुणमहिम श्री सयाजीराव गायकवाडा-धिष्ठित बड़ोदे पुरीगतश्रावणमासदक्षिणायाम् ऋक् सामाथर्ववेद-भाष्येषु लब्धदक्षिणेन श्रीपण्डित क्षेमकरणदास त्रिवेदिना कृते अथर्ववेदभाष्ये तृतीयं काण्डं समाप्तम् ॥

इदं काण्डं प्रयागनगरे चैत्रमासे रामनवम्याम् [शुक्लनवम्याम्] १९७१ तमे क्रमीयेसंवत्सरे धीरवीरचिरप्रतापिमहायशस्वि श्री राजराजेश्वर जार्ज पञ्चम महोदयस्य सुसाम्राज्ये सुसमाप्तिमगात् ॥

मुद्रितम्—आषाढ़ शुक्ल पूर्णमास्यां संवत् १९७१ ता० ७ जूलाई १९१४ ॥

११—(आ) समन्तात् (पर्जन्यस्य) अ० १ । २ । १ । सेचकस्य । मेघस्य (वृष्ट्या) वर्षजलेन । (उत् अस्थाम) तिष्ठतेर्लुङ् । उत्थिता अभूम । (अमृताः) मरणरहिता अमृतत्वं जीवनत्वं प्राप्ताः सन्तः । (वयम्) उपासकाः । अन्यद् व्याख्यातम् ॥

ओ३म् ।

आनन्द समाचार ।

[आप देखिये और अपने मित्रों को भी दिखाइये ।]

अथर्ववेदभाष्यम्—ब्रह्मा जी से लेकर सब बड़े २ ऋषि, मुनि, और योगी जिन वेदों का महत्व गाते आये हैं, और विदेशीय विद्वान् भी जिनकी महिमा और अर्थ खोजने में लग रहे हैं, वे अब तक संस्कृत में होने के कारण बड़े कठिन समझे जाते थे, और कुछ विद्वानों को छोड़ सर्वसाधारण उन का अर्थ नहीं समझ सकते थे। अब तक ऋग्वेद, यजुर्वेद, और सामवेद का भाषा में अर्थ हो चुका है, और लोगों को उनके मर्म जानने का सौभाग्य मिला है। परन्तु अथर्ववेद का अर्थ अभी तक नागरी भाषा में नहीं था. इस महा त्रुटि को पूरा करने के लिये प्रयाग निवासी पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी सरल भाषा और संस्कृत में वेद, निघण्टु निरुक्त, व्याकरणादि सत्य शास्त्रों के प्रमाण से उसका भाष्य बड़े परिश्रम से बना कर प्रकाशित कर रहे हैं।

भाष्य का क्रम इस प्रकार है, १—सूक्त के देवता, छन्द, उपदेश, २—सस्वर मूल मन्त्र, ३—सस्वर पदपाठ. ४—मन्त्र के शब्दों को कोष्ट में देकर सान्वय भाषार्थ, ५—भावार्थ, ६—आवश्यक टिप्पणी, पाठान्तर, अनुरूपपाठादि, ७—प्रत्येक पृष्ठ में लाइन देकर सन्देह निवृत्ति के लिये शब्दों और क्रियाओं की व्याकरण, निरुक्तादि प्रमाणों से सिद्धि।

इस वेद में २० छोटे बड़े काण्ड हैं, पूरे एक एक काण्ड का भावपूर्ण, संक्षिप्त, स्त्री पुरुषों के समझने योग्य अति सरल भाषा और संस्कृत भाष्य अल्प मूल्य में छप कर ग्राहकों के पास पहुंचता है। वेदप्रेमी श्रीमान् राजे महराजे, सेठ साहूकार, विद्वान् और सर्वसाधारण स्त्री पुरुष स्वाध्याय, पुस्तकालयों और पारितोषिकों के लिये भाष्य मंगावें, और जगत्पिता परमेश्वर के पारमार्थिक और सांसारिक उपदेश, ब्रह्मविद्या, वैद्यक विद्या, शिल्प विद्या, राजविद्यादि अनेक विद्याओं का तत्त्व जान कर आनन्द भोगें और धर्मात्मा पुरुषार्थी होकर कीर्ति पावें। छपाई उत्तम और कागज़ बढ़िया रायल अठपेजी है। पूरे भाष्य के स्थायी ग्राहकों में नाम लिखाने वाले सज्जनों को नियत मूल्य में से २०) सैकड़ा छूट देकर पुस्तक वी० पी० द्वारा वा नगद दाम पर दिये जाते हैं।

	मूल्य	स्थायी ग्राहकों से
काण्ड १—छप गया, भूमिका सहित, पृष्ठ २०२,	१।)	१)
काण्ड २—छप गया, पृष्ठ २१२	१।-)	१-)
काण्ड ३—छप गया, पृष्ठ २५०	१॥-)	१।)
काण्ड ४—शीघ्र प्रकाशित होगा।		

हवनमन्त्राः—धर्म शिक्षा का उपकारी पुस्तक—चारों वेदों के संगृहीत मन्त्र, ईश्वरस्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्ति करण, हवनमन्त्र, वामदेवगान—सरल भाषा में शब्दार्थ सहित. संशोधित बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ ६०, मूल्य ।) ॥

रुद्राध्यायः—प्रसिद्ध यजुर्वेद अध्याय १६ (नमस्ते रुद्र मन्यव उतो त इषवे नमः) ब्रह्म निरूपक अर्थ संस्कृत, भाषा और अङ्गरेज़ी में, बढ़िया रायल अठपेजी, पृष्ठ १४८ मूल्य ।=)

रुद्राध्यायः—मूल मात्र बढ़िया रायल अठपेजी पृष्ठ १४ मूल्य)॥

७ जुलाई १९१४ } पता—पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी,
५२ लूकरगंज, प्रयाग (allahabad) ।

अथर्ववेदभाष्य—सम्मतियां।

श्रीमान् पण्डित तुलसीराम स्वामी—प्रधान आर्य प्रतिनिधि सभा संयुक्त प्रान्त, सामवेद भाष्यकार, सम्पादक वेदप्रकाश, मेरठ—मार्च १९१३।

...ऋग्यजुर्वेद का भाष्य श्री स्वामी दयानन्द सरस्वती जी ने संस्कृत और भाषा में किया है, सामवेद का श्री पं० तुलसीराम स्वामी ने किया है, अथर्ववेद के भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी। पं० क्षेमकरणदास जी प्रयाग निवासी ने इस अभाव को दूर करना आरम्भ कर दिया है। भाष्य का क्रम अच्छा है। यदि इसी प्रकार समस्त भाष्य बन गया जो हमारी समझ में कठिन है, तो चारों वेदों के भाषा भाष्य मिलने लगेंगे, आर्य्यों का उपकार होगा।

श्रीयुत महाशय नारायणप्रसाद जी—मुख्याधिष्ठाता गुरुकुल वृन्दावन मथुरा—उपप्रधान आर्यप्रतिनिधि सभा, संयुक्त प्रान्त। आर्यमित्र आगरा, २४ जनवरी १९१३।

...श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी प्रयाग निवासी, ऋक् साम तथा अथर्ववेद सम्बन्धी परीक्षोत्तीर्ण अथर्ववेद का भाषा भाष्य करते हैं, मैंने सम्पूर्ण [प्रथम] कांड का पाठ किया। त्रिवेदी जी का भाष्य ऋषि दयानन्द की शैली के अनुसार, भावपूर्ण, संक्षिप्त, और स्पष्टतया प्रकट करने वाला है कि मन्त्र के किस शब्द के स्थान में भाषा का कौन सा शब्द आया. फिर नोटों में व्याकरण तथा निरुक्त के प्रमाण, प्रारम्भ में एक उपयोगी भूमिका, दे देने से भाष्य की उपयोगिता और भी बढ़ गई है, निदान भाष्य अत्युत्तम, आर्य समाज का पक्षपोषक और इस योग्य है कि प्रत्येक आर्य समाज उसकी एक २ पोथी (कापी) अपने पुस्तकालय में रक्खे।

त्रिवेदी जी ने इस भाष्य का आरम्भ कर के एक बड़ी कमी के पूर्ण करने का उद्योग किया है। ईश्वर उन को बल तथा वेद प्रेमी आवश्यक सहायता प्रदान करें, निर्विघ्नता के साथ यह शुभ कार्य पूरा हो, छपाई और कागज़ भी अच्छा है।...

श्रीयुत महात्मा मुन्शीराम जी जिज्ञासु-मुख्याधिष्ठाता, गुरुकुलकांगड़ी हरिद्वार-पत्र संख्या ९४ तिथि २७-१०-१९०९।

अथर्ववेद भाष्य आपका दिया व किया हुआ अवकाशानुसार तीसरे हिस्से के लगभग देख चुका हूं, आपका परिश्रम सराहनीय है।

तथा—पत्र संख्या ११४ तिथि २२-१२-१९०९।

अवलोकन करने से भाष्य उत्तम प्रतीत हुआ।

श्रीयुत पं० **शिवशङ्कर शर्मा** काव्यतीर्थ—छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार वेदतत्त्वादि ग्रन्थकर्त्ता, वेदाध्यापक काङ्गड़ी गुरुकुल महाविद्यालय, आदि आदि संपादक आर्यमित्र ८ फ़र्वरी १९१३।

अथर्ववेदभाष्य। श्री पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी का यह परिश्रम प्रशंसनीय है। आप बहुत दिनों तक सर्कारी नौकरी कर और अब वहां से पेन्शन पाके अपना सम्पूर्ण समय संस्कृत पढ़ने में लगाने लगे। अन्ततः आप ने वेदों में विशेष परिश्रम कर बड़ोदा राजधानी में वेदों की परीक्षा दी और उनमें उत्तीर्ण हो त्रिवेदी बने हैं। आप परिश्रमी और अनुभवी वृद्ध पुरुष हैं। आप का अथर्ववेदीय भाष्य पढ़ने योग्य है।

श्रीयुत पण्डित **भीमसेन शर्मा**—उपनिषद् गीतादिभाष्यकर्त्ता, वेदव्याख्याता कलकत्ता यूनीवर्सिटी, सम्पादक ब्राह्मण सर्वस्व इटावा फ़र्वरी १९१३॥

अथर्ववेदभाष्य—इसे प्रयाग के पण्डित क्षेमकरण दास त्रिवेदी ने प्रकाशित किया है। इसका क्रम ऐसा रक्खा गया है कि प्रथम तो प्रत्येक सूक्त के प्रारम्भ में .....अभिप्राय यह है कि भाष्य का ढंग अच्छा है...भाष्यकर्ता के मानसिक विचारों का झुकाव आर्यसामाजिक सिद्धान्तों की तरफ़ है और अतएव भाष्य भी आर्यसामाजिक शैली का हुआ है,...और यह प्रणाली तो बहुत ठीक है॥

श्रीयुत पण्डित **महावीर प्रसाद द्विवेदी**—कानपुर, सम्पादक सरस्वती; प्रयाग, फ़र्वरी १९१३।

अथर्ववेद भाष्यम्—श्रीयुत क्षेमकरणदास त्रिवेदी जी के वेदार्थज्ञान और परिश्रम का यह फल है। आपने अथर्ववेद का भाष्य लिखना और क्रम क्रम से प्रकाशित करना आरम्भ किया है. बड़ी विधि से आप भाष्य की रचना कर रहे हैं। स्वर सहित मूल मंत्र, पदपाठ हिन्दी में सान्वय अर्थ, भावार्थ, पाठान्तर टिप्पणी आदि से आपने अपने भाष्य को अलङ्कृत किया है.....आप की राय है कि "वेदों में सार्वभौम विज्ञान का उपदेश है"। आपका भाष्य स्वामी दयानन्द सरस्वती के वेद भाष्य के ढंग का है॥

श्रीयुत पण्डित **गणेशप्रसाद शर्मा**—सम्पादक भारतसुदशाप्रवर्त्तक फ़तेहगढ़, ता० १२ अप्रैल १९१३॥

हर्ष की बात है कि जिस वेद भाष्य की बड़ी आवश्यकता थी उसकी पूर्त्ति का आरम्भ हो गया। वेद भाष्य बड़ी उत्तम शैली से निकलता है। प्रथम मन्त्र पुनः पदार्थ युक्त भावार्थ, उपरान्त भावार्थ, और नोट में सन्देह निवृत्ति के लिये

धात्वार्थ भी व्याकरण व निरुक्त के आधार पर किया गया है...वैदिक धर्म के प्रेमियों को कम से कम यह समझकर भी ग्राहक होना चाहिये कि इनके मान्य ग्रन्थ का अनुवाद है और काम पड़े पर उस से कार्य्य लिया जा सकता है ॥

बाबू **कालिका प्रसाद जी** सिल्कमर्चेन्ट, कमनगढ़ा, बनारस सिटी, पत्र संख्या ५८६ ता० २७-३-१३ ।

आप का भेजा अथर्ववेद भाष्य का वी० पी० मिला, मैं आप का भाष्य देख कर बहुत प्रसन्न हुआ, परमेश्वर साहाय्य करे कि आप इसे इसी प्रकार पूर्ण करें । ···आप बहुत काम एक साथ न छेड़कर इसी की तरफ़ अपनी समाधि लगा कर पूर्ण करेंगे । मेरा नाम ग्राहकों में लिख लिजिये, जब २ अंक छपें मेरे पास भेज देना ॥

श्रीयुत महाशय **रावत हरप्रसाद सिंह जी वर्म्मा**, मु० एकलडा, पोस्ट किशुन पुर, ज़िला फ़तेहपुर हसवा, पत्र ६ दिसंबर १९१३ ।

वास्तव में आप का किया हुआ "अथर्ववेद भाष्य" निष्पक्षता का आश्रय लिया चाहता है । आप ने यह साहस दिखा कर साहित्य भण्डार की एक बड़ी भारी न्यूनता को पूर्ण कर दिया है । ईश्वर आप को वेद भण्डार के आवश्यकीय कार्यों के सम्पादन करने का बल प्रदान करे ॥

श्रीयुत विख्यात **पण्डित श्रीधर पाठक जी**, मनोविनोद आदि अनेक ग्रन्थों के कर्ता, सुपरिन्टेन्डेन्ट गवर्नमेन्ट सेक्रेटेरियट पी० डब्ल्यू० डी० श्री प्रयागराज, पत्र ता० १७-६-१३ ।

आप का अथर्ववेद भाष्य अवलोकन कर चित्त अत्यन्त सन्तुष्ट हुआ । आप की यह पाण्डित्य-पूर्ण कृति वेदार्थ जिज्ञासुओं को बहुत हितकारिणी होगी आप का व्याख्याक्रम परम मनोरम तथा प्रांजल है, और ग्रन्थ सर्वथा उपादेय है ॥

The VIDYADHIKARI (Minister of Education), Baroda State, letter No. 624 dated 6th February, 1913.

......It has been decided to purchase 20 copies of your book entitled अथर्ववेद भाष्यम्······It has been sanctioned for use of the library and the prize distribution. Please send them...also add on the address lable "For Encouragement Fund".

Rai Thakur Datta, Retired District Judge, Dera Ismail Khan,

Letter dated March 25th, 1914.

The Atharva Veda Bhashya—It is a gigantic task and speaks volumes for your energies and perseverence that you should have undertaken at an advanced age. I wish I had a portion of your will-power......

Lettr dated 30th april 1914.

I very much admire your labor of lore and hope the venture with not fail for want of pecuiary support......

THE ARYA PATRIKA, LAHORE, APRIL 18, 1914.

THE *Atharva Veda Bhashya* or Commentary on the *Atharva Veda,* which is being published in parts by Pandit Khem Karan Das Trivedi, does great credit to his energy, perseverence and scholarship. The first part contains the Introduction and the first *Kanda* or Book. There is a learned disquisition on the origin of the Vedas and the pre-eminent position in Sanskrit literature....The arrangement is good the original *Mantra* is followed by a literal translation and their *bhavarth* or purport in Arya Bhasha. The footnotes are copious; they give the derivation and meaning in Sanskrit of the various words, quoting the authority of *Ashtadhyayi* of Panini. *Unadikosha* of Dyananda, *Nirukta* of Yaska, *Yoga Darshana* of Patanjali and other standard ancient works....The Pandit appears to have labored very hard and the Book before us does credit to his erudition; scholars may not agree with certain of his renderings, but like a true Arya, who venerates the Vedas, he has made an honest attempt to find in the Vedic verses something which will elevate and ennoble mankind....Cross reference to verses where the word has already occurred in this Veda are also given to enable the reader to compare notes. There can be no finality in Vedic interpretation, but honest attempts like these which shall render the task easy to others are commendable. We are glad to call public attention to this scholarly work and hope that Pandit Khem Karan Das Trivedi will get the encouragement which he so richly deserves. ...Our earnest request is that the revered Pandit will go on with this noble work and try to finish the whole before he is called to eternal rest......

N. B.—The printing and paper are good; the price of Book is moderate.

हवनमन्त्राः—सम्मतियां ।

पण्डित **शिवशङ्कर शर्मा** काव्यतीर्थ—छान्दोग्योपनिषद् भाष्यकार—पंजाब आर्य प्रतिनिधिसभोपदेशक, इत्यादि, सम्पादक आर्यमित्र, आगरा ८ फ़रवरी १९१३ ।......आर्य पुरुष हवनकाल में जिन मन्त्रों को पढ़ते हैं उन का सरल भाषा में अर्थ उक्त त्रिवेदी जी ने किया है। प्रत्येक पदका पृथक् पृथक् अर्थ इसमें किया गया है। अर्थ के ज्ञान विना केवल मन्त्र पढ़ने से लाभ नहीं होता। अतः प्रत्येक आर्य को ऐसा ग्रन्थ अवश्य ख़रीदना चाहिये ॥

सद्धर्म प्रचारक—गुरुकुल कांगड़ी, १७ फाल्गुण सं० १९६८ ..आज कल लोग हवन मन्त्र उच्चारण करते हैं, परन्तु प्रायः मन्त्रों के अर्थ नहीं जानते, उन्हें यह पुस्तक अवश्य मंगवा कर पढ़नी चाहिये।

अभ्युदय, प्रयाग—ता० २८ अप्रेल १९१२......इस में ईश्वरस्तुति, स्वस्तिवाचन, शान्ति करण और हवन मन्त्र वेद से लेकर सरल हिन्दी भाषा में अनुवादित किये हैं।...पुस्तक प्रत्येक आर्य पुरुष के रखने योग्य है।

वेदप्रकाश, मेरठ—मई १९१२ ।...इन सब मन्त्रों का अर्थ भाषा में अब तक नहीं था, इस कमी को इस पुस्तक ने पूर्ण कर दिया है।

महाशय **ख़ुशीराम जी** गवर्नमेन्ट पेन्शनर, देहरादून, २५ फाल्गुण ६८। ...आप ने हवन मन्त्रों का भषानुवाद करके बड़ा उपकार किया है। आप मेरा नाम अथर्ववेद भाष्य के ग्राहकों में लिख लेवें, जब प्रकाशित हो रुद्राध्याय भाषा अङ्गरेज़ी अनुवाद सहित वी० पी० द्वारा भेज देवें।

मिलने का पता—**पं० क्षेमकरणदास त्रिवेदी**

७ जुलाई १९१४। } ५२ लूकरगंज, प्रयाग (Allahabad)

ओंकार प्रेस प्रयाग में मुद्रित हुआ।